

М.Я. Плющ

Граматика української мови

МОРФЕМІКА
СЛОВОТВІР
МОРФОЛОГІЯ

ЧАСТИНА

1

М. Я. Плющ

Грамматика Української Мови

У двох частинах

ЧАСТИНА

1

МОРФЕМІКА
СЛОВОТВІР
МОРФОЛОГІЯ

*Затверджено Міністерством
освіти і науки України*

Підручник
для студентів філологічних спеціальностей
вищих навчальних закладів

КИЇВ
«ВИЩА ШКОЛА»
2005

УДК 811.162.2:81'366(075.8)
ББК 81.2-2(4Укр)я73
П40

Гриф надано Міністерством освіти
і науки України (лист від 8 липня
2002 р. № 1/11—2200)

*Видаєно за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено*

Рецензенти: доктори філологічних наук, професори
К. Г. Городенська (Інститут української мови НАН України)
і А. К. Мойсієнко (Київський національний університет імені Тараса
Шевченка)

Редактори: *Н. В. Леонова, Н. А. Симоненко*

Плющ М. Я.

П40 Граматика української мови: У 2 ч. Ч. 1. Морфеміка.
Словотвір. Морфологія: Підручник. — К.: Вища шк., 2005. —
286 с.

ISBN 966-642-263-8(ч.1)

ISBN 966-642-264-6

Подано матеріал з трьох розділів граматики: «Морфеміки», «Сло-
вотвору» і «Морфології». У трактуванні мовних одиниць поєднано
традиційний підхід «від форми до змісту» та функціонально-семан-
тичний — «від значення до форми».

Для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних
закладів. Буде корисний тим, хто прагне поглибити чи системати-
зувати свої знання з української мови.

УДК 811.162.2:81'366(075.8)

ББК 81.2-2(4Укр)я73

ISBN 966-642-263-8(ч.1)

ISBN 966-642-264-6

© М. Я. Плющ, 2005

ПЕРЕДМОВА

Опис нормативної граматики, що є предметом вивчення в курсі сучасної української літературної мови на філологічних факультетах вищих навчальних закладів, подано з формального і функціонально-семантичного поглядів. Загалом виклад теоретичного матеріалу ґрунтується на традиційних підходах до системного вивчення морфеміки, словотвору і морфології, але певною мірою враховано також нові підходи, пов'язані з осмисленням граматичних одиниць на засадах категорійної граматики.

Трактування морфем у структурі слова, словоформ змінюваних частин мови у сучасній граматичній теорії пов'язується з вивченням категорійних властивостей лексико-граматичних класів слів та їх граматичних категорій. Особливо виразно простежується зв'язок категорійного змісту морфології із синтаксисом, що зумовлює розгляд морфологічних форм слів різних частин мови як проєкцій синтаксичних функцій. Зокрема, з функціонально-синтаксичного погляду характеризуються іменникові категорії відмінка й числа, займенникова і дієслівна категорії особи, граматичні значення прийменника, часток.

До всіх розділів і до кожної частини мови подано списки рекомендованої літератури, що допоможе студентам у самостійній роботі над темою.

ВСТУП

§ 1. Предмет граматики. Розділи граматики

Термін **граматика** (грец. γράμματική, від γράμμα — літера, написання) у лінгвістичній літературі вживається у значеннях: 1) будова мови; 2) розділ мовознавства, що вивчає граматичну будову мови — систему морфологічних категорій і форм слів різних частин мови, синтаксичних категорій, словосполучень і речень та способи словотворення.

ГраMATика як наука сформувалася в еллінську епоху (III—I ст. до н. е.), хоча відомо, що вже шумери й вавилонці (III—I тис. до н. е.) у «силабаріях» — двомовних філософських посібниках — виділяли списки граматичного змісту (парадигми словозміни дієслова, займенників тощо). У граматиці Паніні (V ст. до н. е.) було описано «граматичний словотвір» давньоіндоарійської мови (санскриту), зроблено спробу класифікації слів на частини мови, визначено функції основних відмінків тощо. Погляди давньоіндійських граMATистів знайшли подальший розвиток в античній теорії — у філософських працях Протагора, Платона, Арістотеля, граMATиках Олександрійської граMATичної школи та ін. Від учення про звуки, пов'язаного з навчанням ритміки і метрики вірша, правильного читання, зумовленого потребами ораторського мистецтва, дослідження слова та його етимології граMATика поступово переходить до таких об'єктів аналізу, як граматичні форми слів, частини мови, словозміна різних класів слів тощо. В античних граMATиках уперше було введено термін *синтаксис*, власне, було закладено основи виокремлення двох головних розділів граMATики — морфології і синтаксису.

Морфологія (грец. μορφή — форма, λόγος — слово, вчення) — розділ граMATики, який вивчає слово як гра-

матичну одиницю мови з погляду притаманних йому граматичних значень і форм та лексико-граматичні класи слів — частини мови — їх граматичні категорії, систему словозміни і формотворення.

С и н т а к с и с (грец. σύνταξις — побудова, поєднання, порядок) — розділ граматики, що вивчає способи організації слів у словосполученнях і реченнях, будову і правила творення та функціонування словосполучень і речень.

З ученням про частини мови тісно пов'язане питання про способи творення слів, що є предметом **словотвору**, або **дери-ватології**. Оскільки лексичні, словотвірні і граматичні значення у слові виражаються переважно морфемами, то традиційно в граматиці як предмет вивчення розглядається також морфемна будова слів різних частин мови.

Грамматика оперує науковими абстракціями, що відображають узагальнені лінгвістичні сутності її семантики. Граматичними одиницями є морфема, слово, словоформа, синтаксична конструкція (словосполучення, речення). За ступенем абстракції та характером вияву парадигматичних і синтагматичних відношень одиниці граматичного рівня неоднакові. Вираженням різного ступеня абстрактності є морфема і морф як конкретний вияв морфеми в слові або слово в сукупності його словоформ і конкретна презентація словоформою певної функції на синтаксичному рівні. Найвищий ступінь абстрактності властивий синтаксичній конструкції як інваріантній моделі (схемі) побудови словосполучення, простого чи складного речення. Структурна модель реалізується в конкретних синтаксичних конструкціях.

Слово в граматиці, з одного боку, розглядається як морфологічна одиниця, що входить до певної частини мови із властивою цьому класові системою словоформ, граматичних значень і засобів їх вираження. З другого боку, словоформа, як і незмінюване повнозначне слово, є синтаксичною одиницею, що виступає членом речення або виконує в ньому функцію звертання чи службову роль у вираженні семантики речення. Слово пов'язане з усіма структурними елементами мови, але саме його категорійне значення визначає функції в реченні. Словник конкретної мови пов'язаний з її граматиною. Зміст висловлення (речення) складається з лексичних значень слів і їх структурних значень, або граматичних смислів, які здатні виражати

частини мови за правилами відповідної граматики. Тому центральним у граматиці є вчення про граматичні значення, способи та засоби їх вираження, граматичні форми і граматичні категорії.

Сучасна теорія граматики розвиває традиційні фундаментальні ідеї мисленнєвої і мовної категоризації у напрямі поглибленого вивчення змістово-функціонального аспекту багаторівневої структури мови. Зокрема, категорійний підхід до вивчення граматичної будови мови зумовив виділення у функціональній граматиці як різновиду її категорійної граматики, основним завданням якої є функціональна кваліфікація граматичних одиниць і категорій.

У категорійній граматиці виокремлюють три підсистеми: 1) категорійний синтаксис, присвячений вивченню функцій мінімальної синтаксичної одиниці (як компонента речення або словосполучення) та синтаксичних одиниць-конструкцій — речення і словосполучення у комунікативному, семантичному і формальному аспектах; 2) категорійна морфологія, об'єктом вивчення якої є мінімальна морфологічна одиниця — морфема, морфологічне слово та частини мови; 3) категорійний словотвір, присвячений розглядові словотвірних категорій в аспекті зумовленості їх семантико-синтаксичними категоріями речення¹.

¹Щодо сучасної української мови такий варіант «роздільної» функціональної граматики пропонує *І. Вихованець* у статті: Категорійна грамика як різновид функціональної граматики // Граматичні категорії української мови: Тези Всеукр. наук. конф. — Вінниця, 2000. — С. 22—25. Див. також: *Городенська К.* Синтаксичні засади категорійного словотвору // Там само. — С. 25—27.

МОРФЕМІКА

§ 2. Предмет і завдання морфеміки

Морфеміка — розділ граматики, який вивчає морфемний склад слова, закономірності конструювання слів за певними правилами сполучуваності морфем.

Традиційно морфеміку відносять до морфології, об'єктами вивчення якої є внутрішня граматична будова слова і граматичні класи слів. Оскільки одиниці, що виділяються у внутрішній будові слів, є знаками — значущими частинами морфологічної одиниці-конструкції — і беруть участь у граматичному оформленні лексико-граматичних класів слів (частин мови), це дає підставу для виділення морфеміки в окремий розділ із самостійним об'єктом вивчення — одиницями, меншими за слово, — морфемами.

Морфеміка вивчає морфеми та класифікацію їх за функціями й іншими ознаками, поділ слів на морфеми, правила сполучуваності у внутрішній будові слова і зміни у морфемних структурах. Морфеміка тісно пов'язана з розділом «Морфонологія», в якому вивчаються звукові зміни у морфемах і на їх стику в слові, та «Словотвором», оскільки морфеми розглядаються у зв'язку з похідністю слів, особливо афіксальних утворень.

§ 3. Поняття морфеми

Кожна одиниця мови має свою структуру, яку утворюють взаємопов'язані і співвідносні елементи значення і вираження (крім фонем).

Слово як морфологічна одиниця-конструкція — це єдність взаємопов'язаних і співвідносних морфем, які його утворюють.

Морфема (грец. *морф* — вигляд, форма) — це найменша неподільна значуща частина слова. Морфема є носієм певного лексичного чи граматичного значення і регулярно відтворюється у процесі мовлення відповідно до моделей слів, властивих певній мові. Наприклад, у слові *братній* виділяються три морфеми: *брат-н-ій*; перша з них наявна в споріднених словах *брат, братів, брататися, братство*; друга — властива прикметникам відіменникового творення на зразок *муж-н-ій, друж-н-ій* (від *друг*), а третя — функціонує в усіх прикметниках м'якої групи в називному відмінку.

Вияв морфеми у слові і його словоформах позначається терміном «морф» («морфа»).

Морф (морфа) — конкретний вияв морфеми, найменша значуща частина, що виділяється у складі певної конкретної словоформи слова; те саме, що й варіант морфеми.

Аломорф (аломорфа) — це морф певної морфеми, що зазнав фонетичної модифікації, зумовленої звуковим складом сусідніх морфів або формальною будовою слова. Наприклад, морфема *з* в українській мові може мати звукові варіанти *з-, зі-, із-, с-*: *збити, зійти, ізняти, спитати*. Виявом однієї кореневої морфеми є аломорфи *род-* і *рід-* у словах *родити, родина, рід, рідня*.

Кореневі аломорфи слід відрізнити від суплетивних коренів. Суплетивними є корені двох слів, від яких творяться суплетивні форми одного слова. Наприклад: *поганий* — *гірший, найгірший*; *брати* — *взяти*; *я* — *мене, мені*; *ми* — *нас, нам*; *він* — *його, йому*.

§ 4. Типи морфем

Морфемна структура слова — це закономірна єдність взаємопов'язаних складових частин його, розташованих у певній послідовності відповідно до ролі їх в організації слова як цілісної одиниці лексичного і граматичного рівнів мови.

За значенням і роллю в будові слова морфеми поділяються на кореневі та афіксальні, або службові, формальні (словотворчі і граматичні).

Коренева морфема є носієм поняттєвого змісту слова. Втілюючи ідею тотожності його самому собі, або внутрішню форму слова, коренева морфема протиставляється формальним засобам вираження словотвірних і граматичних значень.

Афіксальні морфєми є засобом вираження словотвірних і граматичних значень: 1) оформлення основи слова; 2) творення похідних у процесі деривації (словотвірного перетворення кореня) або граматичних форм у процесі граматичної модифікації кореня того самого слова. Пор.:

- 1) *білити* і *біліти*; *нести* і *носити*;
- 2) *білий*, *білуватий*, *білизна*, *біленький*, *більмо*;
- 3) *білий*, *біла*, *біле*, *білі*; *білий* — *біліший* — *найбіліший*.

§ 5. Корінь слова. Слова спільного кореня

За значенням і функцією в структурі слова морфєми поділяються на **к о р е н е в і** та **с л у ж б о в і**.

К о р і н ь — це основна, стрижнева морфєма, що виражає загальне (поняттєве) лексичне значення слова.

Корінь є носієм речового значення слова, що відображає елемент об'єктивної дійсності, а тому є обов'язковою частиною кожного слова. Як поняттєва морфєма корінь об'єднує всі споріднені слова. Повторюючись у споріднених за походженням словах, коренева морфєма об'єднує ціле гніздо похідних слів. Наприклад, корінь *весн-* об'єднує спільним поняттєвим змістом слова, належні до різних частин мови: *весна*, *провесна*, *весніти*, *весняний*, *навесні*.

Значення кореня в словотвірних рядах споріднених слів видозмінюють і конкретизують словотворчі афікси — суфікси і префікси, які завжди пов'язані з коренем і без нього вживатися не можуть. Порівняно з афіксами корінь характеризується більшою автономністю. У незмінюваних словах, особливо службових, корінь не поєднується з афіксами. Наприклад, у словах *ампула*, *так*, *про*, *хай*, *ага* виділяється тільки коренева морфєма.

У змінюваних словах крім кореня та словотворчих афіксів, які уточнюють його значення, наявні також морфєми, що виражають граматичні значення слова й утворюють його форми, — це закінчення та формотворчі афікси.

На відміну від афіксів корінь не має чітко закріпленого за ним місця у слові. З нього може починатися слово (*міст-*о,

рід-н-ий), він може стояти після префікса чи двох префіксів (*на-род, воз-з'-єдн-а-ти*) або поєднуватися з іншим коренем у складному слові (*криг-о-лам*).

За особливостями вияву в споріднених словах розрізняють незв'язаний і зв'язаний корені.

Незв'язаний (вільний) корінь має здатність до вільного вияву свого морфемного статусу як у непохідному, так і в похідному слові. Наприклад, корінь *ліс-* здатний виступати у слові *ліс*, що осмислюється у зв'язку з нульовим, або фонетично не вираженим, закінченням у називному відмінку однини, і в похідних словах *лісок, лісовий, узлісся, пролісок, лісник, лісництво* та в інших споріднених, до складу яких входять також словотворчі афікси й закінчення. Більшість слів мають вільні корені.

Зв'язаний корінь в сучасній мові не може виявляти себе самостійно, а лише в поєднанні зі службовими, афіксальними морфемами. Наприклад, слова *відняти, підняти, розняти* сприймаються як похідні, але корінь цих слів зв'язаний, він не може виявити себе самостійно, без префікса, і виступає тільки в похідних словах.

§ 6. Афікси. Типи афіксальних морфем

Афікси (від лат. *affixus* — прикріплений) є носіями словотвірного і граматичного значень слова, тобто уточнюють речове значення кореня, видозмінюють основне лексичне значення, тобто слугують засобом творення похідних слів або вказують на відношення його до інших слів, виступаючи засобом творення форми того самого слова. Афікси мають певні, закріплені за ними в мові значення і виступають з цими значеннями у низці слів або у тій самій граматичній формі слова як показник цієї форми. Наприклад: у словах *робітниця, учениця* суфікс *-иц-* виражає словотвірне значення вказівки на особу за родом діяльності разом із флексією *-а(я)*, що оформляє ці іменники і виражає ознаки жіночого роду однини називного відмінка.

Значення афіксів виявляється не самостійно, а в єдності з коренем слова. Саме тому можлива омонімія афіксів. Вони здатні поєднуватися з коренями слів різних словотвірних типів, наприклад: суфікс *-ик* у словах *Івасик, коник, гвинтик*; префікс *при-* у словах *присмерк, пришкільний, привітати*.

Афікси послідовно розрізняються за місцем і роллю у слові.

За місцем у слові виділяють префіксальні і постфіксальні морфеми.

Префікс (від лат. *prae* — попереду і *fixus* — прикріплений) — морфема, що стоїть перед коренем, наприклад: *прославитися, над-будова, на-земний*.

Постфікс (від лат. *post* — після і *fixus* — прикріплений) — це афікс, прикріплений після кореня.

До постфіксів належать суфікс, флексія і власне постфікс.

Суфікс (від лат. *suffixus* — підставлений) — це морфема, що займає місце відразу після кореня, поряд із ним, наприклад: *спів-ак, літ-н-ий, віт-а-ти*.

Флексія, або закінчення, — це афікс, який займає кінцеву позицію в змінюваному слові, слугуючи показником синтаксичних відношень між пов'язаними словами в словосполученні і реченні. Наприклад, у словосполученнях *глибок-е озер-о, перш-а груп-а* закінчення вказують на зв'язок залежних від іменників прикметника і числівника.

Власне постфікс — це афікс, що знаходиться в абсолютному кінці слова, після закінчення і виконує словотворчу і граматичну роль. Наприклад, постфікс *-ся* — це змертвіла давня форма знахідного відмінка зворотного займенника *себе*, що зазнав десемантизації. Він приєднується до дієслів як словотворчий афікс і водночас надає їм зворотного або пасивного значення: *учити — учитися, писати — писатися*.

Конфікс — це поєднання префікса і постфікса, які спільно функціонують у процесі словотворення. Конфікси ще називають циркумфлексами, тому що вони оточують корінь з обох боків одночасно: *рукав → нарукавник, глина → суглинки, брова → надбрівний, стовп → остовпіти, літній → по-літньому*.

Інтерфікс (від лат. *inter* — між і *fixus* — прикріплений) — це афікс, що стоїть між двома (або більше) основами у складних словах — композитах.

§ 7. Словотворчі (деривативні) і граматичні афікси

За функцією в слові афікси поділяються на словотворчі (деривативні) і граматичні. Словотворчі афікси слугують для уточнення речового значення кореня. Цю роль можуть виконувати суфікси, префікси і постфікси.

Суфікс як словотворчий засіб відрізняється від інших морфем низкою ознак. Він чутливо реагує на вибір твірної основи і своє значення реалізує лише у зв'язку з кореневою морфемою. Так, суфікси *-ом(а)*, *-ість*, *-изн(а)* можуть виражати значення узагальненої ознаки, властивості, абстрактного поняття в єдності з коренями прикметників, які позначають конкретні ознаки або властивості предметів: *добр-ом-а* ← *добрий*, *хоробр-ість* ← *хоробрий*, *крут-изн-а* ← *крутий*.

Суфікс, приєднуючись до кореня твірної основи, уточнює чи видозмінює поняттєвий зміст похідного слова і водночас є показником (разом із закінченням) належності його до певної частини мови. Саме суфікс виявляє здатність переводити основу слова з одного розряду (частини мови) в інший. Наприклад: *зима* — *зимувати* (суфікс *-ува* перевів основу іменника до дієслів); *списати* — *список* (похідний від дієслова іменник утворено суфіксом *-ок*); *мужній* — *мужньо* (суфікс *-о* переводить основу прикметника до прислівників).

Префікс відрізняється від словотворчого суфікса тим, що він не впливає на морфологічне оформлення слова; приєднуючись не до кореня, а до цілого слова, префікс не може переводити основу з однієї частини мови в іншу. Наприклад: *весна* — *провесна*, *давній* — *прадавній*, *ходити* — *заходити*, *звично* — *незвично*.

Значення префіксів чіткіше окреслене порівняно з суфіксами, вони більш стандартизовані, спрямовані на вираження просторових, часових, кількісних та інших ознак, що характеризують дії, процеси, стани, предмети: *від'їхати*, *рознести*, *забігти*, *перебрести*, *побігати*, *познаходити*, *доісторичний*, *надпотужний*, *заглибокий*, *надхмарний*, *безмір*, *просинь*, *недавній*, *недовго*.

Префікси не закріплені за частинами мови, тому багато з них можуть уживатися як словотворчі засоби в різних класах слів, наприклад: *заходити* і *завеликий*, *прадід* і *прадавній*, *проголосити* і *проректор*, *несила*, *несильний* і *несильно*.

Власне постфікси виступають із словотворчою функцією у дієсловах, займенниках і прислівниках.

Постфікс *-ся* приєднується до дієслів як словотворчий афікс і водночас надає їм зворотного або пасивного значення: *купати* — *купатися*, *хотіти* — *хотітися*, *сидіти* — *(не)сидітися*.

До постфіксів зараховують також афікси, похідні від часток, які мають значення неозначеності істоти, предмета, ознаки або обставинної характеристики дії, стану: *хто-небудь, що-небудь, будь-що, який-небудь, будь-де, де-небудь, хтозна-як, хтозна-відколи, абикуди, деколи*.

Вони приєднуються до питально-відносних займенників або займенникових прислівників на початку (*будь-хто, будь-що, будь-який, будь-де, будь-коли, хтозна-хто, хтозна-як, хтозна-відколи*) або в кінці слова (*хто-небудь, чий-небудь, котрий-небудь, де-небудь, звідки-небудь*).

На відміну від дієслівного постфікса *-ся (-сь)*, який відіграє класифікуючу роль (оформляє і розрізняє активні й пасивні, зворотні і незворотні дієслова), такі постфікси не розрізняють частин мови. Тому їх можна характеризувати як аглютинативні, стандартизовані афікси, спеціалізовані на вираженні граматичних значень слів.

Особливим різновидом словотворчих афіксів є і н т е р ф і к с и, що виступають для зв'язку двох (або більше) коренів у складному слові. В українській мові роль інтерфіксів виконують голосні *о, е (є)*. Їх називають сполучними, або словотвірними, голосними. Наприклад: *лісотундра, першодрук, саморух, сонцепоклонник, працездатний, життєрадісний*.

Різновидами інтерфіксів є частини складних і простих слів, які з'являються між коренями, коренем і суфіксом у ролі «прокладки», що зумовлено правилами сполучуваності фонем на стику морфем, милозвучності тощо. Такими, наприклад, є голосні або сполучення голосного з приголосним у складних словах: *кількадобовий, десятиденний, двох'ярусний*. У прикметниках, утворених від складних числівників, може бути кілька інтерфіксів (за походженням це колишні закінчення числівників), наприклад: *сімдесят-и-чотирь-ох-річний чоловік, ст-а-двадцят-и-п'ят-и-кілометрова відстань, чотирь-ох-тисячп'ят-и-сотрічна давність*.

До деривативних афіксів близькі так звані а ф і к с о ї д и, що є початковими або кінцевими елементами складних слів. Початкові елементи складних слів називають п р е ф і к с о ї д а м и: *багато, велике, гідро, енерго, метео, ново, повно, само, свіжо (багаторазовий, великоваговий, гідропоніка, енергоносій, метеостанція, нововведення, повнометражний)*, а кінцеві елементи — с у ф і к с о ї д а м и: *бальний, бо-*

кий, дайний, грійка, думець, лов (п'ятибальний, червонобокий, життедайний, тілогрійка, одnodумець, птахолов).

Гра матичні афікси слугують для творення форм того самого слова. Розрізняють формотворчі і словозмінні гра матичні афікси.

Ф ор м от в ор ч і а фі к с и — суфікси і меншою мірою префікси — відрізняються від словотворчих (деривативних) тим, що беруть участь в актах формотворення, взаємодіючи з основою того самого слова, тоді як деривативні афікси в актах словотворення взаємодіють із **твірною основою** у похідних словах.

Ф ор м от в ор ч і суфікси стандартизовані, обов'язкові для всіх слів тієї частини мови, у межах якої утворюють певну систему словоформ. Так, усі дієслова мають форму інфінітива, що твориться суфіксом **-ти**; форми минулого часу дієслів творяться за допомогою суфіксів **-в** (або нульового) та **-л-**, до яких приєднується родочислове закінчення: *писати — писав, писала, писало, писали; нести — ніс, несла, несло, несли*. За допомогою формотворчих суфіксів **-уч-** (**-юч-**), **-ач-** (**-яч-**), **-л-** творяться активні дієприкметники теперішнього і минулого часів; за допомогою суфіксів **-н-** (**-ен-**), **-т-** утворюються дієприкметники минулого часу; дієприслівники теперішнього часу творяться за допомогою суфіксів **-учи** (**-ючи**), **-ачи** (**-ячи**), а минулого — суфіксами **-ши**, **-вши**, наприклад: *рожевіти — рожевіючий, зчорніти — зчорнілий, побілити — побілений, збити — збитий; рожевіти — рожевіючи, зчорніти — зчорнівши, побілити — побіливши, збити — збивши*.

Ф ор м от в ор ч і суфікси **-ш-**, **-іш-** слугують для творення форм вищого ступеня порівняння прикметників (*довгий — довший, рівний — рівніший*) та **-ше**, **-іше** — для творення таких самих форм прислівників (*довго — довше, рівно — рівніше*). Ці суфікси у поєднанні з префіксом **най-** виступають як засоби творення форм найвищого ступеня (*найдовший, найрівніший, найдовше, найрівніше*).

Ф ор м от в ор ч и м и називають також префікси і суфікси, які слугують для творення видової пари дієслів. Відмінність між словотворчими і формотворчими префіксами полягає в тому, що перші виступають в актах словотворення і, взаємодіючи з цілим словом як твірною основою, уточнюють або видозмінюють лексичне значення, а інші (формотворчі) не вносять додат-

кових відтінків у значення дієслова, виражають лише вказівку на внутрішню межу перебігу дії, що є граматичним значенням виду.

Порівняймо словотворче значення префіксів: *летіти* (переміщатися за допомогою крил (про птахів) — *влетіти* (... усередину приміщення, окресленого простору), *перелетіти* (... з одного місця на інше, через предмет, певну межу) і формотворче значення: *летіти* — *прилетіти* (завершити політ у минулому чи в майбутньому).

Основним типом граматичних афіксів в українській мові є ф л е к с і я (з а к і н ч е н н я), що виражає відношення слова до інших слів у словосполученні і реченні. Закінчення завжди виступає в певній системі словозміни змінюваних частин мови. Відмінювання іменників, прикметників, числівників, займенників розрізняється системою закінчень, які виражають граматичні значення відмінка, роду і числа або лише відмінка (в кількісних числівниках). Дієслова мають складну систему дієвідмінювання за особами, родами і числами, основними показниками яких є особово-, родочислові флексії. Закінчення характеризується високим ступенем абстракції. Воно вільно приєднується до всіх слів певного типу відмінювання чи дієвідмінювання, утворюючи певну систему словоформ — іменників, прикметників, числівників, займенників, дієслів.

У системі словозміни змінюваних частин мови показником граматичних значень може виступати також н у л ь о в и й, тобто матеріально не виражений у звуках, афікс. Наприклад, у системі словозміни іменників II відміни чоловічого роду нульове закінчення виступає в називному відмінку, а в назвах неістот — також у знахідному.

Словоформа знахідного відмінка відрізняється від називного як керована, залежна форма, називний відмінок є так званим прямим відмінком.

Нульове закінчення властиве словоформам іменників родового множини (*вікно* — *вікон*, *вишня* — *вишень*, *череда* — *черід*). Нульове закінчення мають короткі прикметники (*рад*, *зелен*, *ясен*), форми минулого часу дієслів чоловічого роду, які протиставляються формам жіночого й середнього роду та множини (*записав* — *записала*, *записало*, *записали*).

§ 8. Основа слова. Типи основ

О с н о в а — це частина змінюваного слова, що виражає його лексичне значення. При морфемному поділі слова після відкидання афіксів з граматичним значенням залишається основа. Наприклад, у словах *місто*, *визвольний*, *чотири* виділяються основи *міст-*, *визвольн-*, *чотир-* шляхом відкидання закінчень *-о*, *-ий*, *-и*; у дієслівних словоформах *пишу*, *пишемо*, *пишуть*, *пиши*, *пишіть* після відкидання флексій — основа *пиш-* (теперішнього часу), а в словоформах *писав*, *писала*, *писали* (основа виділяється шляхом відкидання формотворчих суфіксів (*-в-*, *-л-*) і закінчень — нульового, *-а*, *-и* (основа минулого часу — *писа-*).

За морфологічним складом основа може бути **к о р е н е в о ю** (простою) й **а ф і к с а л ь н о ю** (складною). Коренева основа відповідає кореню. На відміну від неї в афіксальній основі крім кореня наявний один або кілька словотворчих афіксів.

З погляду сучасних семантико-словотвірних зв'язків основа може бути **непохідною** (н е м о т и в ъ в а н о ю) і **похідною** (м о т и в о в а н о ю).

Непохідна — це основа, в складі якої не виділяються словотворчі афікси і яка не мотивується словами того самого кореня: наприклад, у словах *мир*, *сонце*, *білий*, *знати* — *мир-*, *сонц-*, *біл-*, *зна-*. Значення непохідної основи замкнене в ній самій і може бути виявлене лише внаслідок етимологічного аналізу.

Похідна — це основа, в складі якої, крім кореневої морфеми, виділяється один чи кілька словотворчих афіксів і яка мотивується через семантико-словотвірні зв'язки з іншими словами того самого кореня. Наприклад, основи слів *морозиво*, *правдивий*, *роздати* мають у своєму складі словотворчий афікс (*мороз-и-*, *правд-и-*, *роз-да-*) і мотивуються через споріднені слова (*мороз*, *правда*, *дати*). Похідна основа завжди мотивована.

За особливостями вияву в споріднених (однокореневих) словах розрізняють вільні і зв'язані основи.

Вільна (н е з в ' я з а н а) — це основа, що має здатність до вільного вияву свого морфемного складу: у похідних (афіксальних) споріднених словах і в словах з непохідними основа-

ми. Наприклад, у словах *покрикувати, перекричати, викрик* основа *крик* може виступати самостійно і в споріднених словах, як ускладнена словотворчими афіксами, так і неускладнена (*крик*).

З в ' я з а н а — це основа, яка не має здатності вільно виявляти свій морфемний склад; її коренева (коренева і суфіксальна) морфема виявляє себе тільки у складі похідних слів. Наприклад: у словах *роззутти, взутти; звикнути, звичка, навик*и кореневі та ускладнені суфіксом морфем *зу-, вик-* (*вич-*) без поєднання з префіксом не вживаються.

Змінюване слово є складною діалектичною єдністю спільної для всіх його словоформ частини (що є носієм лексичного значення й тому залишається постійною, незмінною) і змінної частини, вираженої функціональною відмінністю однієї словоформи від іншої. Послідовне розрізнення кожної словоформи з усіх інших можливе за наявності спільної основи і властивого окремій словоформі закінчення (флексії), що є показником одного або кількох граматичних значень. Наприклад, іменникове слово *груша* при постійній основі *груш-* за допомогою закінчень виражає різні значення відмінків і числа, *груш-а, груш-і, груш-і, груш-у, грушею, (на) груш-і* (однина), *груш-і, груш, груш-ам, груш-і, груш-ами, (на) груш-ах* (множина), а прикметник *високий* за допомогою закінчень виражає граматичні значення відмінка, роду і числа, залежних від роду, відмінка і числа іменника: *висок-а груша, висок-ої груші, висок-ій груші, висок-у грушу, висок-ою грушею, на висок-ій груші*.

§ 9. Зміни в морфемній будові слова

У процесі історичного розвитку мови первинний морфемний склад слова може зазнавати змін. Основним виявом змін у морфемній структурі слів української мови є порушення прямих співвідношень між похідною і непохідною основами. Внаслідок різних фонетичних процесів, змін у лексичному значенні похідного чи первинного слова, зникнення слова, на основі якого виникло похідне, з активного словника відбуваються зміни у морфемній будові слова: спрощення, перерозклад, ускладнення та ін.

С п р о щ е н н я м називається процес, наслідком якого є втрата похідним словом ~~здатності виявляти наявну~~ в ньому

первісну морфему. Наприклад, слово *вікно* в сучасній українській мові поділяється на дві морфеми — кореневу *вікн-* і флективну *-о*.

У давньоукраїнській мові в цьому слові виділявся ще суфікс *-н-*, який уже став непродуктивним (порівн.: *ряд-н-о*, *сук-н-о*) і поступово зрісся з коренем. Цьому сприяли звукові зміни: втрата зредукованого голосного в суфіксі (*-ън-*, *-ьн-*) і зумовлена цим процесом поява нового закритого складу, в якому давній [o] перейшов в [i], а перед ним з'явився приставний (протетичний) звук [ʋ]. У сучасній мові слово *вікно* вже не сприймається як похідне від слова *око*.

Спрощення зазнають слова з різних частин мови, однак найчастіше воно спостерігається у словах, утворених суфіксальним способом. Наприклад, в іменниках *жир*, *шило*, *мило*, *рило*, *знак* та багатьох інших колись «живі» суфікси *-р-*, *-л(о)*, *-к-* стали непродуктивними і далі зрослися з коренями слів. Унаслідок спрощення основи цих слів стали непохідними, так само як непохідними в сучасній українській мові стали основи прикметників *високий*, *гіркий*, *мілкий*, *тонкий*, *важкий*, *лукавий* або дієслів *включити*, *виключити*, *замкнути*, *відімкнути*, *піймати* та інших за відсутності в сучасній мові безпрефіксних дієслівних лексем *ключити*, *микати*, *імати*.

Зміни в морфемному складі слів можуть відбуватися внаслідок переміщень між значущими частинами, наприклад, префікса до кореня (пор.: *утроба* і *внутрішній*, де давній префікс приєднаного походження *вън-* злився з коренем), і навпаки, відходу морфему, що належить основі слова, до флексії (пор. давньоукраїнську форму *рука-ми*, де суфікс *-а-* входив до основи, і сучасну українську *рук-ами*, в якій суфікс відійшов до закінчення).

Мовний процес, наслідком якого є зміна зовнішнього вигляду службових морфем, переміщення меж між похідною основою і словотворчим афіксом, називається **п е р е р о з к л а д о м**. Унаслідок перерозкладу може відбуватися також збільшення обсягу словотворчого афікса за рахунок іншого афікса, наявного в основі, від якої утворено похідне. У такий спосіб виникають так звані складні суфікси *-анин*, *-чанин*, *-инськ(ий)*, *-ність* та ін. Пор., наприклад: *ліс-ник* (від *ліс-ний*), *мат-усеньк-а* (від *мат-ус-я*), *сух-ощав-ий* (від *сух-ість*, *сух-ощ-і*), *блиск-оті-ти* (від *блиск-іт*).

Перерозклад має місце на стику префіксів: наприклад, префікс *зне-* виник унаслідок зрощення префіксів *з-* і *не-* в основах дієслів, похідних від іменників і прикметників: не дати долі — *знедолити*; не мати сили — *знесилитися*; зажити неслави — надати поганой слави — *знеслави-ти(ся)*. Нова модель дієслівних утворень префіксально-суфіксальна (або ще й постфіксальна) використовує складний префікс *зне-*: *кров* — *знекров-и-ти*, *школа* — *знешкод-и-ти*, *ціна* — *знецін-юва-ти*; зрідка допускає префікс *обез-*, також утворений з двох морфем *о + без-*: *біль* — *обезбол-и-ти*.

Своєрідні процеси, що зумовлюють зміни в морфемному складі слів, виникають унаслідок переходу слів з одного розряду в інший: прикметників і дієприкметників — в іменники (субстантивация), змінюваних слів — у прислівники (адвербіалізація), самостійних слів — у службові слова, вигуки. Процеси переходу слів з однієї частини мови в іншу обов'язково спричиняють зміну граматичних значень, а отже, і зміну граматичних (формотворчих і словозмінних) морфем на словотворчі афікси. Такий процес називають *декореляцією*.

Список рекомендованої літератури

- Безпояско О. К., Городенська К. Г.* Морфеміка української мови. — К., 1987.
- Гльїн В. С.* Префікси в сучасній українській мові. — К., 1953.
- Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А.* Морфемні структури слів у сучасній українській мові // Мовознавство. — 1991. — № 4. — С. 10—21.
- Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А.* Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. — К., 1998.
- Ковалик І. І.* Проблеми суфіксальної омонімії та синонімії в сфері іменників слов'янських мов // Питання слов'янознавства. — Л., 1962. — С. 5—26.
- Максимов В. И.* Структура и членение слова. — Л., 1977.
- Морфологічна будова сучасної української мови.* — К., 1975.
- Немченко В. Н.* Основные понятия морфемики в терминах. — Красноярск, 1985.
- Полюга Л. М.* Морфемний словник. — К., 1983.
- Словотвір сучасної української літературної мови.* — К., 1979.
- Цыганенко Г. П.* Состав слова и словообразование в русском языке. — К., 1978.

СЛОВОТВІР

§ 10. Предмет і завдання словотвору

С л о в о т в і р, або **д е р и в а ц і я** (лат. *derivatio* — творення, відведення), — це розділ мовознавства, який вивчає слова за способами і засобами їх творення та словотвірною структурою.

Словотвір є одним із головних джерел поповнення лексичного складу мови, тому цей термін використовується і для позначення процесу деривації — творення похідних слів.

Предметом вивчення словотвору є словотвірна підсистема мови. До завдань цього розділу належать питання про способи і засоби творення похідних слів, з'ясування мотиваційних відношень між вихідними і похідними одиницями, класифікацію похідних слів за ознаками дериваційної структури і словотвірними значеннями в межах відповідних лексико-граматичних класів слів (частин мови), визначення продуктивності окремих способів і засобів деривації.

Словотвірні процеси української мови орієнтовані на формування лексичних одиниць різної частиномовної природи, насамперед тих, що виконують номінативну функцію, — називають предмети, осіб, інших істот, ознаки, дії, процеси, стани, абстрактні поняття. Словотвір тісно пов'язаний з кількома рівнями мови — лексичним, морфемним і граматичним, на кожному з яких розглядається слово, проте в різних його аспектах (щодо значення, морфемної будови, словозміни і належності до певної частини мови, функцій словоформ).

Словотвірний аспект стосується сфери мовної діяльності людини, спрямованої на забезпечення процесів номінації, створення мотивованих однослівних знаків мови. Завдяки слово-

творенню словниковий склад мови залишається відкритою динамічною системою.

Розрізняють синхронний і діахронний словотвір. Синхронний (описовий) словотвір вивчає словотвірну структуру слів на будь-якому конкретному етапі розвитку мови. Діахронний словотвір вивчає історію появи похідних слів на основі зіставлення різних періодів функціонування.

Основними поняттями синхронного словотвору є: словотвірна мотивація і словотвірне значення похідного слова з урахуванням його сучасних (живих) зв'язків з іншим словом або словосполученням. Словотвірні відношення розуміються як відношення похідного (вторинного) слова до того, від якого воно утворилося.

Словотвірні відношення виявляються у споріднених словах. Однією з найважливіших ознак синхронного аналізу похідних слів є спосіб їх словотвору. У словотворі вивчається весь арсенал словотворчих засобів мови, словотвірних типів і рядів у межах використовуваних способів словотворення.

Описовий словотвір української мови досліджує словотвірні процеси, які виявляють закономірності її розвитку на сучасному етапі. Системне вивчення словотвору передбачає розгляд способів творення слів, будови їх з урахуванням належності до певної частини мови, характеру твірної основи та звукових змін, властивих сучасній мові.

§ 11. Словотвірна структура слова в українській мові

Нове слово виникає на ґрунті вже існуючого в мові й сприймається як похідне, хронологічно вторинне щодо того, від якого воно утворене. Наприклад, слова *вітряк*, *денний*, *давно* сприймаються як вторинні щодо слів *вітер*, *день*, *давній*. Ознаками їх похідності є передусім мотивованість їх значень словами, від яких вони походять, а також складніша морфемна будова.

Відношення між мотивованим і немотивованим словом — це вияв семантичної залежності: первинне слово є немотивованим, вторинне, або похідне, мотивується значенням іншого слова того самого кореня, що хронологічно передує йому.

Словотвірну структуру похідного слова становлять твірна основа і словотворчий формант. Словотвірна структура — це

властивість похідного слова бути визначеним за твірною основою і словотворчим засобом, який виражає словотвірне значення. При словотвірному аналізі у похідному слові виявляються семантичні взаємовідношення між двома складовими елементами його словотвірної структури. Так, з погляду сучасних семантико-словотвірних зв'язків слово *доброта* є похідним, оскільки виявляє мотиваційний зв'язок з прикметником *добрий*. Словотворчий формант *-от-* переводить основу прикметника до іменникових слів на позначення абстрактного поняття (*добрий* — ознака предмета, *доброта* — узагальнена, определена ознака).

Істотною ознакою похідного слова є те, що воно має складнішу, ніж первинне слово, будову: до його складу входить крім твірної основи словотворчий афікс (суфікс, префікс, рідше — флексія зі словозмінною та словотворчою функціями, інтерфікс, постфікс, афіксоїд), який уточнює, видозмінює значення мотивуючого слова.

§ 12. Поняття твірної основи

Основна одиниця словотворення не корінь (спільна частина споріднених слів), а частина слова, слово або словосполучення, що мотивує значення похідного слова, є його словотворчою базою.

Твірною (словотвірною) основою називають частину слова (слово чи частину слів словосполучення), від якої твориться похідне. Наприклад, у дієслові *заземлити* твірною стала основа іменникового слова *земля* (*земл-*), модифікована за допомогою словотворчих афіксів: суфікса *-и-*, який разом із суфіксом *-ти* оформляє похідне слово як дієслівне, і префікса *за-*, який виражає словотвірне значення. У слові *заземлення* твірною виступає вже дієслівна основа *заземл-* (*и-ти*), а словотвірне значення виражає іменниковий суфікс *-енн-*.

Твірна основа є спільною частиною двох слів — первинного і похідного, адже вона завжди виконує для похідного роль мотиватора. Мотиваційні відношення похідності зумовлюються тими прирощеннями, модифікацією, яких зазнає основа. Наприклад, у словах *річний*, *річниця*, *роковини* той самий корінь *рік-*, але твірною основою він став лише для слова *річний*, два

інших мотивуються інакше: *річниця* — від *річний* (*річн* + *иц* + *я*), а *роковини* — від *роковий* (*роков* + *ин-и*).

Мотиваційні відношення між словами завжди встановлюються попарно, хоч у процесах словотворення твірна основа може виступати як у ланцюговому, так і в радіальному зв'язках. Порівняйте:

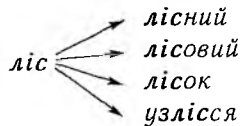
1) при поступовому ланцюговому зв'язку слів твірна основа ускладнюється поступово, утворюючи кілька ступенів:

ліс → *лісовий* → *лісовик* → *лісовичка*;

ліс → *лісок* → *лісочок*;

ліс → *лісний* → *лісник* → *лісничиха*;

2) при радіальному зв'язку похідних слів твірна основа мотивує кілька похідних:

Твірна основа може не повністю входити до похідного слова. Це спостерігається при нульовій суфіксації, коли дієслівна основа в похідному іменнику скорочується за рахунок суфікса (*перепис-а-ти* — *перепис*, *засів-а-ти* — *засів*); у складних словах, значення яких моделюється словосполученням (*трудо-вий день* — *трудодень*, *чесати хмари* — *хмарочос*), та в абрєвіатурах — від часткового або буквеного чи звукового усічення слів (*начальник дивізії* — *начдив*; *командний пункт* — *КП* (*ка-пе*); *Організація Об'єднаних Націй* — *ООН*).

Поняття «твірна основа» використовується щодо похідних афіксальних слів. Стосовно слів, утворених неморфологічними способами, цей термін може бути використаний умовно, оскільки для словотвірного аналізу важливим є з'ясування мотивації: у разі переходу слів з однієї частини мови в іншу, при зрощенні двох слів в одне, розщепленні багатозначного слова та виникненні омонімів.

Базою творення слів усіх частин мови, що активно поповнюються новоутвореннями в наші дні, виступають наявні в українській мові слова. Однак потенційна здатність слугувати базою для словотворення в різних частинах мови неоднакова. Іменникові основи є словотворчою базою для іменників (*вишня* — *вишняк*), прикметників (*учитель* — *учи-*

тельський), дієслів (*весло — веслувати*), прислівників (*мить — миттю*). Від дієслівних основ творяться похідні дієслова (*світити — просвітити*), іменники (*нагородити — нагорода, нагороджувати — нагородження*), прикметники (*тремтіти — тремтливий*), прислівники (*присідати — навприсядки*). Прикметникові основи можуть бути базою для утворення прикметників здебільшого з модифікованим значенням здрібнілості, пестливості, збільшеності тощо (*червоний — червоненький, червонісінький*); дієслів (*старий — старіти*); прислівників (*старуватий — старувато*), іменників (*новий — новина*). Трансформування основ різних частин мови до слів інших частин мови здійснюється за допомогою суфіксів як словотворчих засобів, що мають неоднакову здатність включатися в міжкатегорійну словотвірну похідність.

§ 13. Словотвірне значення слова

Словотвірна структура слова визначається через мотиваційні відношення твірної основи і словотворчого форманта або з допомогою іншого засобу (перенесення наголосу, чергування звуків, переосмислення слова тощо), що видозмінює похідне слово порівняно з первинним словом-мотиватором.

С л о в о т в і р н е з н а ч е н н я у похідних словах — це узагальнене, спільне для певного лексико-семантичного розряду слів значення, що виявляється в одному словотвірному типі певним словотворчим засобом. Словотвірне значення ґрунтується на однотипних відношеннях. Ознаками однотипних відношень є лексико-граматична належність твірної основи до певної частини мови і характер словотворчого засобу. Наприклад, у суфіксальних утвореннях *косар, кобзар, зброяр, баяніст* суфікси *-ар (-яр), -іст* утворюють назви осіб за родом діяльності; в іменниках *хід, лік, цвіт* виражається словотвірне значення узагальненої дії, процесу засобом нульової суфіксації.

§ 14. Словотворчі засоби

Словотвірна структура слова визначається через мотиваційні відношення між твірною основою і словотворчим формантом, який видозмінює значення похідного слова порівняно з тим, від якого воно утворене.

У сучасній українській мові до найпродуктивніших засобів вираження словотвірних значень належать афікси.

Значення дериваційних афіксів розкривається лише на тлі лексичного значення слова — твірної основи. Воно є категорійним, класифікаційним. Саме тому в українській мовознавчій традиції опис словотвірної підсистеми сучасної української мови подається за семантичною класифікацією афіксів — суфіксів і префіксів — у межах частин мови. При виділенні словотвору в окремий розділ словотворчі засоби також розглядаються в найтіснішому зв'язку з парадигматичним оформленням слів різних лексико-граматичних розрядів. Наприклад, суфіксальні утворення *трійка*, *десяток* відносять до іменників, а *рясніти*, *більшати* — до дієслів, хоча твірні основи у перших числівникові (означають кількості), а в других — прикметникові (передають ознаки предметів). Значення твірної основи модифікується словотворчим суфіксом не тільки в лексичному, а й у лексико-граматичному (категорійному) плані.

Кожній повнозначній частині мови властива своя система суфіксів, які є засобами внутрішньо- та міжкатегорійного творення похідних слів.

За словотвірною функцією суфікси поділяються на дві групи:

1) суфікси, які є засобом творення слів з новим лексичним значенням (наприклад, *золот-ав-ий*, *казк-ар*, *поет-изу-ва-ти*);

2) суфікси, які, приєднуючись до основи, вносять додатковий відтінок суб'єктивної оцінної характеристики: здрібнілості, ласкавого ставлення, пестливості (*столик*, *матуся*, *Ганнуся*, *ріднесенький*, *спатоньки*); збільшеності, згрублості, негативної оцінки (*плечище*, *здоровенний*, *величезний*, *вітрюган*, *котяга*).

Префікси приєднуються до всього слова (*пра-ліс*, *пере-клас-ти*, *анти-народний*), їх значення не пов'язане з парадигмою слів. Відмінність між префіксом і суфіксом зберігається і при конфіксальному словотворі: суфікс разом із закінченням оформляє слово відповідно до частиномовної парадигми (*без-батч-енк-о*, *без-дум-н-ий*, *по-трій-н-ий*, *по-тро-їти* [*по-трої-ї-ти*]).

Для словотворчих афіксів характерна багатозначність, тобто вони здатні виражати варіантні значення у межах однієї

словотвірної моделі, за якою творяться похідні слова. Наприклад: у прикметниках *хитруватий, довгуватий, зеленуватий* суфікс *-уват-* виражає словотвірне значення неповноти ознаки, а в словах цієї самої моделі *вовкуватий, свинякуватий* — ознаку за подібністю до тварини; суфікс *-арн-* може виражати ознаку за відношенням до сфери діяльності (*аграрн-ий, гуманіт-арн-ий*), до об'єкта (*молекул-ярн-ий*) і характеризувати предмет за просторовими ознаками (*планетарн-ий*).

Частіше спостерігається явище омонімії і синонімії деривативних формантів. Так, суфікс *-ик* виступає в назвах істот зі значенням позитивної оцінки (*кон-ик, хлопч-ик, пес-їк*), у назвах предметів зі значенням здрібнілості (*воз-ик, нос-ик*) та в назвах осіб за родом діяльності й за іншими ознаками (*політ-ик, вагов-ик, муж-ик, дурн-ик, співвітчизн-ик*).

Проте омонімія афіксів (особливо префіксів) легко нейтралізується у процесі деривації за різними словотвірними типами творення похідних слів.

Синонімічні відношення спостерігаються в межах словотвірних розрядів слів. Наприклад, для творення назв осіб за родом діяльності використовуються різні словотворчі суфікси *-ак-, -ач-, -ар-, -ист-, -іст-, -тель* та інші (*спів-ак, скрип-ач, друк-ар, масаж-ист, шах-іст, учи-тель*).

У дієсловах синонімічні значення виражають префікси українського та іншомовного походження: *протизаконний* — *антизаконний, неморальний* — *аморальний, зверхмодний* — *ультра модний, міжнаціональний* — *інтернаціональний, надзірка* — *суперзірка*.

Питомі українські й іншомовні префікси можуть також виражати в словах антонімічні відношення: *в-нести* — *ви-нести, пере-оцінити* — *зне-цінити, на-земний* — *під-земний, пре-позиція* — *пост-позиція, про-грес* — *ре-грес, син-хронний* — *діа-хронний, супер-гармонія* — *дис-гармонія*.

Реалізація дериваційних значень засобами афіксації відбувається у процесі афіксальних способів словотворення похідних слів за певними словотвірними типами у межах лексико-граматичних розрядів повнозначних частин мови.

§ 15. Словотвірний тип. Продуктивність словотвірного типу

С л о в о т в і р н и й т и п — це основна одиниця класифікації похідних слів. Під словотвірним типом розуміють модель похідних слів (дериватів), що належать до однієї частини мови і характеризуються такими словотвірними ознаками: 1) похідністю від слів однієї частини мови; 2) спільним способом словотвору; 3) спільним словотвірним значенням; 4) тотожним словотворчим формантом. Так, дієслова *біліти*, *чорніти*, *зеленіти* належать до одного словотвірного типу, тому що вони: а) походять від прикметників; б) характеризуються суфіксальним способом словотвору; в) мають спільне словотвірне значення — виділятися за кольоровою ознакою; г) утворені за допомогою дієслівного суфікса *-і-*.

Словотвірний тип, що є незамкненим рядом похідних і поповнюється новотворами, називається *п р о д у к т и в н и м* типом. Прикладом продуктивного словотвірного типу можуть бути віддієслівні іменники на *-анн(я)*, що позначають предметні дії, процеси (*виховання*, *змагання*, *виконання*, *читання* тощо). Якщо словотвірний тип утворює кількісно обмежену групу слів, то він може бути схарактеризований як *н е п р о д у к т и в н и й*. Наприклад, назви людей за зовнішніми чи внутрішніми ознаками їх, утворювані суфіксом *-ун*, становлять замкнений, непродуктивний тип: *веселун*, *хитрун*, *щебетун*, *говорун*, *літун*, *хапун*.

Із втратою словотвірної продуктивності окремим типом (чи підтипом) стає непродуктивним і словотворчий афікс, який з часом може перетворитися на мертву морфему (наприклад, суфікс *-к-* у словах *тонкий*, *близький*).

У словотвірній системі сучасної української мови спостерігаються випадки поступової втрати продуктивності афікса в одному словотвірному типі, і навпаки, зростання його словотвірної активності в іншому. Так, продуктивний у минулому суфікс *-івн(а)* в утвореннях на позначення дочки за фахом або соціальним станом батька (*бондарівна*, *лимарівна*, *сотниківна*, *царівна*, *князівна* та ін.) став зовсім непродуктивним, але в назвах людей за прізвищем або прізвиською батька він і нині є досить продуктивним у розмовному стилі і закріпився, зокрема, в іменах по батькові: *Дорошівна*, *Митяхівна*, *Кудряшівна*, *Іванівна*.

СПОСОБИ СЛОВОТВОРУ

§ 16. Морфологічні способи словотвору. Афіксація

Залежно від матеріальних засобів вираження розрізняють морфологічні і неморфологічні способи словотвору.

До морфологічних належать усі способи творення простих слів за допомогою афіксальних морфем, а також творення складних і складноскорочених слів.

Морфологічні способи словотвору поділяються на афіксальні, основоскладання та абревіацію.

До афіксальних способів словотвору належать префіксальний, суфіксальний, постфіксальний, змішані — суфіксально-префіксальний, префіксально-постфіксальний, суфіксально-постфіксальний, суфіксально-префіксально-постфіксальний та флексійний.

Префіксальний спосіб словотвору, або префіксація, — це творення похідних слів за допомогою приєднання префікса: *казати* — *розказати*, *звичайний* — *надзвичайний*, *зелень* — *прозелень*.

Особливістю префіксації є те, що префікс приєднується не до основи, а до граматично оформленого слова, тому творення похідних слів префіксальним способом належить до внутрішнього іменникового, прикметникового чи дієслівного словотвору. Внаслідок приєднання префікса лексичне значення мотивуючого слова може істотно видозмінюватися, наприклад: *пливти* — *спливти*; *гнати* (когось, кудись) — *погнати*, *відігнати*, *підігнати*, *розігнати*, *перегнати*, *зігнати*, *загнати*.

На межі префіксальної морфеми в слові не спостерігається помітних фонетичних змін. Лише окремі префікси української мови мають варіантне вираження у зв'язку зі вставленням голосного перед приголосним твірної основи: *мліти* — *зомліти* (з — зо), *брати* — *зібрати* (з — зі), *рвати* — *розірвати* (роз — розі), *гнати* — *обігнати* (об — обі) тощо. У деяких випадках префіксацію супроводжує зміна місця наголосу, наприклад: *бігти* — *вїбігти*, *смак* — *прїсмак*, *весна* — *прóвесна*.

Префіксація є активним способом внутрішнього дієслівного словотвору, менш поширена вона в інших частинах мови — іменниках, прикметниках, прислівниках.

Суфіксальний спосіб словотвору, або суфіксація, — це творення похідних слів приєднанням до твірної основи суфікса: *крига* — *криж-ин-а*, *криця* — *криц-ев-ий*, *ясний* — *ясн-і-ти*.

Суфіксація — найпоширеніший спосіб творення слів у сучасній українській мові. Цим способом творяться іменники, прикметники, дієслова, прислівники. Кожна з цих частин мови має свою систему суфіксальних морфем, особливо розвинена вона в іменниках і прикметниках.

Додавання суфіксальної морфеми до твірної основи може супроводжуватися: чергуванням голосних або приголосних у корені (*село* — *сільський*, *крапати* — *крапля*), накладанням морфем (*Одеса* — *одеський*) тощо.

Нульова суфіксація є різновидом суфіксального словотвору. Специфіка її полягає в тому, що похідне слово моделюється на основі переведення мотивуючої основи до іншої частини мови засобом нульового суфікса. Наприклад: *бігти* → *біг*, *ходити* → *хід*, *гнилий* → *гниль*. Причому суфікси й інші постфіксальні морфеми, наявні в словах, які мотивують такі утворення, відкидаються, оскільки вони є формальними показниками належності цих слів до певної частини мови. Нульовий суфікс переводить похідне слово до класу іменників: *відрив-а-ти-ся* → *відрив*, *викуп-и-ти* → *викуп*, *винос-и-ти* → *винос* і *виноска*, *вибир-а-ти* → *вибір* і *вибори*, *далек-ий* → *даль*.

Безафіксне творення похідних в українській мові представлено типами віддієслівних та відприкметникових іменників. Його слід відрізнити від словотвору прикметників засобом приєднання префікса і нульового суфікса: *без-язик-ий*, *без-сил-ий*.

Суфіксально-префіксальний спосіб словотвору полягає в тому, що похідні слова утворюються одночасним приєднанням до твірної основи префікса й суфікса: *ліс* — *пролісок*, *нога* — *обніжок*, *робити* — *неробство*.

Суфіксально-префіксальний спосіб широко використовується при творенні іменників, прикметників, дієслів, прислівників.

Унаслідок суфіксально-префіксального словотворення можуть з'являтися похідні слова в межах того самого розряду слів, до

якого належить твірна основа (*дорога — подорожник, танцювати — пританцювати*), але частіше твірна основа переходить в інший розряд слів (*сніг — засніжити, стіл — настільний, наш — по-нашому*).

Суфіксально-префіксальний спосіб більшою мірою наближений до суфіксації, ніж до префіксації, оскільки префікси залипляються нейтральними до парадигматичного оформлення слова, в той час як суфікси, тісно пов'язані зі словотвірною основою і флексією, зумовлюють граматичне оформлення похідного слова. Так, у словах *нарукавник, оздоровити* виступають префікси *на-, о-*. Перше з них належить до іменників, як і мотивуюче слово *рукав*, а друге — до дієслів, хоча твірна основа прикметникова.

До суфіксально-префіксальних похідних належать слова, утворені від прийменниково-іменникових форм іменників, наприклад: *без межі — безмежний, при дорозі — придорожній, за містом — заміський, при Дніпрі — Придніпров'я, за лісом — залісся*.

У дієсловах широко використовуються також суфіксально-постфіксальний та суфіксально-префіксально-постфіксальний способи словотворення.

Суфіксально-постфіксальні дієслова творяться від іменних (прикметникових та іменникових) і дієслівних основ.

Іменникова або прикметникова основа з приєднанням дієслівного суфікса перетворюється на дієслівну. Постфікс *-ся* не входить до складу дієслівної основи, виконуючи дві функції: 1) граматичну — вираження дієслівного стану; 2) словотворчу — вираження словотвірного значення.

У творенні дієслів суфіксально-префіксально-постфіксальним способом беруть участь іменникові, прикметникові, числівникові, дієслівні основи, рідше — прислівникові, а також основи службових слів. Наприклад: *каблук — викаблучуватися, рука — заручитися, милостивий — змилостивитися, щедрий — розщедритися, бідний — прибіднятися, двоє — роздвоїтися, дивитися — видивлятися, моргати — розморгатися, танцювати — розтанцюватися, ні — рознікатися*.

§ 17. Осново- і словоскладання. Абревіація

Основоскладання, словоскладання та абревіація — різні типи складання основ, унаслідок чого виникають складні та складноскорочені слова: *двовіриш, світловолодікарня, агітпункт, Дніпрогес*.

Складання — це спосіб творення складних слів поєднанням двох або більше основ чи цілих слів або їх скорочень (усічень). Цим воно відрізняється від інших способів морфологічного словотвору, орієнтованих на творення простих слів.

Складні слова функціонують у тісному зв'язку із системою словосполучень, які стають основою творення їх.

Основним способом творення складних слів — іменників, прикметників, прислівників — є основоскладання.

Основоскладання — це поєднання кількох основ слів за допомогою інтерфіксів *-о-, -е-* (*добррозичливий, працездатний*), *-и-, -ох-* (*триповерховий, двохатомний*). Результатом основоскладання є складні слова, або композити (лат. *compositus* — складний, складений із частин).

У композитах твірними виступають повні основи слів, які співвідносяться із словосполученнями, побудованими за типами підрядного зв'язку (*дрібнолистий, книгодрук, близькоспоріднений*) або із сурядним зв'язком (*природничо-географічний*). Основоскладання може супроводжуватися суфіксацією, наприклад: *природознавство*.

Словоскладання, або юкстапозиція (лат. *juxta* — поряд, біля і *positio* — місце), — це поєднання двох слів або слівформ в одному складному слові (*салон-перукарня, вагон-ресторан*).

Юкстапозити утворюються на основі словосполучень прикладкового типу, але на відміну від синтаксичного словосполучення, що складається з головного слова і прикладки (на зразок *дівчина-красуня, місто-гігант*), яка виражає другу назву, слова-юкстапозити виражають одне поняття.

Складання є продуктивним способом творення іменників і прикметників, менше використовується в прислівниках (здебільшого як індивідуально-авторські новотвори) і спорадично — в дієсловах.

Абревіація відрізняється від осново- і словоскладання тим, що для творення слів використовуються усічені основи, наприклад: *профком*, *ЗМІ* (засоби масової інформації).

Способом абревіації утворюються тільки іменники. Основами для творення складноскорочених слів виступають переважно словосполучення з опорним іменником і залежним прикметником (*районне управління освіти — райуо*) або поєднання двох іменників (*командир батальйону — комбат*).

Перехідний тип між складними і складноскороченими словами становлять іменники, які творяться поєднанням усіченої основи залежного компонента словосполучення і цілого слова, що є опорним компонентом, наприклад: *райцентр*, *спортбаза*, *сільгосптехніка*, *будматеріали*.

§ 18. Морфологічно-синтаксичний словотвір

Морфологічно-синтаксичний спосіб охоплює похідні, які виникають унаслідок переходу слів або словоформ з однієї частини мови до іншої. Головним із цих способів є перехід: прикметників і діеприкметників у іменники (*субстантивация*); діеприкметників у прикметники (*ад'єктивация*); окремих слів з іменників і прикметників у займенники (*прономіналізація*); словоформ змінюваних слів у прислівники (*адвербіалізація*); повнозначних самостійних слів у службові: прислівників, іменників — у прийменники (*препозитивация*), іменників та іменникових словосполучень — у вигуки (*інтер'єктивация*) тощо; спостерігаються також різні переходи між службовими словами.

Перехід слова з однієї частини мови в іншу, супроводжуваний перетворенням відповідних парадигматичних характеристик, називається *конверсією* (від лат. *conversio* — перетворення, зміна). Типовим прикладом конверсії в українській мові є субстантивация прикметників, перехід окремих повнозначних слів у службові, зокрема прийменники.

Процеси конверсії виникають у певних синтаксичних умовах спонтанно. Синтаксичні позиції як певні значення в синтаксичних відношеннях закріплюються за частинами мови. Якщо

ту чи ту позицію займає слово (словоформа) іншої частини мови, то воно поступово змінює своє значення, а потім і морфологічні ознаки, маючи нетипові для нього синтаксичні зв'язки. Наприклад, прикметник у ролі підмета або додатка позначає не ознаку предмета, а особу або предмет. Пор.: *Зійшов молодий місяць. — До хати увійшов молодий.*

Відповідно до виконуваної ролі в реченні субстантивований прикметник *молодий* позначає особу чоловічої статі, втрачає здатність змінюватися за родами: *молодий* і *молода* — це два різні іменники, а не словоформи одного слова.

При морфологічно-синтаксичному словотворі похідне слово зовні нічим не відрізняється від мотивуючого, але дістає нове значення. Омоніми легко нейтралізуються у відповідних контекстах.

§ 19. Лексико-синтаксичний словотвір

Похідні слова можуть з'являтися внаслідок поступового зрощення синтаксичного словосполучення в одне слово. Такий спосіб словотвору називають **лексико-синтаксичним**. Так, унаслідок зрощення складених числівників утворилися числівники *одинадцять, сімдесят, двісті, обидва*. Прислівники *горілиць, утридорога, чимдуж* — приклади зрощень кількох слів словосполучень.

Словотвірне значення в зрощеннях виявляється через втрату синтаксичних ознак словосполучення і появу граматично оформленого слова, що належить до певної частини мови.

Близькими до зрощень є складні іменники, похідні від прикладкових словосполучень, наприклад: *сон-трава, ромен-зілля, татар-зілля, хліб-сіль, батько-мати*. Внаслідок семантичного зближення слів синтаксичного словосполучення поступово виникає назва у формі складного слова, яке конденсує зміст словосполучення в одне ціле: *хліб-сіль — гостинність, батько-мати — батьки*.

§ 20. Лексико-семантичний словотвір

Похідне слово може з'являтися і семантичним шляхом — через розщеплення багатозначного слова і поступове утворення омонімів. Наприклад, слова *перо* (знаряддя для писання), *супутник* (апарат, запущений на орбіту планети) мотивуються

давно відомими словами: *перо* (гусяче), *супутник* (людина, яка йде поряд у житті). Словотвірне значення цих похідних слів виражається в контексті через співвідношення омонімії (*перо* — пір'я, *перо* — знаряддя для писання; *супутник* — людина, *супутник* — апарат).

Лексико-семантичним способом утворюються переважно іменники.

ТВОРЕННЯ ІМЕННИКІВ

§ 21. Структура іменникових основ

Іменники становлять клас слів, що інтенсивно поповнюється новоутвореннями. Виникнення нових іменників відбувається за допомогою всіх наявних в українській мові способів словотворення, однак найпродуктивнішими є морфологічні способи афіксації та осново- і словоскладання.

Іменникові основи характеризуються різною словотвірною структурою. У сучасній українській мові наявні іменники з непохідною (наприклад, *ліс*, *край*, *небо*, *поле*, *сани*) і з похідною основою, в якій крім кореня можна виділити один або кілька словотворчих афіксів: суфікс (*учень*, *стілець*), префікс (*прамова*, *переклад*), суфікс і префікс (*видолинок*, *побачення*), інтерфікс (*водоспад*, *птахоферма*), інтерфікс і суфікс (*вуглеводобуток*), інтерфікс, суфікс і префікс (*непрацездатність*).

§ 22. Суфіксальний словотвір іменників

У системі афіксального словотвору іменників найактивніші суфіксальні форманти і суфіксальний спосіб, сукупністю яких виражаються словотвірні категорії, властиві цій частині мови.

Суфіксальні іменники входять майже до всіх словотвірних категорій цієї частини мови: назв осіб та інших істот (неосіб), назв конкретних предметів і абстрактних понять, речовинності, збірних та одиничних предметів.

За характером твірних основ розрізняють суфіксальні іменники, мотивовані основами іменників, прикметників, дієслів, числівників та інших частин мови.

Іменники, мотивовані іменниками (відсубстантивні), творяться суфіксами обох груп — тих, що надають нового значення, і тих, що

вносять відтінки суб'єктивної оцінки. Іменники, мотивовані іншими частинами мови, творяться тільки суфіксами першої групи.

Твірна іменникова основа виражає предметність, що по-різному уточнюється суфіксом у назвах осіб і неосіб та предметів.

§ 23. Словотвірні типи назв осіб та інших істот

У назвах осіб за родом діяльності, мотивованих іменниками, виражається вказівка на знаряддя або об'єкт спрямування діяльності людини (*косар, комбайнер, волейболіст, стрілець*) чи на продукт діяльності (*харчовик, пасічник, мебляр*).

У словотвірних типах відсубстантивних іменників на позначення людей за родом діяльності, фахом продуктивними є суфікси *-ар (-яр), -ець (-івець, -овець), -ник, -ік (-їк), -ир, -ист (-іст)*, наприклад: *шахтар, килимар, ковзаняр, фахівець, динамівець; олійник, кулеметник, прозаїк, бригадир, таксист, шахіст*. Менш продуктивними є суфікси іншомовного походження *ант, -ент: комерсант, курсант, кореспондент*.

Віддієслівні іменники категорії осіб виражають значення «носії процесуальної ознаки».

Словотвірні типи віддієслівних іменників об'єднують: 1) назви особи як виконавця певної дії або роду її заняття: *читач, відвідувач, дослідник, рахівник, складальник, кравець*; 2) назви особи як носія певної процесуальної ознаки, що визначає її поведінку: *бунтар, прохач, попихач, утискувач, критикан, трудівник, звитяжець*.

Найпродуктивніші типи іменників із суфіксами: *-ник, -івник, -льник: виробник, візник, ремонтник, рятівник, заготівник, в'язальник, веслувальник, намотувальник*;

-ч (-ач, -яч): ткач, заспівувач, перекладач, збирач, діяч; -ець (-нець): співець, борець, знавець, продавець, переможець, примиренець, висуванець;

-ар (-яр), що приєднуються переважно до усіченої основи: *лікар, бунтар, маляр, кресляр*.

Малопродуктивні на сучасному етапі суфікси:

-тель (спільнослов'янського походження): *мислитель, вершитель*;

-ій: заводій, водій;

-ак (-як): співак, вояк;
-ун: бігун, стрибун, несун;
-к(о), -к(а): неумійко, писака;
-ок: знаток, їдок;
-чик (-щик): льотчик, гонщик;
суфікси іншомовного походження:

-атор, -итор, -ер, -ор, -ан, -ат, -ант та ін.: агітатор, диктатор, репетитор, тренер, диктор, критикан, делегат, практикант.

Відприкметникові утворення назв осіб виражають носія ознаки. Семантика їх може дорівнювати семантиці словосполучення іменника з прикметником: *передовик* — передова людина (на виробництві, у починанні), *смільчак* — сміливий хлопець (чоловік). Однак частіше прикметникова основа, ускладнена іменниковим суфіксом, семантично видозмінюється у напрямі вираження ознаки за дією (*заочник* — той, хто заочно навчається; *молодець* — той, хто позитивно характеризується за вчинками, результатами праці, навчанням та ін.).

Словотвірні типи відприкметникових іменників позначають осіб, означених за зовнішніми ознаками (*здоровань, смугляк, чистьоха, молодець, сміливець*).

Найуживаніші суфікси в таких утвореннях: *-ик* (*відмінник*), *-ець* (*марафонець*), *-ак* (*-як*) (*чужак, добряк*), *-чак* (*весельчак*). Непродуктивними стали суфікси: *-ач* (*багач*), *-ань* (*вухань*), *-ун* (*дикун, горбун*), *-ш(а)* (*лівша, правша*) та ін.

У поодиноких суфіксальних іменниках на позначення осіб твірною основою виступає числівник (*шістдесятник, сімдесятник*) або займенник (*своjak*).

Вузька спеціалізація виконуваних людиною (і машиною) дій і процесів знаходить відображення у швидкому зростанні обсягу наукової і виробничої термінології та сприяє активізації словотвірних моделей, за якими творяться назви осіб жіночої статі, що виражають їх діяльність, рід занять, фах, процесуальні ознаки.

Іменники, що є назвами осіб жіночої статі, мотивуються іменниками — назвами осіб чоловічої статі.

У мові наявні лише поодинокі винятки із таких паралельних відповідників, як назва жіночої статі; наприклад: *праля*,

модистка, манікюрша, друкарка, доярка, що позначають рід діяльності, яку віддавна виконували тільки жінки або майже виключно жінки. Іменники *дояр, швейник* — вторинні, похідні від *доярка, швея*, вони відображають можливість зворотних співвідношень: назва особи жіночої статі — назва особи чоловічої статі, що зумовлені позалінгвістичними чинниками. Механізація процесів праці нівелює престижність/непрестижність виконання так званої споконвічно жіночої праці (доїння корови, шиття білизни і под.), що зумовлює називання осіб чоловічої статі на основі назв осіб жіночої статі.

Для творення назв осіб жіночої статі найпродуктивніше використовується суфікс *-к(а)*, який приєднується після суфікса на позначення осіб чоловічої статі: *делегатка, секретарка, школярка, учителька, студентка, гімнастка, театралка, гітаристка, шахістка, медалістка*. Рідше спостерігається усічення суфікса основи: *висуванець — висуванка*.

Менший ступінь продуктивності виявляють суфікси *-иц(я), -ниц(я), -щиц(я)*, які приєднуються до повної або усіченої основи: *фельдшер — фельдшериця, льотчик — льотчиця, провідник — провідниця, розвідник — розвідниця*, але: *жнець — жниця, продавець — продавщиця*.

Спостерігаються також нерегулярні утворення із суфіксом *-ш(а)* (*кастелянша, педікюрша*), який частіше утворює назви осіб жіночої статі із значенням «дружина особи, названої мотивуючим іменником» (*інженерша, професорша*), та з суфіксом *-их(а)*, який також уживається в двох значеннях. Порівняйте, наприклад: *кравчиха, ткачиха* з першим значенням; *сторож — сторожиха, чабан — чабаниха*, які вживаються в обох значеннях, і *коваль — ковалиха, голова — головиha*, властиві розмовному мовленню із другим значенням.

Поодинокі лексеми цього розряду утворені суфіксами іншомовного походження *-ес(а)* (*поет — поетеса*), *-ис(а)* (*актор — актриса*).

Непродуктивними (мертвими) стали суфікси *-х(а)* (*пряха*), *-ал(я)* (*пряля, ткаля*).

Назви осіб за національною і територіальною ознаками творяться від іменникових основ — топонімів. Найуживаніші суфікси в цих словотвірних типах для назв чоловічого роду:

-анин (-янин), -чанин, -ин: молдаванин, пражанин, росіянин, харків'янин, фінікіянин, полтавчанин, донецчанин, грузин, осетин, болгарин;

-ець (-єць), -анець: житомирець, полтавець, українець, тбілісець, марієць, американець, новгородець;

-ич: костромич, русич;

-ак (-як): словак, туляк, подоляк, сибіряк;

-ит: одесит.

Назви осіб жіночої статі цього розряду утворюються за допомогою суфікса *-к(а)*, який приєднується до повної чи усіченої основи або разом із вставним звуком (інтерфіксом), наприклад: *білорус — білоруска, поляк — полька, костромич — костромичка, грузин — грузинка, камчадал — камчадалка, росіянин — росіянка, парижанин — парижанка, угорець — угорка.*

Корелятивні іменники на позначення особи за ознакою недорослості утворюються від основ іменників за допомогою суфіксів, які переводять їх в іменники середнього роду: *-ен(я), -чен(я)* та флексії *-а*, а в множині — суфікса *-ат(а), -ят(а), -чат(а)*: *маленя, хлопчєня, дитинчата.*

Давнє словотвірне значення недорослості зберігається в іменниках, що позначали доньку за родом діяльності батька з суфіксом *-івн(а)* (*ковалівна, бондарівна*); сина — за родом діяльності або соціальним станом батька із суфіксом *-енк(о)* й *-ич* (*коваленко, ткаченко, княжич, гетьманич*); помічника в певній діяльності з суфіксом *-чук* (*ковальчук, чабанчук*), а в сучасній мові використовуються як українські прізвища.

Словотвірний розряд назв тварин, птахів, риб, комах на сучасному етапі рідко поповнюється новотворами. В усталених словотвірних типах наявні суфікси: *-ак* (*гусак*), *-ач* (*деркач*), *-ень* (*півень*), *-ун* (*цвіркун*), *-ур* (*снігур*), *-ець* (*тунець*), *-к(а)* (*овечка, перепілка*), *-иц(я)* (*телиця, куниця*) та ін.

§ 24. Словотвірні типи назв конкретних предметів, речовинності та абстрактних понять

Загальні назви неістот представлені словотвірними типами конкретних предметів, речовинності та абстрактних понять.

Назви конкретних предметів (знарядь, приладів, засобів пересування, устаткування, частин тіла людини та ін.) творяться

за допомогою суфіксів першої групи від іменникових, дієслівних, рідше прикметникових, числівникових основ:

1) від іменникових основ за допомогою суфіксів *-ак(-як), -ач, -ник, -ик, -к(о), -ищ(е), -ав, -иц(я), -ець*: *вітряк, рогач, рушник, паровик, книжка, вічко, горище, днище, рукав, рукавиця, ножиці, стілець*;

2) від дієслівних основ за допомогою суфіксів: *-ак, -ач, -к(а), -к(о), -ець, -л(о), -иц(я), -ушк(а), -ун* та ін.: *держак, вимикач, сікач, мірка, ліжко, смалець, сідло, дійниця, мазниця, тертушка, колун, двигун*;

3) від прикметникових і числівникових основ за допомогою суфіксів *-ак(-як), -ин(а), -к(а), -ок, -м(о), -ик, -ник, -уг(а)* та ін.: *синяк, пухлина, четвертина, сітчатка, солянка, білок, більмо, шестерик, трійник, терпуг*.

При творенні іменників з матеріально-речовинним значенням використовуються питомі українські суфікси: *-ень (водень, кисень), -ець (вуглець, холодець, марганець), -ель (штапель), -ій (деревій), -ин(а) (баранина, солонина, смородина, городина), -иц(я) (пшениця, пашниця)* та іншомовні, зокрема у назвах хімічних сполук, медикаментів: *-ин(-ін, -їн) (аспірин, анальгін, кофеїн), -ит (озокерит)* та ін.

Іменники, що виражають абстрактні поняття, мотивуються прикметниковими і дієслівними основами. Відприкметникові іменники із словотвірним значенням узагальненої ознаки творяться за допомогою суфіксів: *-ість (молодість, правдивість, спритність), -ств(о), -цтв(о), -зтв(о): героїство, новаторство, пророцтво, убозтво, -от(а): виднота, мерзлота; -ин(а): бистрина, глибина, -изн(а): новизна, прямизна; -ьї(а), що зазнав асиміляції: могуття; -изм(-ізм): гіперизм, ліризм, гуманізм*.

Непродуктивні суфікси давнього походження: *-інь (глибочінь), -об(а) (жадоба), -яв(а) (синява)* та ін.

Віддієслівні іменники із словотвірним значенням узагальненої дії або продукту дії творяться за допомогою суфіксів: *-анн(я), -инн(я), -енн(я), -інн(я), -ув-анн(я)*, які нашаровуються на суфікс дієслова: *постачання, примноження, ствердіння, випробування (і випробовування)* або приєднуються до усіченої основи: *зіткнутися — зіткнення, стягнути — стягнення* (пор.: *стягувати — стягування*).

Малопродуктивний у віддієслівних іменниках суфікс *-к(а)* виражає словотвірні значення процесу оброблення й опредмет-

неної дії: *нарізка, оранка, обкрутка, виручка, мішанка, перевірка*.

Непродуктивні суфікси *-ьї(а)* (*забуття, почуття*); *-от(а)* (*робота*); *-ощ(і)* (*заздрощі, хитрощі*); *-ин(а)* (*біганина*); *-н(я)* (*біготня, тупотня*); *-б(а)* (*боротьба, сівба, клятьба*).

§ 25. Словотвірні типи збірних та одиничних іменників

Збірні іменники, за винятком окремих утворень безафіксним способом (*молодь, юнь, рвань*), представлені в українській мові суфіксальними типами.

Продуктивні словотвірні типи становлять іменники, які позначають сукупність людей, інших істот.

У їх творенні беруть участь суфікси: *-ств(о), -цтв(о)* (*селянство, міщанство, студентство, юнацтво*), *-от(а)* (*парубота, кіннота*), *-еч(а)* (*малеча*), *-і(я)* (*братія, адміністрація*), *-ур(а)* (*агентура, професура*), *-в(а)* (*братва, мушва*), *-н(я)* (*вороння, рідня*), *-ат (-іат)* (*ректорат, секретаріат*).

Малопродуктивними типами збірних іменників, похідних від назв неістот, є утворення із суфіксами *-ак(-як)* (*вишняк, лозняк*), *-ник* (*чагарник*), *-н(я)* (*насіння, коріння*), *-инн(я)*, *-овинн(я)* (*картоплиння, кукурудзиння, ластовиння*), *-ин(а)* (*городина, садовина, ярина*), *-ик(а), -ік(а)* (*проблематика, символіка*), *-ар(ій)* (*розарій, гербарій*), *-іан(а)* (*Шевченкіана, Шопеніана*), *-ад(а)* (*олімпіада, колонада*).

Іменники зі значенням одиничності, виділеної із невизначеної збірності, множинності, творяться за допомогою суфікса *-ин, -ин(а)*: *лозина, насінина, картоплина, соняшницина, дитина, квасолина, намистина*.

§ 26. Суфіксальні типи іменників зі значенням суб'єктивної оцінки істот

Іменники творяться також за допомогою суфіксів другої групи, які виражають об'єктивну оцінку зменшеності-збільшеності або надають слову емоційного забарвлення (позитивного чи негативного).

Категорія зменшеності/збільшеності, що історично сформувалася на основі вираження реальних ознак предметів (розміру, обсягу, зросту, ваги, насиченості та інших форм вияву), поступово почала виражати і суб'єктивне ставлення до релій. У сучасній українській мові за допомогою суфіксальних формантів виражаються різні відтінки зменшеності, здрібнілості, цестливості та збільшеності, згрубілості, інших негативних ознак.

У назвах людей превалює експресивно-емоційна оцінність, насамперед позитивне суб'єктивне ставлення до особи. Навіть у назвах дітей і підлітків вона нашаровується на значення зменшеності/здрібнілості, наприклад, у словах *немовля, немовлятко, дитя, дитинка, дитятко, діточки, маля, малятко, маленя, маленятко, хлоп'я, хлоп'ятко, дівча, дівчатко* тощо.

Категорія суб'єктивної оцінки в іменнику досить широко представлена суфіксальними утвореннями назв осіб чоловічої і жіночої статі та назв дітей.

В іменниках чоловічого роду використовуються суфікси *-ок, -ечк(о), -ик, -чик*, які виявляють відношення похідності від іменників того самого роду. Це назви осіб за: родом діяльності (*козачок, морячок, пастушок, ковалик, матросик*); місцем проживання (*степовичок, землячок*); соціальним станом (*панок, аристократик, попик*); родинними зв'язками (*батьчко, синок, синопько, сваток*).

Відприкметникові іменники є переважно корелятивними лексемами чоловічого і жіночого роду: *красивий* → *красавчик* і *красуня, хитрий* → *хитрунець* і *хитрунка*.

Інші словотвірні кореляти характеризуються спочатку нарощенням на основу іменника чоловічого роду суфікса *-к(а)*: *санітар* — *санітарка* → *санітарочка*; *пастух* — *пастушка* → *пастушечка*; *земляк* — *землячка* → *землячечка*.

Категорія суб'єктивної оцінки у назвах дітей та підлітків знаходить вираження в суфіксальних словотвірних типах іменників середнього роду. Зокрема, назви дітей наймолодшого віку (немовлят) майже виключно оформлені середнім родом з формантами *-ч(а), -атк(о)/-ятк(о), -аточк(о)/-яточк(о), оньк(о), -ен(я), -енятк(о)*: *дитинча, дитинчатко, дитинчаточко, хлоп'яточко, немовлятонько, маленятко, маленяточко, циганятко, пацанятко, кришенняточко*.

Проте наявні (особливо в назвах дітей підліткового віку) і словотвірні типи іменників чоловічого, жіночого та спільного роду, що потенційно можуть позначати осіб обох статей, наприклад: *карапузик, синочок, улюбленчик, донечка, внученька, сестричка, крихіточка, сирітка, сиротинька, писклявочка, Валюшенька, Сашенька*.

У назвах тварин, птахів, риб, комах такими суфіксами виражаються зменшеність, здрібнілість, позитивне ставлення людини до іншої істоти: *котик, вовчик, їжачок, синичка, щучка, мушка, бджілка, лебедонько, горобенятко, комахинка, корівонька, кізонька, соловеєчко*.

Категорія суб'єктивної оцінки виражає також більший або менший ступінь вияву негативних ознак людини. Так, значення збільшеності з відтінком згрубілості передається суфіксами *-ищ(е), -иськ(о)*: *відьмище, парубище, комарище, кабанище, павучище, хлопчисько, котисько, вовчисько*.

Найменш негативне забарвлення мають утворення з суфіксом *-ок*, коли твірна основа не містить оцінної семи, наприклад: *зятьок, царьок, князьок*. Проте пейоративне (негативне) забарвлення зростає, якщо вже твірна основа прогнозує негативну оцінку, наприклад: *виродок, вилупок*. Пор. також утворення із суфіксом *-ець*, які здатні передавати легкий осуд і крайню межу негативного ставлення: *брехунець і обірванець, голодранець, задрипанець*.

У «Словнику української мови» зареєстровано іменники подвійного роду, більшість яких мають негативне забарвлення: *всезнайка, грамотяка, розумака, стиляга, жаднюга, недбаха, святоша, скаженюка, нездара; базікало, здоровило, страшило, пугало* та ін.

Хоч іменники із суфіксами *-ак(а), -ош(а), -юг(а), -х(а), -юк(а)* мають форму жіночого роду (належать до I відміни), а із суфіксом *-л(о)* — середнього, функціонують вони як позначення осіб обох статей (чоловічої та жіночої) завдяки переважанню у змісті таких найменувань негативної оцінки. Семантично близькі до наведених найменувань осіб віддієслівні іменники, в яких процесуальна ознака оцінюється як негативна (*кривляка, заправила, сутяга, розбишака* та ін.), але словотвірний суфікс належить до першої групи. Переводячи дієслівну основу в іменник, він виражає нове значення: позначає особу за дією як характерною ознакою людини.

До поодиноких номінацій цього типу належать утворення з суфіксами *-ех(а)* (*довбеха* — похідне від *довбня*, що означає «нетямуща, дурна людина»), *-ул(я)* (*капризуля*). У назвах тварин виступають суфікси *-юр(а)* (*собацюра*), *-яр(а)* (*котяра*, *слоняра*), *-як(а)* (*кабаняка*, *свиняка*, *воляка*).

§ 27. Суфіксальні типи іменників зі значенням суб'єктивної оцінки неістот

Іменники — назви предметів чоловічого роду зі значенням зменшеності, здрібнілості творяться за допомогою суфіксів *-ок*, *-очок*, *-ець*, *-ечок*, *-ик*, *-ичок*, *-чик* (*місток*, *станочок*, *хлівець*, *мішечок*, *столик*, *кошичок*), іменники жіночого роду — за допомогою суфіксів *-к(а)*, *-ечк(а)*, *-очк(а)*, *-еньк(а)*, *-инк(а)* (*ніжка*, *вуличка*, *вервечечка*, *ліска*, *долиночка*, *доріженька*, *торбинка*); іменники середнього роду — за допомогою суфіксів *-к(о)*, *-ечк(о)*, *-ц(е)* (*вічко*, *відеречко*, *озерце*, *кубельце*).

У мовленні з дітьми (або немічними, хворими людьми) вживаються зі значенням позитивного ставлення, ласки, любові (або прихильності, співчуття, вболівання) не тільки назви людей, інших істот, а й назви предметів, явищ (*лобик*, *губки*, *пальчик*, *сонечко*, *дощик*, *вітамінчик*, *ваточка*, *ліжечко* та ін.).

Семантика позитивної оцінності властива і матеріально-речовинним іменникам, які обмежені сферою вживання в усно-розмовному побутовому мовленні та в художній літературі. У таких словах виступають загалом ті самі суфікси, що й у назвах конкретних предметів, наприклад: *компотик*, *чайок*, *водичка*, *росичка*, *телятинка*, *капусточка*, *золотце*.

Назви абстрактних понять виражають це значення за допомогою суфіксів *-еньк(о)* (*горенько*), *-ок* (*грішок*), *-еньк* (*посиденьки*).

У назвах неістот, зокрема предметів, може також виражатися реальна збільшеність та негативне емоційно-оцінне значення. Одним із найпродуктивніших формантів, що утворюють іменники з відтінками збільшеності та згрубілості, є суфікс *-ищ(е)*, який переводить утворене слово формально до середнього роду.

За допомогою суфікса *-ищ(е)* творяться іменники, які називають надміру великі частини тіла людини та тварини (*ручище*,

головище, хвостище, очища, лапища, копитища), предмети оточення (*горище* — велика висока гора, *дверища, мостище, дубище*), сприйняття явищ на слух (*голосище*), абстрактні поняття (*морозище, страховище, холодище*) тощо. Менш поширені у назвах предметів суфікси *-як(а)* (*гарбузяка, ротяка*), *-уган* (*вітруган*), а в абстрактних поняттях — *-иськ(о)* (*соромисько*).

У контекстних умовах такі іменники можуть втрачати значення позитивної оцінки й набувати відтінків зневажливого ставлення, іронії, як і навпаки. Пор., наприклад: 1. [*Солтис:*] *Держить його. В'яжить. Саме його нам і треба. Довго ми тебе шукали, голубчика* (Соб.). 2. *«Їхав козак на війноньку» і тепер є улюбленою піснею, що виконується не тільки в походах* (Із журн.).

§ 28. Префіксальний словотвір іменників

На сучасному етапі у словотворенні іменників префіксація порівняно з іншими способами малопродуктивна. Обмежена і кількість іменникових префіксів. З-поміж них наявні префікси спільнослов'янського і східнослов'янського походження, які втратили семантичну виразність, а тому виділяються у багатьох випадках тільки шляхом етимологічного аналізу слів: *па-* (виражав вказівку на предмет, схожий на той, що названий: *паволока, пакіл*); *су-* (виражав значення сукупності, суміжності: *сув'язь, сукровиця*); *пра-* (позначав віддалені ступені спорідненості по висхідній і спадній лініях: *пращур, правнук*) та ін. У сучасній українській мові ці давні префікси використовуються у терміновотворенні за давніми зразками з дещо видозміненим словотвірним значенням (*павітер* (вітерець), *прамова, прабатьківщина, праліс, прарід, супісок, суглинок*) або входять до складу відприкметникових іменників переважно абстрактного значення, утворених суфіксальним способом (*сумирність, суміжність* і *суміжник, сумісництво, сумісність, суміщення*).

Живі, хоч і не активно виявлені словотворчі зв'язки у префіксів, споріднених з іншими частинами мови — дієсловом, прикметником, прислівником: *про-*, *перед-* (зі значенням передувати в часі: *провесна, переддень, передісторія*); *під-* (зі значенням підпорядкування: *підвид, підстанція*); *спів-* (зі зна-

ченням спільної участі, взаємодії: *співавтор, співпраця*); *не-* (зі значенням заперечення: *недруг, неволя*).

Більш активну роль ці префікси виявляють при суфіксально-префіксальному словотворенні іменників.

У термінології продуктивно взаємодіють із твірними основами іменників префікси іншомовного походження:

анти- (проти): *антитеза, антизакон*;

архі- (зверх): *архіандрит*;

віце- (другий за чином, званням): *віце-адмірал, віце-консул*;

дис- (відсутність чогось): *дисгармонія*;

екс- (колишній): *екс-чемпіон*;

екстра- (найвищого гатунку, найкращий): *екстраклас*;

ім-, ін- (заперечення, відсутність): *імміграція, інваріант*;

контр- (протилежний): *контрудар*;

обер- (вищий за чином): *обер-прокурор*;

прото- (перед): *прототип, протоісторія*;

ре- (зворотна дія): *реевакуація*;

супер- (зверху, вище): *суперобкладинка, суперзірка*;

ультра- (зверх): *ультрамода*.

У системі словотворчих засобів іменників значне місце займають слова-афіксоїди українського та іншомовного (здебільшого грецького і латинського) походження: *пів, полу, все; авіа, авто, агро, біо, гідро, мікро, мілі, мега, метео, нейро, полі, теле* та ін. Такі початкові елементи при словотворенні перестали сприйматися як кореневі морфемі (твірні основи) і почали перетворюватися на словотворчі засоби — префіксоїди, а утворені за участю їх іменники сприймаються як прості, а не складні слова: *південь, полудень, всесвіт; авіамотор, автомашини, агротехнік, біомаса, мікрокалькулятор, міліметр, мегаполіс, метеостанція, нейрохірургія, поліграфія, телепередача*.

§ 29. Префіксально-суфіксальний спосіб творення іменників

Префіксально-суфіксальні іменники творяться від іменникових основ. До цього типу іменників належать такі деривати, в яких іменникова основа оформляється суфіксом (з нульовою чи матеріально вираженою флексією) разом з одночасним при-

єднанням префікса, наприклад: *видолинок, перелісок, пролісок, провулок, співвітчизник, загривок, узбіччя, роздоріжжя, обличчя, одвірок*.

У сучасній українській літературній мові такі утворення малопродуктивні. Значно більшу продуктивність виявляють словотвірні типи суфіксально-префіксальних утворень, основами для яких слугують прийменниково-відмінкові словоформи іменників. У процесі словотворення прийменник перетворюється на префікс. Наприклад, в іменниках, утворених за моделлю прийменник-префікс + суфікс *-ьї-(а)*: *безриб'я, безхмар'я, безправ'я, безладдя, заозер'я, залісся, міжбрів'я, міжсезоння, надхмар'я, надголів'я, передгроззя, передмістя, піддашшя, піднебесся, побережжя, Побужжя*. Найуживаніші прийменники-префікси *без, за, під, між, на, над, при, по*, а із суфіксів — *-к(а), -ств(о), -ок, -ник*. Наприклад: *безкозирка, запічок, підніжка, підплічка, безумство, навушник, нахлібник, надгортанник, пригарок, пристінок, подорожник*.

§ 30. Іменники безафіксного творення (нульова суфіксація)

Своєрідним видом афіксального словотворення іменників є нульова афіксація. Безафіксне словотворення в сучасній українській мові використовується при творенні віддієслівних й іноді відприкметникових дериватів.

Віддієслівні іменники, тобто такі, що структурно і семантично мотивуються дієслівними основами, становлять значний лексичний масив серед граматичного класу іменників, своєрідність якого полягає у поєднанні деяких елементів дієслівної семантики з категорійними значеннями іменника.

Безафіксним способом можуть творитися нові слова як від «чистих» основ, так і від тих, у складі яких наявні префікси або суфікси.

Словотворчий процес таких іменників виявляється у двох формах:

1) у чистому вигляді (без фонетичних змін), наприклад: *сади-ти — сад, зсуватися — зсув*;

2) з фонетичними змінами, які полягають переважно у чергуванні голосних або приголосних звуків, що зумовлюються їх

повими позиціями: *виходити* — *вихід*, *гатити* — *гать*, *носити* — *ноша*.

У мовознавчій літературі виділяють чотири типи словотвірних моделей безафікських іменників української мови:

1) іменники чоловічого роду II відміни: *хід*, *гук*, *переспів*, *почин*;

2) іменники жіночого роду I відміни: *обнова*, *згода*, *заява*, *передача*;

3) іменники жіночого роду III відміни: *зав'язь*, *розповідь*, *зустріч*;

4) іменники, які мають лише форму множини: *збори*, *лови*, *вибори*, *перегони*.

Більшість безафікських віддієслівних іменників утворено від основ префіксальних дієслів (*вихід*, *відсів*, *засік*, *розгін*). Утворень від безпрефіксальних основ (на зразок *вис*, *мах*, *крик*, *біг*) значно менше. Це пояснюється не стільки тим, що в класі дієслів також переважають префіксальні утворення, скільки тим, що префіксація дієслівних основ стимулює участь їх у словотворі за моделлю безафікського творення. Порівняймо слова: *запис*, *допис*, *перепис* при неіснуючому *пис*. При безсуфіксному творенні віддієслівних іменників відкидаються всі дієслівні суфікси, а нульова суфіксація забезпечує переведення дієслівної основи до класу слів, що виражають предметність. У словотвірній моделі безафікського творення іменників функціонують основи як доконаного, так і недоконаного виду. Наприклад, доконаного виду: *зарядити* — *заряд*, *здати* — *здача*, *перегнати* — *перегній*, *викупити* — *викуп*, *переходити* — *перехід*, *зливати* — *злив*, *вигонити* — *вигін*, *спадати* — *спад*.

У безафікських іменниках жіночого роду важче встановити похідність від дієслів доконаного чи недоконаного виду, наприклад, *заборона* співвідноситься з дієсловами обох видів — *заборонити* і *забороняти*. Так само *відмова* — *відмовити* і *відмовляти*, *приправа* — *приправити* і *приправляти*.

У процесі нульової суфіксації твірна основа може зазнавати фонетичних змін. Найпоширенішими є такі зміни приголосних: 1) зворотне чергування (*вислужити* — *вислуга*, *кричати* — *крик*, *класти* — *клад*); 2) чергування приголосних **б** — **бл**, **п** — **пл**, **в** — **вл**, **м** — **мл** (*травити* — *травля*, *крапати* — *крапля*); 3) усічення дієслівної основи (*заповідати* — *заповідь*, *кликати* — *клич*, *відмовити* — *відмова*, *перегу-*

куватися — перегук); 4) пом'якшення кінцевого приголосного основи (*гатити — гать, падати — падь, зав'язатися — зав'язь, висіти — вись*); зміни голосних здебільшого виявляються як чергування **о, е** з **і**, хоч і непослідовно (*витворити — витвір, боліти — біль, але викосити — викос, заводити — завод*).

Ці самі явища спостерігаються в іменниках прикметникового (дієприкметникового) походження: *сухий — суша, порослий — поросль, блакитний — блакить, ламаний — ламань*.

Допоміжним засобом безафіксного творення іменників може виступати також перенесення наголосу.

Нульовий суфікс іменника взаємодіє з нульовою (в чоловічому роді) або фонемно вираженою флексією. Цим засобом здійснюється переведення дієслівної або прикметникової основи до розряду іменників. Флексія оформляє належність іменника до певного роду (в однині). Наголос похідного іменника може залишатися на корені або префіксі, фіксуючи акцентологічні закономірності основи дієслова чи прикметника. Проте частіше внаслідок скорочення основи після відкидання дієслівних суфіксів він пересувається наперед.

В іменниках чоловічого роду, утворених від префіксальних дієслів, наголос, як правило, переміщується на префікс (*заклика́ти — за́клик, переді́лити — перéділ, розтинáти — рóзтин*) або на корінь (*наділя́ти — наді́л, настила́ти — насті́л*).

В іменниках жіночого роду з флексією **-а(я)** наголос частіше зберігається на тій самій морфемі, що й у дієслові: *ві́рвати — ві́рва, крив́дити — крив́да, перепра́вити — перепра́ва, заві́яти — заві́я, відзна́чити — відзна́ка, але: ви́ставити — виста́ва, носі́ти — но́ша*.

Відприкметникові утворення також характеризуються перенесенням наголосу, але не тільки наперед, а й на кінець слова. Пор.: *сі́ній — сінь, але: сухі́й — су́ша, зелéний — зе́лень і кра́сний — красá*.

§ 31. Словесний наголос в афіксальних утвореннях іменників

Словесний наголос в українській мові має властивість переміщуватися, виявляючи усталені закономірності літературної вимови, які відображають норми словозміни і словотворення.

У словотворчих моделях афіксальних утворень відображаються не лише певні закономірності використання афіксів для відповідного розряду слів, а й більш або менш усталені норми наголосу в початковій формі слова (при словозміні він може переміщатися, відображаючи інші закономірності), що є типовими або характерними для слів певного словотвірного типу.

У суфіксальних іменниках переважає наголос на суфіксах:

-ак (-як) — у назвах людей за національною чи територіальною належністю (*поляк, подольак*); у назвах конкретних речей (*держак*); збірних понять (*березняк, сушняк*); тварин (*рисак*);

-аль — у назвах людей за родом занять, за внутрішніми чи зовнішніми ознаками (*скрипаль, носаль*);

-ань — у назвах людей за зовнішніми чи внутрішніми ознаками (*здоровань, черевань*);

-ач — у назвах людей за родом занять (*збирач, викладач*, але: *попихач, привласнювач*); у назвах конкретних предметів (*рогач, приймач*);

-ир — у назвах людей за родом занять (*командир*); у назвах конкретних предметів (*пустир*);

-ій — у назвах людей за внутрішніми чи зовнішніми ознаками (*бабій*); за родом занять (*водій*);

-ист, -іст (-іст) — у назвах людей за належністю до певних політичних або інших напрямів (*ідеаліст, матеріаліст, атеїст*); за родом занять (*бандурист, цимбаліст*);

-ук, -ун, -ай, -чук — у назвах людей за родом занять, за зовнішніми чи внутрішніми ознаками (*хачун, бородай*, але: *глашатай*, при менш вживаному *глашатай*); у назвах тварин та інших істот (*піскун, цвіркун, ведмедчук*);

-ильник (-ільник) — на означення людей за родом занять (*кріпильник*); на означення конкретних предметів (*холодильник*);

-итель — на означення людей за родом занять (*повелитель*);

-унок (-юнок) — на означення конкретних предметів, явищ (*поцілунк, малюнок*).

Так само в іменникових утвореннях жіночого роду наголосом найчастіше виділяються суфікси й іноді — флексія.

Наголошення в суфіксальних утвореннях саме суфіксів є засобом вираження словотвірного значення цих афіксів, а досить часте переміщення наголосу в непрямих відмінках на флексію слугує показником відмінностей у граматичних (ре-ляційних) значеннях слова.

В іменниках, утворених суфіксально-префіксальним способом, навпаки, превалює кореневий наголос, наприклад: *наплічник, подорожник, загрибок*, але: *підліток, забубень*.

Наголос виділяє в словотвірчій моделі саме ту морфему, яка виражає основне словотвірне значення слова: у суфіксальних утвореннях — суфікс, а в суфіксально-префіксальних — основу (корінь), до якої приєднуються водночас префікс і суфікс.

Оскільки префікс приєднується не до основи, а до цілого слова, зрозуміло, що у префіксальних утвореннях він не може мати на собі наголос. Так, майже всі префіксальні віддієслівні іменники, за винятком тих, в яких виступає префікс *ви-*, не мають наголосу на префіксі. Наголошеними є префікси *ви-* (*вінайдєння, віхід, віручка*), *пра-* (непослідовно: *прáдід, прáліс*, але *прамова, прародич*), *про-* (*прóдовгий*). У безафіксних утвореннях, як уже зазначалося, наголос здебільшого пересувається на префікс (*відгукну́тися — відгук, доповідáти — дóповідь, привóдити — прівід*) або на корінь (*наділя́ти — наді́л, перегрівáти — перегрів, розбіга́тися — розбі́г*), рідше залишається незмінним (*прогóнити — прогін*). У безпрефіксній основі дієслова або прикметника наголос здебільшого пересувається наперед (*но́сити — но́ша, бресті́ — брід, зелéний — зéлень*, але: *сінíй — сінь, блакíтний — блакíть*).

§ 32. Творення складних іменників

Дериваційна система сучасної української літературної мови широко використовує способи і засоби творення слів спільно-слов'янської, давньоруської та староукраїнської мов. У процесі розвитку мови збагачуються і її словотвірчі ресурси.

До традиційних способів творення іменників належать осново- і словоскладання.

Складання основ і слів у складне слово здійснюється на базі синтаксичних словосполучень і за моделями внаслідок дії мовної аналогії.

Основоскладання (композиція) полягає в поєднанні основ за допомогою інтерфікса або без нього. У системі складних іменників використовується основоскладання як чисте, так і ускладнене суфіксом. Композити різняться твірною основою (іменникового, дієслівного чи іншого типу словосполучення), синтаксичним зв'язком і відношеннями між компонентами словосполучення, на основі якого утворюється нове слово, словотвірною семантикою розряду іменників і певної лексико-граматичної групи.

У сучасній українській літературній мові є кілька продуктивних типів складних іменників.

До першого типу належать складні іменники (переважно чоловічого роду), мотивовані сполученням двох субстантивів. Це назви: а) ландшафту, сумішених речовин, порід тварин, знарядь праці: *лісостеп, лісосмуга, глинозем, залізобетон, залізоцемент, вівцебик, вакуум-апарат*;

б) одиниць виміру: *людино-день, кіловат-година*;

в) географічних назв: *Індокитай, Волго-Дон, Пуща-Волиця*;

г) військових звань: *генерал-майор, генерал-лейтенант*;

д) абстрактних понять, термінів: *купівля-продаж, увезення-вивезення (імпорт-експорт)*.

Другий тип становлять іменники, мотивовані сполученням дієслова і залежного іменника з об'єктними відношеннями. Основоскладання, як правило, супроводжується суфіксацією другої основи. До цього типу належать:

а) іменники чоловічого роду, що є назвами осіб за родом занять чи певними нахилами, рисами вдачі тощо: *китолов, сталевар, наваловідбійник, турбобудівник*; предметів, знарядь праці, приладів: *криголам, водоспуск, бурякокопач, галомір*;

б) іменники жіночого роду, що є назвами знарядь праці, машин і виробничих процесів: *землечерпалка, м'ясорубка, картопле-сортувалка, льонопрядильня, бурякорізка, вуглеочистка*; позначають галузі та процеси виробництва, наук (утворюються на основі іншомовних слів): *електрифікація, радіолокація, діалектологія*;

в) іменники середнього роду, що позначають галузі наук, народного господарства, процеси виробництва: *мовознавство, шовкоткацтво, землезрошення, хлібопостачання, сортооновлення*.

Значна частина іменників твориться за допомогою слів українського й іншомовного походження, що набули значення суфіксоїдів (-роб, -руб, -вар, -вод, -їд, -люб) або префіксоїдів (гідро-, агро-, аеро-): хлібороб, лісоруб, сталевар, рибовод, серцеїд, книголюб; гідросани, агрокультура, аерофлот.

Третій тип становлять іменники (усіх граматичних родів), мотивовані сполученням іменника з прикметником. Зв'язок між компонентами підрядний, відношення атрибутивні. Складання основ може бути чисте, наприклад у назвах квітів, ягід і трав, птахів: *чорнослив, жовтоцвіт, білотіл, жовтобрюх*, й ускладнене суфіксацією, наприклад у назвах площ, комах, предметів тощо: *дрібнолісся, довгоносик, вузькоколіяка, білокрівці*. До цього типу належать прізвища, прізвиська та назви людей за зовнішніми ознаками й подібністю: *Твердохліб, Білошапка, Кривошей, Сивоок, дурносмій, білоручка, старожил*.

Четвертий тип об'єднує іменники, мотивовані сполученням дієслова із залежним прислівником. Друга основа може бути безсуфіксною або суфіксальною: *вільнодум, гуртожиток, скоропис, всюдихід*.

Більшкими до цього типу є складні іменники, мотивовані сполученням із предикативним зв'язком: *багатоніжка, багатопартійність*.

П'ятий тип становлять іменники (усіх родів), мотивовані сполученням числівника з іменником. Числівникова основа поєднується за типом підрядного зв'язку слів за допомогою інтерфікса -и-. Складання основ супроводжується суфіксацією другої основи. До цього типу належать назви людей за родом занять або характерними ознаками оцінки їх праці тощо: *семикласник, п'ятиборець, одніток*; назви предметів, періодів (часу, розвитку), соціальних, політичних та інших термінів, абстрактних понять: *шестиклінка, п'ятиріччя, століття, двовладдя, двокрапка, двоєборство*.

До шостого типу належать іменники, мотивовані сполученням іменника (здебільшого дієслівного походження) із залежним за іменником. Якщо першим компонентом складного слова виступає займенник *сам*, то він набуває значення префіксоїда зі значеннями: «дія, замкнена в самому предметі», «певна ознака, наявна в самому процесі»: *самоаналіз, самокритика*,

самодіяльність, самоконтроль, самодвигун, самоскид, самоцвіт.

Малопродуктивні утворення з іншими займенниками: *всесвіт, всезнайка, собівартість.*

Сьомий тип становлять іменники, мотивовані дієслівним словосполученням не вихідної (інфінітивної) форми, а наказового способу. За цією досить давньою моделлю утворилися загальні назви (*крутивус, вертихвістка, перекотиполе*), багато з яких стали прізвищами (*Підпригора, Тягнирядно, Ломиніс, Горицвіт, Убийвовк*), географічними назвами (*Борислав*), а нині вона є поширеним прийомом найменувань персонажів художніх творів.

Іменники, які творяться способом словоскладання (юкстапозити), відрізняються від композитів тим, що їх словотворчою базою є словосполучення прикладкового типу. Творення таких складних слів супроводжується процесом тісного зближення за семантикою двох компонентів і переростанням в одне слово. Наприклад, у назвах квітів: *рай-дерево, ромензілля, цвіт-калина, плакун-трава*; у назвах осіб: *пан-отець, батько-мати*; у назвах предметів: *Цар-гармата, хата-читальня.*

§ 33. Творення складноскорочених іменників (абревіація)

Своєрідним засобом словотвору складних іменників є усічення основ, або а б р е в і а ц і я.

Складноскорочені слова утворюються переважно на основі словосполучення іменника із залежним від нього прикметником (*дитбудинок, педучилище, нарсуд, продтовари*) або інколи на основі словосполучення «іменник + керована форма іменника» (*начдив, завуч*) чи «дієслово + керована форма іменника» (*життєпис, кербуд*).

Розрізняють такі словотвірні типи абревіатур: складовий, ініціальний звуковий, ініціальнолітерний та комбінований.

1. Складовий тип — це усічення основ двох або більше слів: *Донбас — Донецький басейн, лісгосп — лісове господарство, світлофільтр — світловий фільтр, Нацбанк — Національний банк, Мін'юст — Міністерство юстиції,*

міськтекстильтрикотажпромспілка — *міська текстильно-трикотажна промислова спілка*.

Складноскорочені слова цього типу поширені у виробничо-промисловій сфері, утворюючи варіантні терміни: термін — словосполучення і термін — абревіатура (*магнітометр, магнітоопір, електромагніт, звукогенератор, термобатарея, міськшвейпромспілка*).

У науковому стилі крім виробничо-технічних термінів поширені утворення, першою частиною яких виступають морфемі-суфіксоїди іншомовного походження *авіа-*, *аеро-*, *авто-*, *гідро-*, *фото-* та інші, що приєднуються до цілого слова (*авіабаза, аеросани, автокран, гідротурбіна, фотоапарат*). Проте у назвах приладів спостерігається вживання іншомовних термінів, значення яких розкривається на основі словникових дефініцій, наприклад: *вібротрон* — електровакуумний прилад, у якому керування електронним або іонним потоком відбувається через переміщення одного або кількох електродів відносно один одного; синхротрон (грец. *σὺγχρονος* — одночасний + електрон) — установка для прискорення електронів завдяки зростанню магнітного поля.

2. Ініціально-звуковий тип становлять утворення з початкових звуків слів: АСУ (*автоматична система управління*), ГЕС (*гідроелектростанція*), ООН (*Організація Об'єднаних Націй*), ЕОМ (*електронно-обчислювальна машина*), ДЕК (*Державна екзаменаційна комісія*), НОП (*наукова організація праці*), ВАК (*Вища атестаційна комісія*), НАНУ (*Національна академія наук України*).

Ініціальні звукові абревіатури читаються і функціонують як звичайні слова без розшифрування на складові компоненти. У ролі наукових, науково-технічних термінів такі складноскорочені слова трактуються через словосполучення-мотиватор: МЕК — *міжнародна електротехнічна комісія*, САР — *система автоматичного регулювання*, ТАК — *теорія автоматичного керування*, СТО — *станція технічного обслуговування*, ІТА — *Інформаційне телеграфне агентство*.

3. Ініціально-літерний тип становлять утворення від початкових літер слів мотиватора-словосполучення. Ініціально-літерні абревіатури вимовляються за назвами літер: МВС (емвеес) — *Міністерство внутрішніх справ*; НПУ (ен-

пеу) — *Національний педагогічний університет*; СВЧ (ес-пече) — *струм високої частоти*; УВЧ (увече) — *ультрависока частота*.

Ініціально-літерні абревіатури широко використовуються в науковому та виробничо-технічному мовленні.

Ініціально-звукові та ініціально-літерні абревіатури можуть функціонувати у варіантах звуко-літерних або звуко-цифрових слів, що позначають серії, номери апаратів, машин та ін.: *Ан-124 (Лятонов-124), ТГ-150 (теплогенератор-150)*.

4. У термінології поширені також комбіновані абревіатури (змішаного типу), до складу яких крім літерних або звукових скорочень входить складове скорочення чи ціле слово: *геоТЕС (геотермальна тепла станція), ЕМ-сигнал (електромагнітний сигнал), УВЧ-терапія (терапія струмом ультрависокої частоти)*.

Від названих типів абревіатур слід відрізнити умовні скорочення одиниць виміру: *г — грам, т — тонна, м — метр, А — ампер* та інші, в яких вичленовується перша літера слова-терміна. Практикується також скорочення шляхом вичленовування перших літер складного слова-терміна: *А · год (ампер-година), км (кілометр), кВт (кіловат), мкВт (мікроват)*. Такі скорочення є графічними позначеннями терміна чи загально-вживаного слова на письмі, що передається у мовленні без скорочення (*шлях до 50 км — шлях до п'ятдесяти кілометрів; 70-ті роки — сімдесяті роки*).

Абревіатури функціонують або як самостійні слова (складові і загально-вживані ініціальні звукові), або паралельно зі словосполученням, яке мотивує складноскорочене слово. Пор.: *Міністерство охорони здоров'я і МОЗ, Львівський автомобільний завод і ЛАЗ чи Камський автомобільний завод і КАМАЗ* (назва заводу і марка машини), але: назву *Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова* можна передати абревіатурою *НПУ* (тільки на основі назви вищого навчального закладу). Абревіатури-терміни обов'язково визначаються в галузевому словнику: *ГЕУ — головна енергетична установка, ДІМ — дистанційний індукційний манометр, ЛСГ — лексико-семантична група (слів), МФА — Міжнародний фонетичний алфавіт*.

ТВОРЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

§ 34. Способи творення прикметників

Прикметники, як і іменники, інтенсивно поповнюються новими словами і характеризуються розвиненою системою словотворчих засобів та способів словотворення.

Основними способами творення прикметників є афіксація та основоскладання. Поповнення прикметників новими словами може також відбуватися морфологічно-синтаксичним і лексико-семантичним способами, але вони виявляють себе обмежено. Так, до складу прикметників можуть переходити діеприкметники (морфологічно-синтаксичне словотворення). Наприклад: *битий, летючий, ламаний, стоячий, зрілий, спілий* та ін. Перехід діеприкметників до прикметників відбувається за умови ізолюваності від інших форм і постійного вживання їх із вузьким колом іменників (*битий шлях, битий посуд, бите скло; висяча лампа, ламана лінія, стояча вода, летюча миша*) або поступової спеціалізації для вираження постійної ознаки у зв'язках з різними іменниками (*колючий дріт, погляд, сміх; спілий плід, овес, горіх*).

Лексико-семантичний спосіб виявляється у процесі переосмислення прикметників і появи термінологічних значень, наприклад *глухий дід — глухий звук* (лінгв.), *тупий ніж — тупий кут* (мат.), *живий (мертвий) чоловік — жива (мертва) вода* (хім.), *вільний вхід — вільна боротьба* (спорт.)

Прикметникові деривати неморфологічних способів творення порівняно з новотворами афіксальних типів та основоскладання малопродуктивні.

§ 35. Суфіксальний спосіб

Суфіксація — найпродуктивніший спосіб творення прикметників. Суфіксальні — якісні, відносні і присвійні — прикметники характеризуються невеликою кількістю продуктивних словотвірних типів, значну ж кількість утворень становлять малопродуктивні типи.

За особливістю твірних основ якісні прикметники поділяються на три групи: 1) слова з немотивованою основою (*синій, сліпий*); 2) слова, мотивовані прикметниковими основами (*білостий, довгуватий*); 3) слова, мотивовані іншими частинами мови: іменником (*краплистий, гіллястий*); дієсловом (*тремтливий, виткий*), числівником (*первинний, вторинний*), займенником (*самотній*).

У прикметниках з мотивованими основами виступають: 1) суфікси, за допомогою яких створюються прикметники з новим значенням; 2) суфікси, які надають похідним прикметникам додаткових відтінків зменшеності/збільшеності або суб'єктивної оцінки.

До продуктивних словотвірних типів якісних прикметників належать відприкметникові та відіменникові утворення із суфіксами *-ав-* (*-яв-*), *-аст-* (*-яст-*), *-ист-*, *-уват-* (*-юват-*), що виражають: неповноту або частковий вияв ознаки, названої мотивуючим словом (*жовтавий, чорнявий*); додаткову до основної (*дірчастий, глинястий*) або надмірно виявлену ознаку предмета (*зубастий, гіллястий, плечистий, норовистий*); подібність до предмета (*землистий*), частковий вияв ознаки предмета, названого мотивуючим словом (*малуватий, гіркуватий, тупуватий, червонястий*), достатньо виявлену ознаку, таку, що виділяється (*жилавий, кістлявий, головатий, талановитий, хазяйновитий*).

Низка суфіксів виступає в якісних і відносно-якісних прикметниках, мотивованих іменниковою або дієслівною ознакою:

-ив-, *-лив-* — на означення внутрішніх якостей людини, її нахилів тощо: *правдивий, чутливий, хворобливий, полохливий, вдумливий*;

-н- — на означення властивості предмета чи особи: *сильний, активний, надійний, вичерпний, поважний, розумний, сонний*;

-ивн-, *-тивн-*, *-ичн-*, *-ічн-* — на вираження якісних характеристик людини за діяльністю: *прогресивний, суб'єктивний, конспіративний, ефективний, патріотичний, канонічний* (мотивуються здебільшого іншомовними словами);

-альн- (*-яльн-*) — на вираження нечітко виявлених ознак предметів або властивостей за дією: *вирішальний, геніальний, діяльний*;

-к-, -ок- — на позначення людини за певною схильністю до дії, стану та інших ознак предметів: *боязкий, говіркий, жорстокий*.

Суфікси **-л-, -уч- (-юч-), -ач- (-яч-), -ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-)** виділяються у прикметниках дієприкметникового походження (*в'ялий, сипучий, колючий, лежачий, ходячий, тямущий, видющий, пропачий*), але не беруть участі в суфіксальному творенні прикметників.

Суфікси другої групи можуть приєднуватися лише до прикметникової основи і надавати новоутвореному слову значення збільшеності, згрубілості або зменшеності чи інтимно-ласкавого ставлення. Ці значення пов'язані з категорією суб'єктивної оцінки предмета і його ознак. Значення збільшеності і згрубілості ознаки передається суфіксами: **-езн-, -енн-, -ач- (-яч-), -ущ-, (-ющ-)**, наприклад: *величезний, здоровенний, добрячий, багатющий*. Значення зменшеності і здрібнілості прикмети або якості виражається суфіксами: **-еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-**, наприклад: *гарненький, новенький, ріднеський, чистісінький, тонюсінький*.

Відносні прикметники творяться переважно від іменникових основ, рідше — від дієслівних та прислівникових.

У відіменникових похідних найпродуктивнішим є суфікс **-н-**. Прикметники із суфіксом **-н-** виражають відношення до: матеріалу (*мучний, м'ясний, срібний, паркетний*); місця або простору (*стінний, віконний, районний, північний*); часу (*денний, годинний, сезонний*); різних предметів за їх призначенням та іншими ознаками і властивостями (*машинний, народний, природний*).

Суфікс **-н-** продуктивний і у віддієслівних прикметниках: *виховний, приставний, підривний*.

Суфікси **-альн-, -ильн-** виступають як у віддієслівних прикметниках, так і в похідних від іменників, наприклад: *складальний, клепальний, театральний, експериментальний, журнальний, точильний, свердлильний*.

Продуктивний у відносних і присвійно-відносних прикметниках суфікс **-ськ-**, що виражає значення належності установі, організації чи певному колу людей, соціальній групі тощо: *морський, інститутський, товариський, солдатський, батьківський*. Суфікс **-ськ-** і його варіанти **-зьк-, -цьк-** широко використовуються при творенні відносних прикметників від

географічних назв: *Одеса — одеський, Париж — паризький, Полоцьк — полоцький*.

Суфікси *-н-, -ан- (-ян-), -ов-, -ев- (-єв-)* творять прикметники на означення матеріалу, з якого зроблено предмет (*мідний, гречаний, круп'яний, березовий, смушевий, баєвий*).

Суфікси *-ичн-, -ічн- (-їчн-), -арн- (-ярн-)* продуктивні в прикметниках, похідних від іменників іншомовного походження. Вони виражають відношення до певної галузі науки, громадсько-політичного напрямку тощо: *історичний, педагогічний, архаїчний, гуманітарний, молекулярний*.

У віддієслівних прикметниках виступає суфікс *-льн-*, що приєднується до тематичних суфіксів дієслівної основи: *складальний, копіювальний, свердлильний, сушильний*. Суфікс *-ч-* властивий прикметникам, утвореним від дієслів або іменників з дієслівною основою: *виборчий, споживчий, вірчий*.

За допомогою суфіксів *-шн-, -жн-* творяться відносні прикметники від прислівникових основ: *завтрашній, торішній, справжній*.

Присвійні прикметники творяться від основ іменників, що позначають людей або тварин.

Від назв людей творяться прикметники двох словотвірних типів: 1) від іменників II відміни за допомогою суфікса *-ів* і його варіантів; 2) від іменників I відміни за допомогою суфікса *-ин-* і його варіантів.

Суфікс *-ів* і його варіанти *-ов-а, -ов-е, -ов-і* виступають у прикметниках, утворених від іменників II відміни твердої групи: *брат — братів (-ова, -ове, -ові), Іван — Іванів (-ова, -ове, -ові), командир — командирів (-ова, -ове, -ові), батько — батьків (-ова, -ове, -ові)*.

У формах жіночого і середнього роду однини та в множині суфікс *-ів* виступає в кількох варіантах.

Від іменників м'якої і мішаної груп II відміни утворюються прикметники із суфіксом *-ів* і його варіантами *-єв-а, -єв-е, -єв-і*: *коваль — ковалів (-єв-а, -єв-е, -єв-і), лікар — лікарів (-єв-а, -єв-е, -єв-і), каменярь — каменярів (-єв-а, -єв-е, -єв-і)*. Якщо твірна основа закінчується приголосним *-й (j)*, то в присвійному прикметнику виступає суфікс *-їв* (*-єв-а, -єв-е, -єв-і*), що включає і цей приголосний твірної основи, і словотвірний суфікс прикметника: *Сергій — Сергіїв (-єв-а, -єв-е, -єв-і), водій — водіїв (-єв-а, -єв-е, -єв-і)*.

Суфікс *-ин* (*-ин-а*, *-ин-е*, *-ин-і*) виступає в прикметниках, похідних від іменників I відміни всіх трьох груп — твердої, м'якої і мішаної: *сестра* — *сестрин* (*-ин-а*, *-ин-е*, *-ин-і*), *Галя* — *Галин* (*-ин-а*, *-ин-е*, *-ин-і*), *Саша* — *Сашин* (*-ин-а*, *-ин-е*, *-ин-і*).

Якщо твірна основа закінчується приголосним *й* (*ј*), то виступає суфікс *-їн* (*-їн-а*, *-їн-е*, *-їн-і*), що графічно передає суфікс *-ін* (після м'якого приголосного твірної основи) разом з кінцевим приголосним основи *й* (*ј*): *Надія* — *Надіїн* (*-їн-а*, *-їн-е*, *-їн-і*).

Суфікс *-ин* (*-ин-а*, *-ин-е*, *-ин-і*) виступає в прикметнику, утвореному від іменника III відміни: *мати* — *материн*, *материна*, *материне*, *материні*.

Перед суфіксом *-ин* кінцеві приголосні твірних основ *г*, *к*, *х* змінюються на *ж*, *ч*, *ш*: *Ольга* — *Ольжин*, *Лука* — *Лучин*, *свекруха* — *свекрушин*.

Від назв тварин творяться присвійні та присвійно-відносні прикметники за допомогою суфіксів *-ач-* (*-яч-*), *-ин-* (*-їн-*), *-ов-*, *-ев-* та нульового: *мишачий*, *воронячий*, *журавлиний*, *солов'їний*, *воловий*, *тхоревий*, *ведмежий*.

Присвійно-відносні прикметники від назв людей творяться за допомогою суфіксів *-ськ-* (*-цьк-*): *синівський*, *професорський*, *батьківський*, *читацький*; *-ач-* (*-яч-*): *хлоп'ячий*, *дитячий*. Зрідка прикметники цієї групи творяться нульовим суфіксом: *ворожий*, *отчий*, *парубочий*.

§ 36. Префіксальний спосіб

Префіксальним способом утворилася незначна кількість прикметників. Живі словотвірні типи префіксальних прикметників обмежені використанням кількох українських префіксів, спільних з іменниками: *пра-* (*прадавній*, *праслов'янський*); *су-* (*суцільний*); *над-* (*надпотужний*, *надприродний*) та іншомовних: *анти-* (*антигуманний*, *антинародний*); *архі-* (*архінебезпечний*, *архіактуальний*); *ультра-* (*ультрамодний*); *екстра-* (*екстракардинальний*); *транс-* (*трансконтинентальний*); *про-* (*профашистський*).

Більшість префіксів іншомовного походження, а також префікси українські *над-* і *пре-* виражають значення посиленої ознаки, наприклад: *ультралівий*, *екстраординарний*, *надзвуківий*, *прездоровий*, *премудрий*.

Префікс *не-* і синонімічний йому *а-* (грецького походження) виражають ознаку, що протиставляється відповідним прикметникам без цього префікса: *невинний, недорогий, недовлий, аморальний, аномальний*.

Усі префіксальні прикметники мотивуються прикметниковими основами.

§ 37. Префіксально-суфіксальний спосіб

Велика кількість відносних (і менше якісних) прикметників утворилася префіксально-суфіксальним способом. Твірними основами таких прикметників виступають прийменникові форми іменників. Прикметниковий суфікс переводить твірну основу іменника до прикметників, а прийменник перетворюється на префікс.

У сучасній українській мові найпродуктивнішими є прийменники-префікси *без-* (*без роду — безрідний, без дум — бездумний*); *за-* (*за містом — замиський*); *поза-* (*поза планом — позаплановий*); *до-* (*до центру — доцентровий*); *від-* (*від центру — відцентровий; від дієслова — віддієслівний*); *між-* (*між рядками — міжрядковий*); *проти-* (*проти пожежі — протипожежний*); *на-* (*на стіл — настільний*); *над-* (*над гомілкою — надгомілковий*); *під-* (*під шлунком — підшлунковий*); *перед-* (*перед вечором — передвечірній*) та ін.

Словотворчі суфікси таких прикметників розподіляються між окремими словотворчими типами, власне, їм належить основна роль в утворенні відносного чи (рідше) якісного прикметника. Наприклад, у назвах ознак за просторовими відношеннями виступають суфікси *-ськ-* (*-зьк-, -цьк-*), *-н-*, *-ов-*: *заморський, надволзький, придніпровський, зарічний, захмарний, позашкільний, передпризовний, підгомілковий*.

Префікси прийменникового походження виступають також у прикметниках, що утворюються на основі прийменникових форм іменників нульовою суфіксацією з переходом прийменника в префікс. Найпродуктивнішим є прийменник-префікс *без-*: *без вусів — безвусий, без голосу — безголосий, без краю — безкрайї, без дна — бездонний (безодній)*.

§ 38. Творення складних прикметників

Основоскладання — продуктивний спосіб творення якісних і відносних прикметників у сучасній українській літературній мові. Складні прикметники творяться:

1) від основ двох і більше прикметників, наприклад: *машинно-тракторний, українсько-німецько-англійський, блідо-рожевий, яскраво-червоний, гіркувато-кислий, шахово-шашковий, складально-клепальний*;

2) на основі словосполучень прикметника з іменником: *народногосподарський, кам'яновугільний, малотиражний, легкоатлетичний, густолистий*;

3) приєднанням прислівника до прикметникової (дієприкметникової) основи: *багатонаціональний, далекобійний, загальнонародний, малонаселений, новоутворений, вищезгаданий, нижчепідписаний*;

4) від основ числівників у сполученні з іменниковою основою, що ускладнюється прикметниковим суфіксом: *п'ятиповерховий, тридобовий, тридцятиградусний, семимильний, стокілометровий, одномовний*;

5) від основ займенників у сполученні з прикметником (дієприкметником): *самодержавний, самодіяльний, самовдоволений, всенародний, всесильний, іноземний*.

Менш продуктивним є тип складних прикметників, що творяться складанням основ іменника і дієслова (дієприкметника) з суфіксацією другої основи (*працездатний, вогнетривкий, волелюбний, світлонепроникний*) та ін.

§ 39. Перехід дієприкметників у прикметники (ад'єктивізація)

У розряд прикметників перейшло чимало слів з інших частин мови, зокрема дієслівних форм дієприкметників.

Перехід дієприкметників у прикметники, або ад'єктивізація (від лат. *adjectivum* — прикметник), супроводжується поступовими змінами в граматичних значеннях: дієприкметники втрачають дієслівні ознаки часу і виду та здатність до дієслівного керування і починають виражати статичні ознаки предметів. Порівняйте: *Як тополя, стала в полі при битій*

дорозі (Т. Ш.). Гола земля, бита крилами вітру, сіріла під олив'яним небом (Коц.).

У розряд прикметників переходять пасивні (складаний ніж, зачароване царство, клятий ворог, закриті збори) й активні (спрагли вуста, колючий погляд) дієприкметники.

ТВОРЕННЯ ДІЄСЛІВ

§ 40. Способи творення дієслів

Дієслова в сучасній українській мові творяться префіксальним, суфіксальним, суфіксально-префіксальним та суфіксально-префіксально-постфіксальним способами.

Твірними основами виступають: дієслівні (внутрішньо-дієслівне словотворення), іменникові, прикметникові, числівникові, зрідка займенникові та прислівникові. Дієслова творяться також від службових слів і вигуків.

Префіксальним способом здійснюється внутрішньо-дієслівне словотворення.

Дієслово має розвинену систему префіксів, більшість яких генетично пов'язана з прийменниками *в-* (*ві-*), *у-*, *уви-*, *від-* (*віді-*), *од-* (*оді-*), *ви-*, *до-* (*ді-*), *з-* (*зі-*), (*із-*, *-ізі-*, *іс-*, *с-*), *за-*, *до-*, *на-*, *над-* (*наді-*), *о-* (*об-*, *обі-*) та ін.

Приєднанням префіксів до безпрефіксного дієслова утворюються цілі гнізда споріднених слів, наприклад: *стояти* — *встояти*, *відстояти*, *вистояти*, *достояти*, *перестояти*, *простояти*, *постояти*, *обстояти* (крім того, префіксально-постфіксальні: *застоятися*, *розстоятися* і под.); *летіти* — *влетіти*, *відлетіти*, *вилетіти*, *прилетіти*, *залетіти*, *перелетіти*, *пролетіти*, *полетіти*, *облетіти* (і префіксально-постфіксальне: *розлетітися*).

Значення префіксів найчіткіше виявляється в дієсловах руху і переміщення, оскільки вони (значення) переважно збігаються зі значенням прийменників: *до* — напрямок руху до якогось пункту; *від* — рух від чогось; *при* — кінець руху. Наприклад: *доїхати*, *довезти*, *догнати*, *від'їхати*, *відвезти*, *відійти*, *відігнати*, *прийти*, *приїхати*, *привезти*, *пригнати*. Найбільш нейтральний щодо семантичних змін у дієсловах переміщення префікс *при-*, що означає досягнення

результату (кінець руху). Саме з цим префіксом дієслівне утворення (групи переміщення) сприймається як видова пара до безпрефіксного дієслова: *іти* — *прийти*, *їхати* — *приїхати*, *везти* — *привезти*, *гнати* — *пригнати*. Ці пари слів різняться тільки вказівкою на обмеженість дії, результативність/нерезультативність її.

У багатьох групах дієслів префікси виступають з додатковими значеннями, що відрізняються від прийменникових. Так, префікс *при-* може означати: а) доповнення до чогось: *приказати* (звідси — *приказка*), *приписати*; б) здійснення дії на користь суб'єкта: *причарувати*, *приберегти*, *приховати*; в) незакінчену, частково здійснену дію: *причинити*, *присмалити*, *припудрити*; г) зближення предметів: *примазати*, *прив'язати*, *приклеїти*; д) супровідну дію: *приспівувати*, *пританцювувати* і т. ін.

Дієслівні префікси багатозначні, вони можуть приєднуватися до дієслів різних тематичних груп, надаючи новоутвореним дієсловам різних додаткових семантичних відтінків.

У префіксально-постфіксальних утвореннях найпродуктивнішим є префікс *роз-* (*розсідатися*, *розгулятися*, *розминатися*, *розохатися*).

Більшість дієслів з постфіксом *-ся* творяться від уже префіксованих слів (*перейняти* — *перейнятися*, *помазати* — *помазатися*), або, навпаки, до дієслів з постфіксом *-ся* додається префікс, наприклад: *сміятися* — *розсміятися*, *білитися* — *побілитися*, *публікуватися* — *опублікуватися*, *вітатися* — *привітатися* (як видова пара), *нестися* — *перенестися* тощо.

Суфіксальний спосіб у дієслівних словах використовується переважно для вираження видової кореляції (*зачитати* — *зачитувати*, *випробувати* — *випробовувати*, *зберегти* — *зберігати*).

Суфіксальним способом творяться дієслова: а) від основ іменників: *зима* — *зимувати*, *порох* — *порошити*, *мило* — *милити*, *весна* — *весніти*; б) від основ прикметників: *білий* — *біліти* і *білити*, *багатий* — *багатіти*, *багатший* — *багатшати*, *розумніший* — *розумнішати*. Іноді дієслова утворюються від основ числівників: *четвертий* — *четвертувати* та займенників: *якати*, *викати* і прислівників: *тати*.

До основ іменників, прикметників і числівників додаються безпосередньо дієслівні суфікси *-и-*, *-і-*, *-а-* (*-я-*), *-ува-*. При творенні дієслів від основ займенників та від службових слів і вигуків перед дієслівним суфіксом з'являється словотворчий суфікс *-к-*, наприклад: *тикати*, *нікати*, *ойкати*, *гейкати*.

Суфіксально-префіксальним способом творяться дієслова від іменних частин мови та від службових слів і вигуків.

Продуктивними є словотворчі типи дієслів: а) з префіксом *роз-* і суфіксом *-и-* чи *-ува-*, наприклад: *кріпак* — *розкріпачувати*; б) з префіксом *за-* і суфіксом *-и-*, наприклад: *земля* — *заземлити*, *кабала* — *закабалити*; в) з префіксом *з-* і суфіксом *-и-* або *-ува-*, наприклад: *бідний* — *збіднити*, *густий* — *згустити*, *дешевий* — *здешевити* (*здешевлюватися*); г) з префіксом *зне-* і суфіксом *-и-*, наприклад: *кров* — *знекровити*, *сила* — *знесилити*, *доля* — *знедолити*, *біль* — *знеболювати*; д) з префіксом *у-* і суфіксом *-и-*: *закон* — *узаконити*, *син* — *усиновити*. Менш продуктивними є словотвірні типи з префіксами *о-*: *зброя* — *озброїти*, *свій* — *освоїти*; *по-*: *двоє* — *подвоїти*, *тroe* — *потроїти*; *під-*: *добрий* — *піддобритися*.

Як видно з прикладів, з дієслівних суфіксів продуктивним є лише *-и-*. Суфікс *-ува-* (*-юва-*) здебільшого виражає, за незначними винятками, видову кореляцію: *знекровити* — *знекровлювати*, *згустити* — *згущувати*, *заземлити* — *заземлювати* і т. ін.

Суфіксально-префіксальний спосіб використовується також у віддієслівному словотворенні, наприклад: *кашляти* — *підкашлювати*, *стукати* — *постукувати*, *рахувати* — *прираховувати*. До суфіксально-префіксального словотворення близьке префіксально-постфіксальне на зразок *мовити* — *домовитися*, *кричати* — *розкричатися*, *кинути* — *перекинутися* та суфіксально-префіксально-постфіксальне: *кошіль* — *розкошелитися*, *добрий* — *роздобритися*, *здоровий* — *оздоровитися*.

ТВОРЕННЯ ПРИСЛІВНИКІВ

§ 41. Способи творення прислівників

Прислівники сформувалися і формуються нині на основі інших частин мови. Основним способом творення їх віддавна є **адвербіалізація**. В сучасній українській мові використовуються також афіксальні способи словотвору.

Адвербіалізація (від лат. *adverbium* — прислівник) є різновидом морфологічно-синтаксичного словотвору, який полягає у переході в прислівники слів і словоформ з інших частин мови: іменників, прикметників, числівників, займенників, іноді — дієслів.

Найдавніші в українській мові прислівники займенникового походження, що утворилися поєднанням двох давніх займенників: *тут* (*ту-тъ*), *там* (*та-мъ*), займенника з часткою, яка перейшла до розряду суфіксів: *коли* (*къ-ли*). Пізніше на основі їх утворилися похідні прислівники способом приєднання часток: *куди* — *нікуди*, *абикуди*, *будь-куди*, *куди-небудь*; *коли* — *ніколи*, *деколи*, *коли-небудь*, *будь-коли*; *де* — *будь-де*, *ніде*, *хтозна-де*; *як* — *ніяк*, *абияк*, *як-небудь*, *хтозна-як*.

Прислівники, похідні від іменників, зберегли такі основні типи: а) від орудного відмінка однини: *бігом*, *гуртом*, *кругом*, *живцем*, *миттю*, *ходорем*, *узбіччям*; б) від орудного відмінка множини: *годинами*, *днями*, *місяцями*; в) від родового відмінка однини з прийменником, часткою: *здому*, *згори*, *знизу*, *додолу*, *догори*, *доволі*; г) від знахідного відмінка однини з прийменником: *угору*, *вниз*, *уплав*; д) від місцевого відмінка однини і множини з прийменником: *угорі*, *вночі*, *нарівні*.

Прислівники прикметникового походження утворилися на основі форм називного відмінка нечленних (короткої форми) прикметників. Їх суфікси *-о*, *-е* історично є флексіями називного відмінка однини якісних прикметників середнього роду нечленної форми: *високо*, *ясно*, *байдуже*. За зразком цього словотвірного типу в сучасній українській мові творяться суфіксальним способом якісно-означальні прислівники на *-о*, *-е*. Інші типи відприкметникових утворень такі: а) від родового відмінка давнього нечленного прикметника з прийменником: *звисока*, *зблизька*, *знову*, *віддавна*; б) від знахідного відмінка нечленного прикмет-

ника з прийменником: *востаннє, вручну, нашвидку*; в) від місцевого (давального) відмінка відносних та якісних прикметників з прийменником **по**: *по-міському, по-розумному*.

Кількісно обмежені прислівники числівникового походження. Адвербіалізації зазнали: а) форми збірних числівників знахідного відмінка однини з прийменниками **в, на**: *вдвоє, втроє, вчетверо, надвоє, натроє*; б) форми знахідного відмінка порядкових числівників з прийменником **в**: *вперше (уперше), вдруге (удруге), вдесяте (удесяте)*.

До прислівників дієслівного походження належать слова із суфіксами **-ки** (*мовчки, пошепки*), **-ма, -ома** (*ридма, сидьма, жартома*) та деякі дієприслівникового походження (*неперестаючи, жартуючи*).

Складні прислівники утворилися завдяки зрощенню слів форм (*віч-на-віч, пліч-о-пліч*).

Адвербіалізація — одне з багатьох джерел поповнення класу прислівників і в наш час. В одних словах цей процес уже завершується, в інших відбулися лише часткові зміни, як, наприклад: *без краю, без угаву, в далеч, в далечінь* (пор.: *вдалині, вдалину*), *в цілому, в основному, до вподоби, до зарізу, з розгону, на ходу, на добраніч, на зло* (пор.: *зозла*), *на світанку, на скаку* та ін.

У сучасній українській мові продуктивні такі типи афіксального словотвору: 1) суфіксальні: а) від основ якісних прикметників за допомогою суфіксів **-о, -е**: *близько, далеко, жадібно, зверхньо, ретельно, уважно, хапливо, чесно, явно, вороже, разюче*; б) від прислівникових основ за допомогою суфіксів **-еньк-о, -есеньк-о, -ісіньк-о, -юсіньк-о**: *гладенько, уважненько, пильнесенько, милісінько, тонюсінько*; 2) суфіксально-префіксальні: від іменних основ за допомогою одночасного приєднання префікса **по-** та суфікса **-ому** або **-ськи** (**-зьки, -цьки**), **-й**: *по-материному (по-материнському, по-материнськи), по-боягузьки, по-юнацькому (по-юнацьки), по-вовчому (по-вовчи)*.

Список рекомендованої літератури

- Лазарова Л. Є. Складні слова в українській мові: Структура, семантика, концепція «золотої» пропорції. — Вінниця, 2000.
Возний Т. М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською. — Л., 1981.

- Городенська К. Г. Семантичні функції дериваційних морфем // Мовознавство. — 1987. — № 2.
- Городенська К. Г. Структура складних іменників у контексті синтаксичного синтезу // Мовознавство. — 1988. — № 3. — С. 27—34.
- Городенська К. Г., Кравченко М. В. Словотвірна структура слова (Відіменні деривати). — К., 1981.
- Горпинич В. О. Словотворення і словотвір української мови. — К., 1995.
- Грищук В. В. Український відприкметниковий словотвір. — Івано-Франківськ, 1995.
- Дідківська Л. П., Родніна Л. О. Словотвір, синонімія, стилістика. — К., 1982.
- Клименко Н. Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. — К., 1973.
- Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. — К., 1984.
- Клименко Н. Ф., Карпіловська С. А. Словотвірна морфеміка української літературної мови — К., 1998.
- Ковалик І. І. Вчення про словотвір. — Л., 1961.
- Ковалик І. І. Питання іменникового словотвору слов'янських мов. — Л., 1958.
- Кравченко М. В. Оцінні іменники з позитивним емоційним забарвленням // Мовознавство. — 1977. — № 3. — С. 89—92.
- Мойсієнко А. К. Відкомпаративні іменники в українській мові // Укр. мовознавство. — 1982. — № 10. — С. 27—33.
- Олексенко В. П. Словотвірні категорії суфіксальних іменників. — Херсон, 2001.
- Плющ М. Я. Словотворення та вивчення його в школі. — 2-ге вид. — К., 1986.
- Родніна Л. А. Словообразовательная синонимика имен существительных в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — К., 1970.
- Словотвір сучасної української літературної мови. — К., 1979.
- Словотвірна семантика східнослов'янських мов. — К., 1983.
- Шевчук О. С. Творення дієслів // Укр. мовознавство. — 1984. — № 12. — С. 57—65.

МОРФОЛОГІЯ

§ 42. Предмет морфології. Основні поняття морфології

Морфологія є розділом граматики, в якому вивчається слово як граматична одиниця мови. Це вчення про частини мови, їх граматичні категорії і систему словозміни.

Предметом вивчення в морфології є слово як носій низки граматичних значень, що виражає відповідні граматичні категорії, властиві лексико-граматичним класам слів. Відповідно до вияву граматичних значень слово може видозмінюватись, утворюючи усталену мовною практикою систему форм. Окремо взята форма конкретного слова є його словоформою.

Видозміни слова, що слугують для вираження його синтаксичних властивостей (відношень між словами), називаються **словозміною**, а система форм, співвідносних з певною системою синтаксичних граматичних значень, — його **парадигмою**. Своєрідність видозміни слів, що належать до іменних частин мови (за відмінками, числами або й родами) відображено в терміні «відмінювання» на відміну від «дієвідмінювання» (за особами, числами або й родами) дієслівних форм.

Слова, які не виражають граматичних видозмін як синтаксичних властивостей слова (нульовий показник), мають одну словоформу. Це так звані **незмінювані слова**.

Словозмінні значення в сучасній українській мові переважно виражаються словозмінною морфемою — флексією. Система відмінювання та дієвідмінювання, крім флексій, включає також і систему відповідно оформлених основ з урахуванням морфонологічних явищ (чергувань звуків, перенесення наголо-

су в слові тощо), наприклад: *дуг-а́, дуг-і́, дуг-о́ю, дуз-і́, дуг-и, дуг, дуг-ам, дуг-ами; водж-у́, вод-иш, вод-ить, вод-имо, вод-ите, вод-ять.*

Предметом вивчення в морфології є також словоформи, в яких виражаються граматичні характеристики слова, незалежні від його синтаксичних властивостей, наприклад форми ступенів порівняння прикметників і прислівників, інфінітива, дієприслівника.

§ 43. Граматичне значення. Грамматична форма

Смислова структура повнозначного слова — це поєднання лексичного значення (індивідуального) і тих абстрактних значень, які характеризують видозміни його у зв'язках з іншими словами. Ці абстрактні значення, що супроводжують лексичне значення повнозначного слова в конкретному випадку його вживання, називаються граматичними значеннями.

Грамматичне значення не є належністю одного слова, воно об'єднує граматично цілі групи або й класи слів. Наприклад, різні за лексичним значенням іменники *стіл, дуб, килим, солдат, герой* мають однакові граматичні значення: називного відмінка, числа однини, виражають належність до чоловічого роду. Ці й усі інші іменники об'єднуються також в одному класі слів із загальним значенням предметності. Отже, граматичне значення відноситься до лексичного як загальне до окремого.

Грамматика оперує тільки загальними граматичними значеннями, що формуються в кожному класі слів на основі можливих функцій слова в конкретних умовах уживання його в реченні.

Слова, що не виконують номінативної функції, або так звані службові слова, є носіями граматичних значень. Наприклад, частка *би* (*б*) виражає значення умовного способу, зв'язка *бути* виступає для вираження особи і числа в дієсловах недоконаного виду майбутнього часу (*буду робити, будеш робити, буде робити, будемо робити, будете робити, будуть робити*).

Грамматичні значення слова формально виражаються афіксами, службовими словами, зміною наголосу та іншими засобами.

Граматична форма слова — це єдність граматичного значення і відповідного засобу вираження його у конкретному випадку вживання слова. Слово в різних формах може виражати одне або кілька граматичних значень, в останньому випадку — за допомогою якогось одного формального показника. Наприклад, у слові *легкий* формальний показник *-ий* виражає значення роду, числа й відмінка, але для кожного граматичного значення в слові може бути окремий формальний показник. Наприклад, у дієслівній формі *принесли* значення минулого часу виражається суфіксом *-л-*; значення множини — закінченням *-и*; видове значення завершеності дії — префіксом *при-*.

Граматичні форми є морфологічні і синтаксичні. Морфологічні форми — це видозміни повнозначного слова для вираження властивих певному класу слів відношень до інших повнозначних слів або для вираження різних абстракцій (завершеності/незавершеності дії, інтенсивності виявлення ознаки та ін.). У синтаксичних формах виражаються різні типи поєднаності слів.

Часткові граматичні значення слів, що знаходять свій вияв у відповідних формальних показниках, об'єднуються у граматичні категорії.

§ 44. Граматична категорія

Граматична категорія (грец. *катηγορία* — судження, визначення) — це одна з мовних категорій найвищого ступеня абстракції, що трактується як система взаємопротиставлених рядів граматичних форм слова, об'єднаних однорідними значеннями.

Граматична категорія є поняттям родовим щодо однорідних граматичних значень: вона узагальнює однорідні граматичні значення конкретних граматичних форм на основі опозиційних відношень. Наприклад, за значенням граматичної категорії числа іменники утворюють ряди взаємопротиставлених форм однини і множини (*день* — *дні*, *горобець* — *горобці*, *село* — *села*, *юнак* — *юнаки*). Граматична категорія особи дієслова відображає протиставлення: 1-ша особа — мовець, 2-га — адресат і 3-тя — та, що не бере участі у мовленнєвому акті чи є предметом мовлення, повідомлення).

Якщо граматична категорія знаходить вияв у протиставлених одна одній морфологічних формах, вона належить до морфологічних категорій. У сучасній українській мові наявна система таких морфологічних категорій: роду, числа, відмінка, ступенів порівняння ознак в іменних частинах мови; виду, способу, часу, стану, особи, валентності у дієслові.

І. І. Мещанінов, розглядаючи проблему взаємовідношення категорій мови і мислення, висунув ідею про тісний зв'язок граматичних категорій із поняттєвими (аспектуальності, темпоральності, квантитативності, компаративності, персональності, статі, посесивності та ін.). Услід за ним теоретична граматика трактує поняттєву категорію як замкнену систему значень певної універсальної семантичної ознаки або окреме значення цієї ознаки безвідносно до ступеня їх граматикизації та способу вираження («прихованого» чи «наявного»)¹.

Поняттєві (мисленнєві, семантичні, філософські) категорії характеризуються «польовою» структурою, у центрі якої перебуває морфологічна категорія, а периферія може обслуговуватися різними засобами інших рівнів мови. За концепцією О. В. Бондарка, смислові компоненти поняттєвих категорій можуть реалізуватися як у мовному змісті морфологічних категорій, так і в структурі функціонально-семантичного поля².

Морфологічні категорії ґрунтуються на номінативних або на синтаксичних елементах значення. Одні з них пов'язані з відображенням відношень реальної дійсності, виконуючи класифікаційну функцію (наприклад, категорія роду іменників), а інші відображають синтаксичні відношення в реченні. Перші позначаються терміном *к в а л і ф і к а ц і й н і* (іноді — *л е к с и к о - г р а м а т и ч н і*) категорії (роду, виду, стану), другі мають назву *с л о в о з м і н н и х* (відмінка, особи), хоча в деяких категоріях ці дві функції поєднуються (наприклад, у категорії числа іменників, часу дієслів).

Словозмінні морфологічні категорії представлені рядами словоформ однієї лексики, що різняться тільки конкретним значенням цієї категорії. Цей компонент граматичної категорії

¹ *Лингвистический энциклопедический словарь.* — М., 1990. — С. 216.

² *Бондарко А. В. Теория морфологических категорий.* — Л., 1976. — С. 204—223.

позначають терміном *г р а м е м а* — як поняття видове щодо значення родового. У категоріях, що поєднують словозмінну функцію з класифікаційною, крім протиставлених форм за значенням, наявні форми, що відображають класифікаційні ознаки номінованих сутностей. Наприклад, категорія числа у більшості іменників представлена формами однини і множини (один — більш як один), але наявні також форми однини, формально не протиставленої множині (*singularia tantum*), та множини, не протиставленої однині (*pluralia tantum*).

У системі дієслів наявні форми парного виду і форми одновидових дієслів.

Кваліфікація синтаксичних категорій викликає дискусії, зокрема з приводу того, чи треба до синтаксичних зараховувати граматичні смисли синтаксичного часу, способу, особи тощо, чи насамперед категорії речення — предикативність, модальність, особовість/безособовість, активність/пасивність.

У мовознавчій літературі «граматична категорія» має і ширший зміст. Так, О. О. Потебня, вперше вживши цей термін, використовував його і щодо кваліфікації лексико-граматичних класів слів — частин мови, які нині розглядаються як сфера функціональної морфології з її морфологічними категоріями в межах кожної частини мови. За своїм змістом граматичні категорії відрізняються від семантико-граматичних розрядів слів у межах частин мови (наприклад, власні і загальні, конкретні й абстрактні іменники; якісні, відносні і присвійні прикметники; кількісні і порядкові числівники; зворотні дієслова та ін.).

§ 45. Основні способи і засоби вираження граматичних значень слова в українській мові

В українській мові є три способи вираження граматичних значень, а отже, і творення граматичної форми слова: синтетичний, аналітичний та аналітично-синтетичний.

За синтетичним способом граматичні значення виражаються в єдності з лексичним значенням у межах того самого слова афіксальними засобами, наприклад, в іменнику *хатою* значення роду, числа і відмінка виражається флексією. Крім афіксів, граматичні значення можуть виражатися також у межах того самого слова чергуванням звуків і перенесенням наголо-су. Порівняйте, наприклад: *забра́ти* — *забира́ти*, *весні* — *вє́сни*.

Граматична форма, утворена синтетичним способом, називається синтетичною.

Аналітичний спосіб вираження граматичних значень виступає тоді, коли формальним показником є службове слово, наприклад: *співав би, співала б, співало б, співали б; вдалий — більш вдалий, найбільш вдалий*.

Граматична форма, в якій граматичне значення знаходить своє вираження поза основним словом у формалізованому службовому слові, називається аналітичною.

Аналітичні форми майбутнього часу (*буду читати, будеш читати ...*) так само, як і наказового способу (*хай пише, хай пишуть*), виступають поряд із синтетичними в єдиній, послідовно витриманій системі дієслівних форм. Хоча формальні показники винесені поза основне слово, граматичне значення в аналітичній формі сприймається невід'ємно від лексичного, як і в синтетичній формі слова (пор.: *завзятіший і більш завзятий; найуважніший і найбільш уважний*).

Службове слово в аналітичній формі настільки формалізується, що прирівнюється за своїм призначенням до стандартизованого (формалізованого) афікса (пор.: частки *хай, нехай* та інші службові слова в аналітичних формах з формотворчими суфіксами *-ш-, -іш-* у формах ступенів порівняння прикметників і прислівників).

Граматичні значення можуть також виражатися аналітично-синтетичним способом. Наприклад, у сучасній українській літературній мові значення місцевого відмінка виражається флексією і прийменником. Без прийменника форма місцевого відмінка не вживається, а формальний показник його збігається з показником давального відмінка (*у класі, при до-розі, по полю*).

§ 46. Частини мови і принципи виділення їх

Граматична природа слів з'ясовується в теорії частин мови, яку започаткували вчені Давньої Греції¹. Уже Платон намагався класифікувати частини мови, виділивши на логічній основі ім'я і дієслово. У «Поетиці» Арістотеля їх визначено три:

¹ Див.: Березин Ф. М. История лингвистических учений: Учеб. для филол. спец. вузов. — М., 1984. — С. 8—20.

ім'я, дієслово та сполучник. Засновники школи стоїків розрізняли п'ять частин мови: ім'я власне, ім'я загальне, дієслово, сполучник і член (це вказівні, питальні, відносні й неозначені займенники та артиклі). Представники Олександрійської граматичної школи (III—II ст. до н. е.) уточнили і деталізували поняття про частини мови. Зокрема, Діонісій Фракієць виділив вісім частин мови: ім'я, дієслово, дієприслівник, член, займенник, прийменник, прислівник і сполучник, обґрунтувавши граматичні властивості зміни за відмінками імені, наявність роду, числа та «невідмінкової» частини мови — дієслова — за наявністю способу, стану, виду, образу, числа, особи, часу і дієвідмінювання.

Римські граматисти загалом слідували традиціям грецької граматики. Граматика латинської мови, яка в середні віки була універсальною мовою науки, мала значний вплив на розвиток теорії європейського мовознавства. В основу національних європейських граматик були покладені схеми латинських граматик. У подальшому у поглядах граматистів на проблему вивчення частин мови намітилися значні розбіжності. Незважаючи на тривалу історію вивчення її на матеріалі різних мов, питання про принципи класифікації слів за частинами мови та їх кількісний склад і досі залишається дискусійним.

Частини мови розглядаються як лексико-граматичні класи слів, кожний з яких характеризується: спільністю загальнокатегорійного (частини мовного) значення і граматичних властивостей: морфологічних категорій, системи форм словозміни (або її відсутності) та синтаксичних функцій, а також своєрідністю морфемного складу і словотворення.

Традиційно визначаються три основні критерії розподілу слів на частини мови: лексико-семантичний, морфологічний і синтаксичний¹, але досить суперечливо трактується їх ієрархія: дискутується питання про те, який принцип є найважливішим для розподілу слів на частини мови.

В. В. Виноградов, характеризуючи структурно-семантичні типи слів російської мови, зазначив, що їх поділ на частини мови зумовлюється: 1) відмінностями тих синтаксичних функцій,

¹ Українська мова: Енциклопедія. — К., 2000. — С. 723.

які виконують різні категорії слів у зв'язному мовленні, в структурі речення; 2) відмінностями морфологічної будови слів і форм слів; 3) відмінностями речових (лексичних) значень слів; 4) відмінностями у способі відображення дійсності; 5) відмінностями у природі тих співвідносних і супідрядних граматичних категорій, які пов'язані з тією чи іншою частиною мови¹.

Виведення на перше місце синтаксичного критерію цілком правомірне, якщо брати до уваги функціонування слів (та форм їх) у мовленні. Словник кожної мови відображає логічну категоризацію предметів і явищ реальної дійсності і водночас граматичну категоризацію на класи слів, за якими закріплені відповідні їх загальнокатегорійному значенню первинні синтаксичні функції. Синтаксична спеціалізація кожного лексико-граматичного класу зумовлює морфологічну організацію слів: системи морфологічних категорій, засобів вираження граматичних значень, системи словозміни, специфіку морфемної будови, а для похідних слів — і способів словотворення.

Проте не всі слова характеризуються за всіма цими критеріями, що дає підставу дослідникам заперечувати можливість виділення як окремих частин мови вигуків чи сполучників, прийменників і часток, дискутувати з питання про віднесеність дієприкметника і дієприслівника до класу дієслів чи виділення їх в окремі лексико-граматичні класи слів. З огляду на відповідність слів усім зазначеним критеріям виділяється різна кількість частин мови: 8 — в античних граматиках, 10 — за усталеною традицією у більшості навчальних граматик, 12 — в О. О. Шахматова і В. В. Виноградова, 4 основні (іменник, прикметник, дієслово, прислівник), наприклад, у О. М. Пешковського, Є. Куриловича, Л. Теньєра, І. Р. Вихованця, О. П. Суника та інших учених.

Традиційна граматична теорія застосовує три основні принципи виділення частин мови та один-два додаткові, розглядаючи стрижневим для кожної з них семантичний. У сучасних студіях спостерігається виділення в ньому не тільки категорійного значення частин мови, а й власне лексичного, адже найменування стосується відповідних об'єктів навколишньої дійсності,

¹ Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. — М.: Л., 1947. — С. 38—39.

при цьому виявляється національна своєрідність мовної картини світу (лексична категоризація).

Кожний клас слів має своє загальнокатегорійне лексичне значення: предметності, статичної ознаки предмета, кількості, узагальненої вказівки на предметність, ознаки або кількості, динамічної ознаки (або дії, процесуальності), статичної ознаки дії (або іншої ознаки) чи стану як сутності. Такі класи слів називають *п о в н о з н а ч н и м и*. Класи слів, що виражають певні відношення між повнозначними словами, надають додаткових семантичних, модальних відтінків словам, словосполученням, реченням або слугують для зв'язку слів, тобто свого значення самостійно не виражають, називаються *н е п о в н о з н а ч н и м и*.

У сучасній українській мові до класів повнозначних слів належать такі частини мови: іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник.

Неповнозначними частинами мови є прийменник, сполучник, частки. Вигук посідає проміжне місце як клас слів, що слугує для вираження (не називання) почуттів і волі.

Кожна частина мови має властиві їй граматичні категорії, що знаходять вияв у системі словозміни, в її парадигматиці.

У сучасній українській мові до змінюваних слів належать: іменник, прикметник, числівник, займенник і дієслово. Усі інші частини мови об'єднують незмінювані слова.

Вираження граматичних категорій у відповідних граматичних значеннях в кожній повнозначній частині мови дістає своєрідний вияв за допомогою граматичних засобів — флексій, інших афіксів, морфологічних чергувань, що переважно закріплюються за моделями будови слів певної частини мови або мають місце лише в межах певного класу слів (чергування, наголос).

Усе це позначається на морфологічній будові слова та особливостях словотворення кожної частини мови. Пор., наприклад: *два, двійко, двійка, двійня, двічі; синій, синька, синяк, синіти*. Кожне з названих слів має різне граматичне оформлення, за формальними показниками і словотворчими суфіксами можна чітко визначити належність слова до певної частини мови.

Слова кожного класу мають свою систему парадигми (або не мають її). Кожна словоформа є морфологічним засобом вираження певної основної функції в реченні та додаткових син-

таксичних функцій. За синтаксичними функціями частини мови поділяються на самостійні та службові. Самостійні слова виступають у реченні в типовій для кожної частини мови синтаксичній ролі, виявляють властиві їм ознаки сполучуваності і синтаксичних зв'язків.

Службові слова виступають у синтаксичних зв'язках не самостійно, а в єдності з повнозначними словами або є граматичними засобами вираження певних синтаксичних відношень.

Усі повнозначні слова є синтаксично самостійними. До службових належать прийменники, сполучники і частки.

Список рекомендованої літератури

Основна:

- Адмони В. Г. Основы теории грамматики. — М.; Л., 1964.
- Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови: Морфологія. — К., 1993.
- Блох М. Я. Теоретические основы грамматики. — М., 1986.
- Бондарко А. В. Грамматические значения и смысл. — Л., 1978.
- Бондарко А. В. Классификация морфологических категорий // Типология морфологических категорий: Мещаниновские чтения. — М., 1975.
- Бондарко А. В. Теория морфологических категорий. — М., 1976.
- Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. — М.; Л., 1947.
- Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1988.
- Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. — К., 1982.
- Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О. С. Мельничука. — К., 1966.
- Загнітко А. П. Основи функціональної морфології української мови. — К., 1991.
- Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Морфологія. — Донецьк, 1996.
- Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія: В 2 ч. — К., 1961.
- Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. — М., 1978.
- Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. — К., 1983.
- Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. — М., 1985. — Т. IV, вып. 1.
- Сучасна українська мова. Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К., 1969.
- Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. — 3-те вид. — К., 2002.

Додаткова:

- Бенвенист Э.* Общая лингвистика. — М., 1974.
- Гак В. Г.* Теоретическая грамматика французского языка: Морфология. — М., 1979.
- Есперсен О.* Философия грамматики. — М., 1958.
- Кубрякова Е. С.* Части речи в ономаσιологическом освещении. — М., 1978.
- Курилович Е.* Очерки по лингвистике. — М., 1962.
- Мещанинов И. И.* Члены предложения и части речи. — М.; Л., 1945.
- Милославский Н. Г.* Морфологические категории современного русского языка. — М., 1981.
- Мучник И. П.* Грамматические категории глагола и имени в современном русском языке. — М., 1971.
- Никитевич В. М.* Грамматические категории в современном русском языке. — М., 1963.
- Проблемы функциональной грамматики.* — М., 1985.
- Русская грамматика:* В 2 т. — М., 1980. — Т. 1.
- Слюсарева Н. А.* Проблемы функциональной морфологии современного английского языка. — М., 1986.
- Суник О. П.* Общая теория частей речи. — М.; Л., 1966.
- Сучасна українська мова /* За ред. О. Д. Пономарева. — К., 1997.
- Шахматов А. А.* Очерк современного русского литературного языка. — 4-е изд. — М., 1941.
- Шахматов А. А.* Синтаксис русского языка. — Л., 1941.
- Щерба Л. В.* О частях речи в русском языке // Избр. работы по русскому языку. — М., 1957.

ЧАСТИНИ МОВИ

ІМЕННИК

§ 47. Загальна характеристика іменника

І м е н н и к — це частина мови, що об'єднує слова з предметним значенням, вираженим у граматичних категоріях відмінка і числа та у формах певного граматичного роду.

Іменник об'єднує спільні за значенням предметності, але семантично різні слова: назви конкретних предметів (*човен, ліс, золото*), істот (*дівчина, ведмідь, синиця*), явищ природи (*блискавка, дощ*), узагальнених властивостей і ознак (*доброта, сміливість, блакить*), станів (*відпочинок, дрімота*) та ін. На відміну від прикметників, прислівників, дієслів іменники називають ознаки і дії або стани самостійно, незалежно від тих предметів і явищ, яким ці ознаки або процеси властиві, хто є носіями їх.

Загальнокатегорійне значення предметності в іменнику дістає вияв у граматичних категоріях і словотворчих засобах. Головні граматичні ознаки іменника — це наявність категорій роду, відмінка і числа. Іменники належать до одного з трьох граматичних родів — чоловічого, жіночого або середнього. Не мають граматичного роду лише іменники множинної форми (*ворота, висівки, дріжджі* та ін.), окремі групи іменників виражають значення двох родів (*сирота, бородище, хлопчисько*).

Іменники змінюються за відмінками (крім деяких слів іншомовного походження, аббревіатур і прізвиськ і характеризуються граматичним значенням числа (одні мають співвідносні форми числа, інші вживаються лише в однині або у множині).

Категорії роду, числа і відмінка іменників відрізняються від прикметникових, займенникових і частково числівникових: в іменнику вони є визначальними, а в інших іменних частинах мови — синтаксично зумовленими формою іменників. Наприклад: *солоня вода, солоній води, солоній воді, солоню водою; мій друг, мого друга, моєму другові, моїм другом.*

В іменнику значення числа досить часто виражається допоміжним засобом (наголосом), а значення роду сприймається у процесі зіставлення флексій усього парадигматичного ряду (пор.: *ткач і піч, день і сіль*) та на основі семантичної віднесеності до статі в назвах істот (пор.: *батько і яблуко, Микола і Марина*) або інших ознак.

У прикметників, частини займенників і числівників усі три граматичні значення (роду, числа й відмінка) виражені флексією.

Іменник як назва предмета виступає в типовій для нього синтаксичній функції підмета (в початковій формі — називного відмінка) або додатка (в непрямих відмінках). Наприклад: *Небо сьогодні синіло по-весняному* (Гонч.); *Шипшина важко віддає плоди. Вона людей хапає за рукав* (Кост.).

Іменник може також виконувати вторинні функції: означення (узгодженого — прикладки та неузгодженого), обставини, іменної частини складеного присудка, наприклад: *Синок Омелько — невеличке хлоп'я — стояв біля матері й дивився, що вона робила* (О. Пч.); *Пружний вітерець дихав йому назустріч прісною свіжістю великих вод, тонким прянистим духом далеких степів* (Гонч.); *У чужому краю Не шукайте, не питайте Того, що немає і на небі, а не тільки на чужому полі* (Т. Ш.); *Поезія — це завжди неповторність, якийсь безсмертний дотик до душі* (Кост.).

§ 48. Власні і загальні, конкретні й абстрактні назви.

Семантико-граматичні категорії іменника

Значення предметності в іменнику є його всеохоплюючою загальнокатегорійною ознакою. У межах класу іменників виділяють менші категорії, що характеризуються за ознакою індивідуальне/загальне. Відповідно до цього іменники поділяються на власні і загальні назви. До власних назв належать усі

індивідуальні найменування предметів (прізвища, імена, по батькові, прізвиська, псевдоніми, географічні назви, назви планет, сузір'їв, клички тварин та ін.). До загальних назв — усі слова, що є найменуваннями однорідних предметів (наприклад: *клас, студент, море, зоря, хлопець*).

Межі між цими категоріями слів досить умовні. Загальні назви можуть ставати власними (наприклад, назви видавництв, спортивних організацій тощо: «Наукова думка», «Вища школа», «Шахтар»), а власні назви — переходити в загальні (наприклад: *галіфе, бостон, панама, ват*).

Розрізнення власних і загальних назв з граматичного погляду виражається в тому, що власні назви не мають форм множини (*Дніпро, Марс, Кобзар*), а деякі з них, навпаки, виступають лише у формі множини (*Суми, Карпати*).

За характером позначуваного (конкретне/абстрактне) іменники поділяються на конкретні й абстрактні назви.

Іменники з конкретним значенням виражають реальні денотати, в яких передається все те, що людина пізнає органами чуття. Це назви предметів (*будинок, грудка, вишня*), явищ (*туман, заметіль*), істот (*кінь, дитина*), одиниць виміру (*метр, літр, кілограм, тиждень, рік* та ін.).

До іменників з абстрактним значенням належать назви узагальнених опредметнених понять — якостей, властивостей, дій, процесів, наприклад: *дбайливість, приязнь, синява, навчання, прискорення, вимір, переліт*.

Категорія конкретності/абстрактності знаходить своєрідне граматичне вираження. Більшість абстрактних іменників має граматичну форму числа однини і множини не утворює, деякі абстрактні іменники мають множинну форму і не утворюють однини (*кошти, заручини, вибори*).

Абстрактні іменники — це здебільшого мотивовані вторинні слова. Твірними в них виступають прикметникові і дієслівні основи. Словотвірне значення в цих іменниках виражається спеціальними суфіксами: *-ість-, -от(а), -анн(я), -енн(я)* та ін.

Чіткого розмежування всіх іменників за ознакою «конкретне/абстрактне» бути не може, оскільки слова в непрямому значенні легко набувають або, навпаки, втрачають її (пор.: *полум'я в печі і полум'я серця, раптовий вихор і вихор думок*).

Серед іменників — загальних назв з конкретним значенням виділяється група збірних назв (щодо них вона є видовою категорією).

§ 49. Категорія збірності й одиничності

Збірні іменники виражають сукупність однакових або подібних предметів, істот, що сприймаються як одне ціле, наприклад: *колосся, гілля, комахня, кімната, клієнтура*.

За семантико-словотвірними ознаками виокремлюють чотири групи збірних іменників:

1) назви сукупної множинності осіб (*браття, чоловіцтво, парубоцтво, рідня, учительство, буржуазія, пролетаріат*);

2) назви супупної множинності інших істот (*звірина, звір'я, мушва, худобина, птаство*);

3) назви сукупної множинності об'єктів рослинного світу (*зілля, насіння, гілля, дубняк, осичник, виноградник, огудиння, озимина*);

4) назви сукупної множинності предметів (*волосся, груддя, жмуття, лахміття, мотуззя, павутиння, пір'я, сміття, устаткування, череп'я, шпаргалля, франкіана, фільмотека*).

До збірних належать також іменники із вторинним значенням, а саме: збірно-речовинні на зразок *квасоля, ягода, галька, ломань*, а також ті, що позначають нерозчленовану множинність істот (*плотва, птиця, риба* та ін.).

Збірні іменники поєднуються з дієсловом-присудком, координуючи оформлення однією, що вказує на сукупність, збірність, цілісність нерозчленованої множинності. Збірні іменники, за незначними винятками, позначатися кількісними числівниками не можуть.

Не можна, наприклад, сказати *два збіжжя* чи *мільйон листя*, а лише *багато збіжжя, чимало листя, все колосся, більшість студентства*.

Деякі іменники мають співвідносні форми граматичного числа однини й множини та форми сукупної множинності (збірності), наприклад: *миша — миші — мишва, жінка — жінки — жіноцтво (і жінота), парубок — парубки — парубоцтво (і парубота), птах — птахи — птаство, професор — професори — професура*, але більшість іменників не

мають співвідносних форм граматичного числа. До збірних іменників не належать назви об'єднань, військових одиниць, позначень масовості істот, у яких значення сукупної збірності виражено лексично (*армія, бригада, полк, ватага, згряя, отара*).

§ 50. Категорія речовинних іменників

За семантико-граматичними ознаками зі збірними назвами зближуються речовинні іменники, що виділяються з-поміж конкретних назв вказівкою на однорідність складу речовинності, маси, яку не можна перелічити, а лише виміряти. Категорія речовинних іменників сформувалася як узагальнення поняття речовини незалежно від форм її існування у навколишньому світі. Значення об'ємної маси — речовини — виражають іменники кількох груп. До них належать назви:

1) продуктів харчування, напоїв, страв та ін.: *мед, олія, чай, жир, джем, кетчуп, майонез, пиво*;

2) продуктів перероблення речовин тваринного походження: *віск, баранина, осетрина, хутро, каракульча*;

3) рослин і продуктів їх перероблення: *акація, граб, глід, хміль, гарбуз, жито, овес, кора, живиця*;

4) хімічних (органічних і неорганічних) речовин, сполук, елементів: *бром, водень, залізо, хром, цезій, ефір, оксид, сульфат, хлорофос, динаміт, тротил*;

5) корисних копалин, ґрунтів, мінералів: *нафта, вапняк, маґма, рубін, олександрит, яшма*;

6) будівельних, текстильних матеріалів, промислової продукції і відходів: *азбест, асфальт, брезент, шифон, лінолеум, гліцерин, попіл, утиль*;

7) ліків: *баралґін, бутадіон, валідол, гліцерин, мозолін*;

8) парфумів: *гель, лосьйон, шампунь* та ін.

Категорія речовинності знаходить вияв у своєрідному оформленні слова за граматичним значенням числа: речовинні іменники вживаються здебільшого в однині, або мають форму лише множини (*ласощі, вершки, дріжджі, духи*).

Речовинні іменники однинної форми виступають у множині, якщо позначають площі посівів, лани, дорожочінності тощо. Наприклад: *колосяться жита, пшениці* (тобто *лани пшениці, жита*).

Речовинні іменники мають ще один граматичний вияв: у родовому відмінку однини в іменниках чоловічого роду II відміни, що позначають масу, речовинність, матеріал, з двох можливих флексій надається перевага флексії *-у* (*цукру, воску, пороху*).

Об'ємний, а не кількісний вимір маси, речовинності сприймається як охоплення не цілої сукупності, а частини її. Семантична мотивація реалізується граматично у формі родового об'єкта. Відхилення у виборі флексії незначні і переважно пояснюються змінами семантичних відтінків слова.

Виділення одного предмета із загальної маси, сукупності знаходить вияв в о д и н и ч н и х (с и н г у л я т и в н и х) іменниках.

Одиничні назви протиставляються своїм значенням збірним та речовинним іменникам, наприклад: *птаство — пташина, селянство — селянин, бадилля — бадиллина, зерно — зернина, пшениця — пшеничина, волосся — волосина*.

Граматичне протиставлення кількісного вияву в одиничних іменниках виражається у формах числа: *квасолина — квасолини, намистина — намистини, перлина — перлини, стеблина — стеблини*.

Одиничні іменники можуть означатися числівниками: *три горошини, одна намистинка, чотири насінини, кілька краплин, сто перчинок*.

Отже, семантико-граматичні категорії збірності, речовинності, одиничності відчленовуються від більш загальної категорії конкретності не лише за своїми семантичними відтінками, а й дістають своєрідне граматичне вираження. Семантичні відтінки кількісної характеристики предмета є одними з найвиразніших ознак семантико-граматичного групування іменникової предметності. Ці самі ознаки знаходять вияв на вищому рівні абстракції — в граматичній категорії числа.

§ 51. Категорія істот і неістот

У системі семантико-граматичних категорій іменника виділяється також категорія істот і неістот.

Групування іменників відбувається за семантичними ознаками: до категорії істот належать назви людей і тварин (*син, робітник, ворона, джміль, рак*), а також демонічні та міфо-

логічні назви (*мавка, лісовик, демон, Юпітер, Діана*); усі інші назви — предметів, явищ, рослин, абстрактних понять — входять до категорії неістот.

Категорія істот і неістот має граматичний вияв у відмінкових формах іменника. Так, іменники чоловічого роду, що позначають істот, у знахідному відмінку однини і множини мають форму, спільну з родовим, а назви неістот — з називним відмінком: *запросив гостя (гостей); слухав жайворонка (жайворонків); поклав зошит (зошити); беру цвях (цвяхи)*. Іменники жіночого та середнього роду розрізняються як назви істот чи неістот лише у формах множини: *покликали сестер, розстелили хустки*.

Назви групувань людей і тварин граматично категорії істот не виражають (порівняйте: *скликали народ, повідомили полк, зібрали гурт*).

Деякі іменники можуть уживатися в обох формах (наприклад: *пасти гусей і пасти гуси*; у назвах неістот: *покласти ножа і ніж, зробити стола і стіл*). Значно частіше це спостерігається в діалектах української мови.

Граматичне розрізнення назв істот і неістот виявляється частково в давальному, місцевому, а ще меншою мірою — в родовому відмінку. Так, у давальному й місцевому відмінках однини іменників II відміни чоловічого роду перевага надається флексії *-ові (-еві, -єві)*, якщо це назви істот, наприклад: *Петр-ові, батьк-ові, ковал-еві, Сергі-єві*. У назвах предметів переважає флексія *-у (-ю)*: *клен-у, Дніпр-у, піджак-у*.

Назви істот формально відмежовуються певною мірою і в родовому відмінку: іменники чоловічого роду II відміни, що позначають істот, мають лише флексію *-а (-я)*, наприклад: *лева, учня, Івана*; у назвах неістот флексія залежить і від інших групувань цих іменників (пор. у конкретних, абстрактних та інших назвах: *відмінк-а, молотк-а, але поверх-у, спирт-у, блиск-у, тиск-у*).

Отже, розрізнення за граматичними ознаками в іменниках чоловічого роду значно чіткіше, ніж в іменниках жіночого й середнього роду. Це не випадково, бо в основі своєї воно спирається на давнє об'єктивне протиставлення осіб чоловічої статі всім іншим істотам і предметам (категорійне значення персональності/імперсональності).

Складовою частиною категорії істот/неістот є значення, ґрунтоване на бінарному протиставленні — «особа/неособа». Це значення є узагальненням абстрактно-поняттєвого змісту категорії персональності/імперсональності, що полягає у виокремленні людини з-поміж інших істот.

Поняття «особа» у мові вицленовується з категорійного значення предметності, властивого іменникам — назвам людей. У структурі змісту іменника значення особи знаходить вияв у семантичній функції суб'єкта дії, носія стану та інших предметних функціях, які в єдності з референційною функцією структурують семантику речення як предикативної одиниці.

Значення особи іменника в реченні транспонується до змісту морфологічної категорії особи дієслова, граматична семантика якої виражається у формах 3-ї особи дієслова-присудка (дієслівного чи іменного складеного), якщо іменник виконує роль підмета.

З іменником у називному відмінку дієслово координує свою форму 3-ї особи: *Сурми грають в степу широкому, розлігся голос війська — То сам Сірко-кошовий з славним товариством Веде звитяжну Січ із Кримського походу* (Липа).

За влучним висловом О. О. Шахматова, граматичні категорії дієслова (особи, роду і числа) «викликані» іменником, з яким воно пов'язане у ролі присудка. Значення семантичної категорії особи іменників, що є назвами людей, реалізуються у відмінкових формах, які позначають суб'єкта-діяча, носія стану або компонента з апелятивною функцією — звертання або прикладки при особових займенниках 2-ї особи (адресата мовлення) чи 1-ї особи (мовця). Наприклад: *Нарешті господиня промовила: — Рідкісний ви в нас гість, Степане Павловичу* (Підмог.); *Я, людина двадцятого віку, — і от, зачудована, бачу лише первозданність* (Кост.).

На поверхневому рівні речення категорія особи представлена у структурі дієслова й особових (*я — ми, ти — ви*) та особово-вказівних (*він, вона, воно, вони*) займенниках. Особові займенники виконують вказівну функцію: об'єктивують мовця (1-ша особа) й особу адресата мовлення (2-га особа). Протиставлення «1-ша і 2-га особи» (як учасники мовлення) — 3-тя особа (неучасник мовлення) відображає зміст семантико-граматичної категорії персональності через зв'язок з реальною

дійсністю і ситуацією мовлення. Проте займенники *він, вона, воно, вони* позначають також предметно-особове значення. Наприклад: *Ті пісні мене найперше вчили Поважати труд людський і піт, Шанувать Вітчизну мою милу, Бо вона одна на цілий світ* (Сим.).

Отже, семантико-граматична категорія персональності/імперсональності, закладена в змісті іменників, реалізується на основі дейктичної функції особових та анафоричної функції особово-вказівних займенників як позначення особи мовця й адресата чи неучасника мовлення — того, про кого йдеться. Інші іменникові займенники слугують для вираження вказівки на істоту чи предмет, об'єктивно розрізняючи, *хто* чи *що* є предметом повідомлення. Відмінкова форма назв істот і неістот виражає також граматичні значення означеності/неозначеності, роду і числа, займаючи відповідні позиції в реченні — підмета, додатка, означення, прикладки, обставини, іменної частини складеного присудка, головного члена односкладного речення чи звертання.

Грамаіичні категорії іменника

§ 52. Категорія роду

Грамаіична категорія роду є однією з визначальних, класифікаційних характеристик іменника як частини мови.

Усі іменники, за незначними винятками, поділяються за грамаіичним родом на три групи: чоловічого, жіночого і середнього роду.

Значення роду в іменниках виражається переважно морфологічно — характером основ і системою флексій.

Синтаксично рід іменників визначається формою узгоджуваних з ними слів — прикметників, займенників, порядкових числівників: *дерев'яний стіл, круглий(-а) сирота, третій маестро, знайома пані, овочеве рагу, моє дитя*.

У назвах істот, особливо людей, значення роду виражається семантично: іменник чоловічого роду *батько* має флексію, спільну з іменниками середнього роду. Рід цього іменника визначається за семантичною віднесеністю особи до чоловічої статі. Може також виражатися за допомогою слово-

творчих суфіксів: *українець* — *українка*, *шахіст* — *шахістка*.

У поодиноких випадках належність слова до певного роду ґрунтується лише на семантичній мотивації, а граматичні засоби не є визначальними. Так, іменники *суддя*, *староста*, *воєвода* належать до чоловічого роду, хоча морфологічні ознаки їх спільні з іменниками жіночого роду. Це пов'язане із семантичною мотивацією слів: посади судді, старости, воєводи в минулому обіймали лише особи чоловічої статі.

Більшість іменників розподіляється за родами залежно від характеру основи і системи флексій.

До чоловічого роду належать:

а) іменники з кінцевим приголосним основи (*віл*, *степ*, *гай*, *ступінь*, *гараж*);

б) частина іменників на *-а* (*-я*), що семантично вказують на віднесеність осіб до чоловічої статі (*суддя*, *Микола*, *Ілля*);

в) деякі іменники на *-о* (*батько*, *Павло*, *Дніпро*).

До жіночого роду належать:

а) іменники на *-а* (*-я*) (*сестра*, *Софія*, *ткаля*), крім деяких чоловічого роду із семантичною мотивацією статі (*Микита*, *суддя*) та середнього роду (*знаряддя*, *ім'я*, *лоша*);

б) частина іменників на приголосний (*ніч*, *радість*, *міль*, *тінь*) та іменник *мати*.

До середнього роду належать:

а) майже всі іменники на *-о*, *-е* (*срібло*, *марево*, *море*, *поле*);

б) частина іменників на *-а* (*-я*) (*насіння*, *життя*, *дозрівання*, *теля*, *ягня*, *курча* та ін.).

Спеціальної флексії для вираження родової віднесеності, як видно з прикладів, немає. Вона виявляється у системі всіх відмінкових закінчень. Так, іменники з нульовою флексією розрізняються в інших відмінках: *ткач*, *ткач-а*, *ткач-еві* (*-у*), *ткач-ем*; *ніч*, *ноч-і*, *нічч-ю*.

Система флексій, проте, не завжди є достатнім критерієм для розрізнення роду іменників. Так, наприклад, іменники чоловічого і середнього роду об'єднуються в одному типі відмінювання (II відміна), а іменники жіночого роду на *-а* (*-я*) разом з іменниками чоловічого роду з цією самою флексією становлять I відміну. Частина іменників на *-а* (*-я*) може мати значення двох родів — жіночого і чоловічого, наприклад: *нероба*, *пласа*, *сирота*, *причепа*, *Валя*, *Шура*.

Іменники спільного роду не виражають якогось особливого граматичного значення роду. Позначаючи людей залежно від їхньої статі, вони поєднуються з означуваними словами у формах чоловічого або жіночого роду (*круглий сирота, кругла сирота; такий причепа, така причепа; другий плакса, друга плакса; прийшов Саша, прийшла Саша*).

У назвах істот граматичне значення роду певною мірою обґрунтовується семантично, але не збігається з розподілом істот за статтю. Наприклад, іменники з нульовою флексією (*інженер, шофер, директор, геній, педагог, пілот, вожак, міністр*) належать до чоловічого роду. Щоправда, семантична мотивація може виявлятися в синтаксичній вказівці і на жіночу стать особи: *лікар Валентина порадила; педагог Іваненко розповіла; ця водій, дівчина-контролер*.

У назвах тваринного світу спостерігається ще менша семантична вмотивованість розподілу іменників за родами. Більшість назв позначають істот без вказівки на стать, наприклад: *крокодил, барс, сом, кит, шпак, метелик* (іменники чоловічого роду), *куниця, сорока, гусінь, білуга* (іменники жіночого роду).

Словотворчо співвідносні назви самця і самиці фіксуються переважно в назвах свійських (наприклад: *баран — вівця, криль — кролиця, гусак — гуска*) та деяких диких (наприклад: *слон — слониха, заєць — зайчиха, вовк — вовчиця, ведмідь — ведмедиця*) тварин.

Тварини, що мають важливе народногосподарське значення (як корисні, так і хижаки), позначаються іменниковими назвами, семантично або словотворчо співвідносними для істот обох статей і малят:

Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід
<i>кабан</i>	<i>свиня</i>	<i>порося</i>
<i>бик (віл)</i>	<i>корова</i>	<i>теля</i>
<i>кінь</i>	<i>кобила</i>	<i>лоша</i>
<i>лев</i>	<i>левиця</i>	<i>левеня</i>
<i>заєць</i>	<i>зайчиха</i>	<i>зайченя</i>

Граматичні показники належності іменника до роду наявні і в наведених прикладах: нульова флексія в чоловічому роді; флексія *-а (-я)*, приєднана до кореня або до словотворчого суфікса іменників жіночого роду; флексія *-а (-я)*, що при відміню-

ванні приєднується до суфікса **-ат (-ят)** іменників середнього роду.

У назвах неістот значення роду не знаходить ніякого семантичного обґрунтування (пор.: *трактор, жаль, бритва, сало, зілля*).

Іменники множинної форми значення роду не виражають (наприклад, *канікули, сани*), як і будь-який інший іменник, вжитий у формі множини (*книги, джерела, змії*).

Значення роду у невідмінюваних іменниках пов'язане з належністю їх до назв істот чи неістот.

Назви осіб жіночої статі за семантичною мотивацією належать до іменників жіночого роду: *місіс, мадам, леді, Бетті, Беатріче, Рошкевич, Толейко* та ін.

До чоловічого роду належать назви осіб чоловічої статі або назви людей без вказівки на стать (*месьє, рантьє, буржуа*), а також назви тварин безвідносно до статевого розподілу (*кенгуру, шимпанзе, зебу, поні*). Якщо треба вказати на самицю, значення жіночого роду передається синтаксично: *та кенгуру, маленька колібрі*.

Іншомовні назви неістот як невідмінювані слова належать до іменників середнього роду, наприклад: *резюме, соло, рагу, алібі, па, шасі*.

У назвах істот родове протиставлення іменників зумовлюється, хоча й непослідовно, семантичною мотивацією — вказівкою на стать. Наприклад, іменники *степ, кір, Сибір, біль* за характером основ і системою флексій в українській мові належать до чоловічого роду (в російській мові це іменники жіночого роду), а іменник *путь* — до жіночого (рос. *путь* — іменник чоловічого роду).

§ 53. Категорія числа

Категорія числа іменників належить до морфологічних категорій із семантичною домінантою. В іменнику число виражає номінативний елемент його значення — кількісну характеристику предметів — і водночас виконує структурну функцію у зв'язках із ним ознакових слів (прикметників, займенників, числівників, дієслів).

Граматичній категорії числа на рівні глибинної семантики відповідає поняттєва категорія кількісності (квантитативності),

що реалізується в мові як кількісний вияв субстанціально-го змісту. Проте щодо кваліфікації мовного змісту цієї категорії наявні значні розбіжності. Дискусії вчених зводяться до головного питання: яку функцію виконує категорія числа — виражає кількісні відношення реальної дійсності (кількісної актуалізації в ситуації мовлення) чи вже на рівні слова в основі його номінативного значення передбачено протиставлення частини множинності всій множинності. З огляду на мовний зміст число іменників розглядається як морфологічна категорія, що містить у собі як реляційні, так і синтаксичні елементи значення, або трактується як один із багатьох способів позначення в мові поняттєвих категорій одиничності та множинності. Однак і самі поняття «одиничність», «множинність», «число» у поглядах філософів, математиків, дослідників історії культури різних народів тлумачаться досить суперечливо. Одні вчені пов'язують зародження кількісних знань із первісним уявленням про число, інші вважають, що в людини вихідним і первісним способом отримання знань про кількість було порівняння і встановлення ступеня відмінності в однорідних явищах. Звідси можна дійти висновку, що уявлення людини про кількісне бачення світу є насамперед виявленням якісних характеристик множинності «багато» («тьма»). Кількісне вираження якісної оцінки «багато», «уявлення множинності» (за термінологією Леві-Брюля) могло поступово реалізуватися й у граматичній категорії числа іменників.

Число як номінативний елемент значення іменника відображає реальні відмінності між одним предметом і кількісною множиною однорідних предметів (два, три і більше). У трактуванні категорії числа традиційно підкреслюється, що вона знаходить свій найповніший вияв у протиставленні форм однини і множини, які відображають відношення: «один — більш як один» (в українській мові збереглися як реліктові або діалектні також форми двоїни: *очі, вуші, дві руки* та ін.).

Морфологічна парадигма корелятивних форм числа властива назвам конкретних обчислюваних предметів. Однина означає: «один, що виокремлюється з низки однорідних предметів», а множина — «більш як один, неозначена кількість однорідних предметів».

За ознакою корелятивності морфологічних форм категорія числа належить до не посл і д о в н о корелятивних (за О. В. Бондарком).

Більшість іменників — назв обчислюваних предметів — утворюють корелятивні форми числа однини і множини. Розчленованість множинності на певну кількість є головною ознакою їх. Такі іменники можуть означатися числівником (*один день — п'ять днів — дні; одна сторінка — друга, третя, четверта сторінка — сторінки*). Назви обчислюваних предметів становлять основне ядро субстантивів. За цією здатністю слів творити співвідносні форми однини і множини категорію числа іменників називають *с л о в о - з м і н н о ю*. Однак у кількох розрядах іменників номінативний компонент граматичної семантики «кількість», що ґрунтується на протиставленні «один — більш як один», відсутній.

Сигніфікативна функція — розрізнення лексико-граматичних розрядів іменників за ознакою *р о з ч л е н о в а н о с т і / н е р о з ч л е н о в а н о с т і* — охоплює весь масив іменникових слів. На відміну від номінацій дискретних предметів, які утворюють корелятивні форми однини і множини, іменники зі значенням недискретної (нерозчленованої) множинності мають лише одну форму: однини (*singularia tantum*) або тільки множини (*pluralia tantum*).

Семантика множинності у сингулятивах і плюративах реалізується як *н е р о з ч л е н о в а н а с у к у п н і с т ь*, що підлягає не кількісному обліку, а сумарному вияву маси речовини (*просо, молоко, мушва, солодоці, дріжджі*), *п а р н і с т ь* (*ковзани, окуляри*), або *о д и н п р е д м е т*, складений із кількох деталей (*двері, граблі*).

Субстанційний зміст таких лексем у граматичній формі числа варіюється в різних лексико-граматичних розрядах. Одні з них мають форму лише однини зі значенням «індивідуальний» (власні назви), інші позначають сукупну, неподільну множинність субстанції (матеріально-речовинні), а деякі — збірність як нечленовану, неозначену множинність істот, рослин, парність предметів тощо.

Іменники, які на словниковому рівні мають тільки одну числову форму, кваліфікуються як слова з неповною числовою парадигмою. Часткове обмеження, яке накладається на творення корелятивних морфологічних форм числа у сингуляти-

вах і плуративах, пов'язується з похідністю форми однини та множини. У назвах конкретних предметів первинною є форма однини, а множина — похідною формою того самого слова. Первинною є і форма однини у сингулятивах, яка є маркером сукупності, неозначеної множинності, абстрактності, збірності, індивідуальності (*горох, срібло, цегла, щастя, рідня, Сатурн*).

Для плуративів первинною є форма множини зі значенням необчислюваної, неподільної сукупної множинності, абстрактності, парності або одного предмета складної будови (*люди, канікули, висівки, заздрощі, вила, шахи*). Наприклад, у назвах етнічних груп — племен, народів, національностей — первинною є форма множини, яка означає сукупну множинність (*етруски, поляни, українці, грузини, мордва*). Похідна від таких іменників форма однини можлива як позначення одиничних осіб, виділених із сукупної множинності. Вона є вторинною і характеризується здатністю до словотвірної кореляції за ознакою належності до статі, а від одиничних — здатністю творити форми обох чисел:

Первісна множина

Похідна однина

(словотвірна кореляція за статтю)

Українці — *українець* — *українці*
 — *українка* — *українки*

У речовинних та абстрактних іменниках форми однини на узагальнено-номінативне значення сукупної маси у мовленні нашаровуються додаткові відтінки: окреслений/неокреслений у формі вияву маси, виміру ваги, об'єму, місткості, вияву почуттів, стану тощо. Наприклад: *Минає все, згаса, мов звук, Що відлунав на віки вічні, А я в полоні милих рук Переживу і травні й січні* (Лук.); *Отож він брав скалічені цимбали, Побиту скрипку і творив дива* (Рил.).

Регулярний вибір форми числа в актах мовлення обмежений обчислюваними «арифметично орієнтованими іменниками». Основну категорійну функцію необчислюваних (неарифметично орієнтованих) іменників може доповнювати вторинна, що виявляється в нерегулярних числових формах — лексико-семантичних варіантах слів. Так, у речовинних іменниках сумарний вияв субстанціального змісту є відображен-

ням грами числа за функцією сингулятивної форми. Проте в лексико-семантичному варіанті похідної плюративної форми виражається змінена семантика лексичної одиниці — як позначення узагальненого сприйняття навколишнього, описової абстрактності. Наприклад: *Шумиха, оливо, свинець, Блищали міді там і криці, Всі убрані були світлиці; По правді, панський був дворець* (Котл.); *Напувала мене теща все медами та винами* (Вас.). Форма множини від сингулятивів абстрактних назв може виражати також додаткову семантику надмірності, багаторазовості, тривалості вияву певних почуттів, стану. Наприклад: *Сто років як сконала Січ... Сто років мучених надій, і сподівань, і вір, і крові Синів, що за любов тавровані, Сто серць, як сто палахкотінь* (Стус); *Гук відповів: — Не треба забувати, Хто кого зрадив... А правда, пане, слово більмувате. Воно не бачить, хто його сказав. Горбань відмовив: — У такому разі Ми різні правди маєм на увазі* (Кост.); *Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу, Виростуть з тобою приспані тривоги* (Сим.).

Похідна форма множини від сингулятивів — абстрактних назв ситуаційно в суб'єктивних оцінках мовця виражає конкретні вияви переживань, психічного або фізичного стану, осмислення власних почуттів. Наприклад: *Прозрінь не бійся, бо вони як ліки. Не бійся правди, хоч яка гірка, Не бійся смутків, хоч вони як ріки. Людині бійся душу ошукать* (Кост.); *Ех друзі, друзі!.. Нові жита бувають на землі... Жалі? Забуто сльози і жалі В день руйнування, сили, будування, І, може, пісня ця гірка — остання З гірких пісень* (Рил.).

Іменники з первинною формою множини (плюративи) відрізняються від лексико-граматичних варіантів сингулятивів на зразок *гріхи* (від *гріх*), *лиха* (від *лихо*), *біди* (від *біда*), *смутки* (від *смуток*) і подібних тим, що зі словами спільного кореня вони вступають в омонімічні відношення — як слова, що мають різні значення. Пор.: *вибори* і *вибір*, *реви* і *рев*, *святки* і *свято*, *літа* і *літо*, *біга* і *біг*. Тільки в окремих лексемах спостерігається варіантність форми, коли похідною одиницею виражається конкретний одиничний вияв узагальненої дії: *гастролі* — *гастроль*, *сплохи* — *сплох*, *перипетії* — *перипетія*, *чвари* — *чвара*.

Значення одиничності своєрідно виражається у збірних та матеріально-речовинних іменниках — «один, виділений із сукупності, сумарності»: *селянство* — *селянин, селянка*; *квасоля* — *квасолина*; *солома* — *соломина*; *намисто* — *намистина*. Граматична своєрідність полягає в тому, що виділений одиничний предмет належить до розряду обчислюваних субстанцій, а тому такі іменники утворюють корелятивну форму множини (*селяни, квасолини, соломини, намистини*).

Отже, граматичний зміст категорії числа іменників становлять: 1) домінантна семантична і 2) структурна функції. Сигніфікативна функція числа, за якою іменники класифікуються на лексико-граматичні розряди, репрезентує кількісні значення на опозиції обчислюваних/необчислюваних субстанцій, до якої долучаються значення референційні (означена/неозначена кількість, множинність) та специфічне вираження множинності (сукупність, збірність, парність, одиничність, виділена з неподільної маси). Семантична домінанта в категорії числа не дає підстав розглядати її як словотвірну, хоча в структуруванні змісту іменника вона бере участь, як і категорія роду в назвах істот/неістот. Якщо словотвірні значення в слові уточнюють лексичні, то значення числа виражає його граматичні смисли, які об'єктивуються в синтаксичних конструкціях, відображаючи семантичну ознаку кількісного вияву субстанціального змісту і зв'язки іменника з іншими словами.

Структурна функція категорії числа іменників виявляється у можливості зв'язку їх із дієсловом-присудком та з іншими (переважно узгоджуваними з ним) словами — поширювачами предикативної основи речення.

До іменників однинної форми (*singularia tantum*) належать:

а) слова з речовинним значенням (*борошно, сіль, пиво, молоко, сталь, вапно*);

б) слова зі збірним значенням (*ректорат, учительство, адвокатура, дрібнота, рідня, вишняк, верб'я*);

в) назви абстрактних понять (*молотьба, жовтизна, курява, тиша, змагання, блиск, радість, дружба, садівництво, успішність, рань*).

Виражаючи інші семантичні відтінки, окремі слова однинної форми можуть виступати у формі множини, наприклад: іменники з речовинним значенням на позначення сортів, гатунків

(вина, води, масла, сталі, ґрунти, солі) або іменники абстрактного значення, коли вони виражають конкретний вияв почуттів, стану чи ознаки, властивості (болі, печалі, висоти, злету, глибини, світи).

Однинну форму мають також іменники — власні назви: *Дмитро, Василина, Шевченко, Смотрич, Харків*.

Проте й ці іменники можуть мати множинну форму, коли позначають однорідні поняття: *Шевченки, Василі*.

Значення числа в однинних іменниках виражається за допомогою відмінкових флексій, у множинних — показником числа часто виступає також перенесення наголосу (*глибина* — *глибини*, *висота* — *висоти*, *пісок* — *піски*, *масло* — *масла*).

До іменників множинної форми (*pluralia tantum*) належать:

а) назви конкретних предметів парної або симетричної будови: *вила, ворота, кайдани, куранти, ножиці, ковзани, штани, ночви*;

б) назви предметів, що сприймаються як сукупність, збірність: *кучері, нутроці, шахи*;

в) назви речовин, залишків і т. ін.: *вершки, ліки, дріжджі, консерви, згребини, покидьки, висівки*;

г) назви дій, процесів, станів: *вибори, проводи, збори, піжмурки*;

д) назви часових понять: *канікули, роковини, сутінки*;

е) деякі географічні назви: *Чернівці, Житні Гори, Карпати, Дунаївці*.

Іменники множинної форми, що означають конкретні предмети і семантично виражають однинність (порівняйте: *двері* — *одні двері*, *ножиці* — *одні ножиці*, *шаровари* — *одна пара шароварів*), можуть виражати граматичне значення множини синтаксично, сполучаючись зі збірними числівниками (*двоє дверей, п'ятеро ножиць, шестеро шароварів* або: *шість пар шароварів*).

До іменників множинної форми наближаються за значенням і ті однинні іменники, що утворюють множину зі зміною семантичного відтінку, наприклад: *матеріали, коштовності, гязі, каплі, віна*.

Граматичне значення числа в іменниках множинної форми знаходить вияв у відмінкових флексіях множини та через синтаксичний зв'язок іменника з числівником.

Значення числа в невідмінюваних іменниках виражається синтаксично: *цікаве інтерв'ю — цікаві інтерв'ю, таке па — такі па, нове кашне — нові кашне*.

Категорія числа в іменнику, на відміну від інших іменних частин мови і дієслів, є синтаксично незалежною.

Протиставлення однини множині може бути семантично нечітким. Так, наприклад, іменники *гурт, ватага, полк, дивізія, бригада, колектив, ланка, шеренга* виражають однину як сукупність багатьох істот, а слова *ряд, низка, стос* — як сукупність багатьох предметів.

Форми множини таких іменників вказують на кількісну визначуваність сукупних одиниць (*гурти — два гурти, полки — п'ять полків, колективи — кілька колективів, шеренги — три шеренги*). Порівняйте також значення однини і множини в іменниках на зразок *квасолина* (одна, виділена із сукупності) і *квасолини* (кілька, багато, виділених із сукупності). Однинність у таких іменниках є семантико-словотвірним значенням, а значення однини і множини — граматичною абстракцією, однаково застосовуваною до всіх назв предметів за їх кількісною характеристикою, крім тих, що не підлягають кількісному визначенню.

§ 54. Категорія відмінка

Категорія відмінка виражає синтаксичні відношення іменника до інших слів у реченні. Так, у зв'язках іменника з дієсловом виражаються відношення взаємозумовленості (між підметом і присудком) чи синтаксичної залежності іменника. Наприклад: *Зненацька Лукаш здригнувся і враз побачив свого батька* (О. Д.).

У зв'язках іменника з іншим іменником (або іменниковим займенником) виражаються відношення синтаксичної залежності, де один із них керує формою іншого. Наприклад: *Тепер на спині матері сиділо двоє чомженят, притиснувшись тільцями до згину спини й шиї* (Досв.).

У зв'язках з іменником прикметника (або прикметникового займенника, дієприкметника та узгоджуваних форм числівника) незалежною формою є іменник, а пов'язані з ним слова є залежними. Наприклад: *Вже день кладе на мудрість сиву гарячий промінь розсвітань* (Мал.); *По узліссі*

і на галявині зеленіє перший ряст і цвітуть проліски (Л. У.).

Категорія відмінка кваліфікується як словозмінна морфологічна категорія, спрямована в синтаксис.

У сучасній українській мові відмінкова парадигма іменників є системою семи відмінків: називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого та кличного. Кожний відмінок як значеннєво-функціональна абстракція знаходить вияв у відповідній йому формі за допомогою закінчення (флексії).

Відмінки іменника являють собою закріплені за морфологічною системою форм синтаксичні функції семантичних і формально-граматичних компонентів складу речення. Система відмінкової парадигми іменників ґрунтується на кількох протиставленнях. Основне з них виявляється у поділі відмінків на *п р я м и й* (називний) і *н е п р я м і* (всі інші, крім кличного). Прямий відмінок пов'язаний з номінацією предметів і явищ, абстрактних понять, завдяки чому він іменується «називним». Непрямі відмінки є формами того самого слова, що реалізують його функції у синтаксичних відношеннях залежності від іншого слова (дієслова, іменника, кількісного числівника). Пор., наприклад: *Петро* *пише*. *Він* *пише* *листа*. *Петро* *шле* *вітання* *другові*. *Листам* *друга* *я* *завжди* *радий*.

Цьому основному протиставленню підпорядковано розрізнення *ц е н т р а л ь н и х* і *п е р и ф е р і й н и х* відмінків. Центральними називають називний і знахідний відмінки, тому що в організації двоскладового речення вони реалізують основні предметні актанти при дієслові-присудку: суб'єкт (підмет) та об'єкт (прямий додаток). Найвіддаленіший від центру місцевий відмінок, форма якого, за незначними винятками, не зумовлюється валентністю дієслова, тобто не виконує функції предметного актанта, а виступає обставинним поширювачем складу речення.

У системі відмінкової парадигми є ще одне протиставлення, яке ґрунтується на розмежуванні граматичної семантики об'єктивного інформаційного змісту, що його реалізують шість відмінків, і семантики апеляції мовця до адресата, яку виражає кличний відмінок.

Обсяг значень відмінка закріплений його формою на рівні основних функцій, типових зв'язків іменника у словосполученні

і характеру відношень між граматично пов'язаними словами. Функціональні можливості відмінкової форми у структурі речення різноманітні. Проте похідні від основних — вторинні функції, як правило, виражаються не тільки флексією, а й прийменником, зміною порядку слова в синтаксичній конструкції, ускладненням синтаксичного зв'язку, структурою речення тощо. Так, наприклад, форма родового відмінка з прийменником *до* виражає не об'єктне значення, а обставинне часу (*чекає до вечора*), місця (*прибути до Чернівців*); у сполученні з іменником родовий ставиться після нього для вираження означальних відношень.

Вторинна функція відмінка зумовлюється переміщенням (транспозицією) до іншого класу слів, для яких ця вторинна функція є первинною, наприклад: означальна — для прикметника (*весняні квіти, паперові квіти — квіти весни, квіти з паперу*), предикативна — для дієслова (*учителювати — бути учителем*), обставинна — для прислівника (*відпочити взимку — перебув зиму* (як довго?)).

Вторинна функція називного відмінка у функції головного члена номінативного речення зумовлюється специфікою структури цієї односкладної конструкції.

У структурі заперечного речення замість знахідного об'єкта виступає родовий: *Студент засвоїв матеріал — Студент не засвоїв матеріалу*.

§ 55. Значення відмінків

У плані змісту морфологічні форми відмінків іменника реалізують загальнокатегорійну сему «предметність», властиву всім словам цієї частини мови, а також підпорядковані їй (ядерній лексичній семі) семи лексико-граматичних розрядів (лексико-семантичних категорій): істот/неістот, особи/неособи, збірності/одиночності та інші, що проектують предметні функції суб'єкта й об'єкта дії, адресування її на користь чи шкоду комусь, чомусь, вираження знаряддя чи засобу тощо.

У структурі словосполучення реалізується загальнокатегоріальна сема і частково семи, спрямовані на обслуговування синтагматичних функцій об'єкта дії, стану, мовлення, думки та ін., що зумовлюються більш широкою семою стрижневого слова, наприклад: *виконати завдання, промовити слово, чека-*

ти нагоди, диригувати оркестром; погляд очей, авторитет колективу, допомога сиротам.

У структурі речення реалізуються і граматичні семи, які виражають непередикативні і предикативні відношення, забезпечують зв'язність його компонентів загалом. Отже, поліфункціональність відмінків у дискурсі (тексті) має опору не тільки у використанні словоформ різних лексем, які заповнюють позиції предметних актантів (суб'єкта, об'єкта, адресата, знаряддя, засобу чи локатива), а й у можливостях відмінкових форм входити до різних типів синтаксичних зв'язків — прислівного (підрядного), координації, напівпредикативного, апозитивного (або кореляції).

Конкретна мовна реалізація прислівного зв'язку відмінкової форми здійснюється за усталеними в мові моделями словосполучень. Можливості абстрактних синтаксичних відношень, утворюваних словом (носієм валентності) і залежною від нього відмінковою словоформою, відображають морфологічні ознаки частин мови.

Словоформа як одна з видозмін слова, за якою закріплена певна синтаксична функція, у реченні може мати статус самостійного компонента чи входити до його складу через опорне слово певного словосполучення. Цей останній варіант — синхронне включення словоформи у словосполучення, а потім разом з опорним словом у речення — простежується на рівні заповнення позицій предметних актантів, що обслуговують об'єктну зону. Суб'єктний компонент у структурі речення виявляє деяку самостійність у тому розумінні, що не входить до підрядного зв'язку.

Отже, граматична природа категорії відмінка поліфункціональна. Семантика відмінків, з одного боку, є відображенням відношень між предметами, явищами, діями, процесами, що є первинними функціями у структурі речення. Проте, з другого — кожна відмінкова форма, крім основних (денотативних) значень, у конкретних умовах висловлювання може виражати і додаткові значення, виконуючи вторинні синтаксичні функції, зумовлені позицією та особливостями лексичного наповнення компонентів формально-граматичного складу структурної схеми речення.

§ 56. Структура називного і знахідного відмінків. Основні функції їх

Предметність як категорійне значення іменника в мовленнєвих актах об'єктивується в лексичних значеннях слів та семантико-синтаксичних зв'язках і відношеннях з іншими словами, що виражаються відмінковими формами.

Центральні функції відмінків виявляються у зв'язках іменникових словоформ з дієсловом як засоби вираження зумовлених предикатом семантичних функцій суб'єкта дії або стану та об'єкта, на який спрямовано дію. Ці функції в українській мові при структуруванні двоскладного речення виконують називний і знахідний відмінки на опозиції «прямий» (суб'єктний) — «непрямий» (об'єктний).

Називний відмінок

Називний відмінок реалізує визначальну функцію субстантива логіко-семантичного плану — вираження суб'єкта у зв'язку з предикатом як компонентом предикативної основи двоскладного речення.

Іменникове слово як номінативна словникова одиниця мови має форму називного відмінка, за якою закріплено функцію позначення денотата (предмета, явища, речовини чи іншого субстанціального змісту). На рівні морфологічної парадигми номінативну функцію іменникового слова представлено формою називного відмінка як початкову в системі інших його відмінкових форм (непрямих та кличного відмінків).

Семантичні функції називного відмінка реалізуються на синтаксичному рівні, основною серед яких є функція суб'єкта. Її різноплановість зумовлюється семантичним типом предиката, вираженого дієсловом чи іншим словом з предикативною функцією. Так, у двоскладному реченні з предикатом активної дії пов'язується суб'єкт — активний діяч (агенс). У формально-синтаксичній структурі він виражається іменником, що позначає особу (іншу істоту): *Сагайдачний на віки прославив козаків — синів України* (Каш.); *А калину лісник посадив восени* (Лук.); *Зозуля підкладає яйця в чуже гніздо*.

Суб'єкт при предикатах характеристики статичної ознаки позначає предмет конкретних характеристик чи означування:

Матяш був на сьомому небі від щастя (Соб.); Той погляд пропікав наскрізь (Зб.).

Предикати психічного та фізичного стану зумовлюють інші семантичні варіації суб'єктної семантики: позначення того, хто зазнає впливу з боку когось, чогось або перебуває під враженням, називання стихійного чи просто спостережуваного явища, джерела або чинника процесу. Наприклад: *Перед боєм Воронцов, здається, непокоївся більше, ніж під час самого бою (Гонч.); Шумить і шепче, і тривожить зрадливий дощ (Рил.); У долинах співали струмки, і кожен з них мав свій голос (Ст.); Схід уже червонів малиново (Зб.); Небо то ніби плакало тихими дрібними сльозами, то цілі дні ніби ливцем лило сльози (Н.-Лев.).*

Роль підмета при дієслові-присудку двоскладного речення зі значенням стану можуть виконувати іменники будь-якого лексико-граматичного розряду (назви істот, конкретних предметів, матеріально-речовинні, збірні й абстрактні).

Якщо у ролі підмета двоскладного речення виступають абстрактні віддієслівні іменники, то суб'єктна функція передається словоформою родового відмінка, залежного від називного з вторинною функцією, яку позначають терміном «предикатний актант» (а не предметний). Наприклад: *Щойно відбувся забіг чоловіків на півтора кілометри (Бігли чоловіки). Цей приїзд туристів не був запланований (Приїхали туристи, це не планувалося).*

Функції суб'єкта, яка семантично і граматично зумовлена структурою двоскладного речення, протиставляється функція називного відмінка в односкладному номінативному реченні. Синтаксична роль головного члена односкладного номінативного речення є для називного відмінка похідною від функції номінації предметів і явищ реального світу. Вона зумовлена своєрідністю екзистенціальних (буттєвих чи вказівних) відношень, які передаються в односкладних номінативних конструкціях. Відмінність функції називного суб'єкта в односкладному номінативному реченні полягає в тому, що словоформа називного суб'єкта у двоскладному реченні координується з присудком, а головний член односкладного номінативного речення формально не відображає граматичного зв'язку, оформляючись за сособом інтонації у нерозчленовану предикативну синтагму, яка може бути поширеною лише атрибутивними членами. Напри-

клад: Ніч. Тиша. Біле, біле поле (Сос.); І знову шлях. Тополи та могили. Артемівна. Григорівна. Памфили... Так і йдемо (Кост.); Прозорий гай. Тремтячий лист. Осіння світла акварель. Проходить пізній падолист Серед полів, серед осель (Зінч.).

Знахідний відмінок

Знахідний відмінок поряд із називним обслуговує центральні зони функціонування компонентного складу семантико-синтаксичної структури речення. У сучасній українській мові знахідний відмінок без прийменника поєднується майже виключно з перехідними дієсловами способом прислівного зв'язку, який традиційно позначався терміном «сильне керування». Словоформа знахідного відмінка в сучасних трактуваннях розглядається як обов'язковий (облігаторний) реалізатор дієслівної валентності у позиції об'єктного актанта.

Основною функцією знахідного відмінка при перехідному дієслові є значення об'єкта, повністю охопленого дією, або результату. Словоформа знахідного відмінка доповнює семантику перехідного дієслова вже на рівні словосполучення, а до складу речення входить єдиним блоком із дієсловом. Наприклад, дієслова *ламати, засипати, розкладати* потребують доповнення свого змісту через позначення об'єкта активної дії або стихійних процесів словоформою знахідного, хоча в реченні словоформа знахідного може корелювати з родовим: *Хоче море човна розламати, трощить, ломить, піском засипає* (Л. У.); *Кордонна сторожа розклала на тім боці багаття* (Коц.).

Розрізняють значення об'єкта зовнішнього і внутрішнього, які зумовлюються значеннями дієслова. На відміну від наведених вище прикладів вираження зовнішнього об'єкта, який підлягає дії, процесу, внутрішній об'єкт позначає спрямованість мислення, почуттів, емоцій. Наприклад: *І як я рідні печальні Прошепчу слова прощальні, Присягаю, рідна мово, Будуть це твої слова* (Ст.).

Варіювання семантики об'єкта цілком залежить від семантики дієслів. З-поміж масиву перехідних дієслів за своєрідністю вираження об'єктних значень виділяють групи: 1) позначення фізичної дії; 2) переміщення у просторі; 3) мовлен-

ня; 4) розумової діяльності; 5) внутрішнього стану, почуття та ін.

1. Перехідні дієслова із семантикою фізичної дії загалом приєднують форму знахідного відмінка назв неістот й іноді істот: *будувати міст, зводити дім, ремонтувати дорогу, косити пшеницю, полоти бур'ян, гребти сіно, клепати косу, молотити горох, нищити цінності і нищити шкідників, збороти хворобу і збороти ворога.*

Словоформа знахідного відмінка при дієсловах недоконаного виду виражає зовнішній об'єкт, повністю охоплений дією, а в поєднанні з дієсловами доконаного виду може виступати і як результативний об'єкт. Наприклад: *Рухливі піски перевиює вітер, невтомно рівняючи високі грядини* (Гур.); *Негоди та бурі покошлатили очерет, він звисав зі стріхи аж до віконця* (О. Д.); *Хто й коли збудував нашу хату, які майстри — невідомо* (Довж.).

2. Дієслова, що позначають переміщення в просторі, приєднують форму знахідного відмінка назв предметів, істот або абстрактних понять: *гнати хмару (череду, сум), водити машину (сина), нести стілець (дитину, відповідальність), поставити стовп (коня, експеримент), привезти вугілля (учнів), відправити товар (гостя, месо).*

Такі самі можливості приєднання форми знахідного відмінка виявляють і дієслова зі значенням володіння, отримання, передавання, позбавлення об'єкта: *мати садибу (доньку, досвід), придбати підручник (кізку, клопіт), віддати книгу (кота, борг).*

3. При дієсловах на позначення мовлення знахідний відмінок виражає або конкретний об'єкт розмови, або абстрактний об'єкт, який має бути уточнений адресатом: *розказати казку, загадати загадку, описати портрет, схарактеризувати героя, сказати правду (неправду), розкрити секрет, виказати неприязнь, висловити вдячність, промовити (проронити) слово.*

4. Дієслова розумової діяльності, мислення відрізняються від названих вище груп тим, що приєднують знахідний відмінок об'єкта, виражений абстрактним іменником, рідше назвою особи, іншої істоти чи конкретного предмета: *продумати зміст, збагнути сутність, осягнути велич, дослідити проблему, відгадати загадку, розгадати план (душу), учити вірш (ди-*

тину, папугу), пізнати істину (друга, закономірність), творити чудо.

5. Дієслова, що виражають внутрішній стан людини, почуття, позитивне або негативне ставлення тощо, доповнюють свою семантику знахідним внутрішнього об'єкта. Це значення властиве насамперед знахідному об'єкта, що виражений абстрактним іменником: *бентежити спокій, зневажити честь, милувати око, тішити серце, терпіти наругу, цінувати спокій, любити красу, шанувати старість*. У поєднанні з назвами конкретних предметів, істот форма знахідного відмінка виражає і значення зовнішнього об'єкта. Пор., наприклад: *Земля — землице! Праматір наша і годувальнице! Ти мовчки й терпляче зносиш усяку наругу, яку іноді чинять над тобою люди* (Цюпа); *Любіть життя, шануйте кожен день* (Вор.); *Я люблю вечірні вулиці великого міста* (Сос.); *Отак чини, як я чиню, люби дочку абицію — хоч попову, хоч дякову, хоч хорошу мужикову* (Т. Ш.).

Тісну смислову єдність становить дієслово з іменником у знахідному відмінку одного кореня: *життя прожити, думу думати, казати (розказати) казку, мурувати мури, мостити мости, службу служити, садити сади, город городити, милити (змити) мило, робити роботу, гнати гони (прополюючи довгі рядки), сталити сталь* та ін. Об'єктне значення таких словосполучень замкнене в самій дії.

Головна функція знахідного — виражати прямий об'єкт при перехідних дієсловах — поширюється і на форму родового відмінка, але обмежується в ньому тільки трьома випадками функціонування: 1) у заперечних конструкціях; 2) у зв'язку з вираженням неповноти міри вияву матеріалу, речовинності; 3) при дієсловах, які зумовлюють форму родового відмінка за своїм значенням.

Інші значення знахідного відмінка є периферійними, вторинними. Зокрема, це значення часу, яке передається через приєднання до дієслова слів, що позначають пори року, дня, години (*навчався рік, відпочивав тиждень, прогуляв літо*); місця — засобом прийменниково-відмінкової форми (*прибути в Брест, спустити на воду, покласти в стіл*); причини (*соромити за непослух*); мети (*подарувати на згадку*) та ін.

§ 57. Родовий відмінок

Родовий відмінок за об'єктною функцією співвідноситься із знахідним, входячи до центральної зони вираження прямого об'єкта дії при перехідних дієсловах. Інші його функції реалізують відмінкову семантику периферійних зон, насамперед вираження атрибутивно-посесивних відношень у зв'язках з іменниковою формою називного та знахідного відмінків.

Взаємодія знахідного й родового відмінків є наслідком транспозиції родового до вираження функції об'єкта, на яку нашаровуються додаткові функції, зумовлені особливостями лексичного заповнення позиції предметного актанта-об'єкта, валентністю перехідного дієслова-присудка та структурою заперечного речення.

Так, об'єктне значення родового відмінка виражається у відмінковій формі іменників предметно-речовинного значення з додатковою семою неозначеності об'ємного вмісту нерозчленованої маси, речовини.

Якщо словоформа знахідного позначає об'єкт, повністю охоплений дією, або її результат, то в родовому відмінку вона виражає якусь частину маси, сумарності об'єкта. Такий родовий (партитивний) обмежений лексично функціонуванням матеріально-речовинних іменників (металу, сипких, рідинних, газоподібних тіл, а також напоїв, продуктів харчування та ін.).

Грамматична своєрідність родового партитивного полягає в тому, що його словоформа поєднується переважно з дієсловами доконаного виду, коли передається неозначеність вмісту, міри вияву речовинності. Проте і знахідний об'єкта приєднується до дієслова доконаного виду, але позначає повністю охоплений дією об'єкт. Пор.: *Було під вечір луцимо квасоллю* (Кост.); *Спечем картоплю при зорі / юшки наготуєм* (Лук.); *Ходить осінь долами, Розвиває гілля, Все шукає посагу На моє весілля* (Мал.). Неозначеність міри речовини може додатково виражатися числівником *багато* або прислівником *доволі*: *Ми з'їли шрапнелі доволі* (Мал.).

Різновидом родового партитивного є значення неозначеного, тимчасового утримання об'єкта при дієсловах позички, давання. Пор.: *Старий, скажу вам, мав снаги кувать сокири та плуги* (Мал.). — *Позичте мені сокири* (на певний час). Родовий об'єкта може бути єдиною формою при дієсловах, зумовле-

ною їх морфологічною валентністю: *боятися води, сахатися звіра, цуратися батька, скуштувати яблуку, очікувати поїздки, чекати гостей, чекати на сторожа, набиратися сонця, хотіти правди*. Проте багато перехідних дієслів виявляють здатність приєднувати як форму знахідного об'єкта, так і родового. Наприклад: *Ми разом пили води живої* (Мал.) — *Ми пили живу воду*. Більш поширена форма знахідного, коли йдеться про дії в актуальному часі: *Що пишеш?* — *Лист*, але: *Отримав листа вчора*.

Словоформа родового об'єкта може бути зумовлена також валентністю дієслова-присудка у заперечній конструкції, що ґрунтується на опозиції знахідного прямого об'єкта в реченні з модальним значенням ствердження. Наприклад: *Не сотворив нікому зла Знайомий мій ніколи* (Лук.); *Згаяного часу і конем не наздоженеш* (Нар. тв.). Ця закономірна співвіднесеність знахідного й родового відмінків може іноді порушуватися: форма знахідного в заперечному реченні не замінюється формою родового. Наприклад: *Не піддівайсь дрібненькій суєті, І не міняй свої шляхи круті На стежечку вузеньку, пилом криту* (Мал.).

У безособовому заперечному реченні об'єкт завжди виражається формою родового відмінка. *Не було провітлої години через роботу; Не було спокою в сім'ї; Немає ради з хлопцем*.

Периферійні функції родового відмінка пов'язані з транспозицією його в приіменниковий атрибутивний зв'язок, де його словоформа конкурує із прикметниковим означенням. Наприклад: *Я зустрічався з вами в дні суворі, Коли вогнів червоні язики Сягали від землі під самі зорі І роздирали небо літаки* (Сим.); *О слово рідне! Шум дерев! Музика зір блакитнооких. Шовковий спів степів широких, Дніпра між ними левій рев...* (Ол.).

Приіменниковий родовий досить часто функціонує як засіб вираження семантики присвійності (посесивності). Порівняйте: *доля людини* (я к а?) — *очі людини* (чий?), *хутро нутрії* (я к е?) — *лапки нутрії* (ч и ї?), *аудиторії університету* (я к і?), *хата лісника* (ч и я?), *гніздо синички* (я к е?), *голівка синички* (ч и я?).

Зовсім інші відношення, проте, виражає словоформа родового відмінка при віддієслівних іменниках (девербативах) на зразок *приїзд, від'їзд, повернення, прибуття, прихід*,

прийом тощо. Дослідники значень родового при девербатах (Е. Бенвеніст, Є. Курилович, І. Р. Вихованець та ін.) інтерпретують його граматичну функцію як суб'єктну, що виникла на основі називного та знахідного відмінків: *Приїхав син* → *приїзд сина*; *Хазяїн приймає гостей* → *прийом гостей*; *Дівчина читає книжку* → *читання (прочитання) книжки*.

Транспозиція речення у словосполучення закономірно передає в одному слові предикатно-суб'єктну семантику, і такий компонент у структурі похідної конструкції називається *предикатним актантом*, який своєю валентністю зумовлює приєднання форми родового відмінка із суб'єктною або об'єктною функцією. Пор.: *Повернення студентів з відпустки супроводжується великим завантаженням залізничного транспорту* (суб'єктна функція). *Нове прочитання роману нашими сучасниками ґрунтується на суперечливих оцінках його* (об'єктна функція, суб'єктна реалізується словоформою орудного відмінка).

Широкий діапазон центральних функцій родового (об'єкта і суб'єкта у придієслівному зв'язку) і периферійних відмінків (вираження атрибутивних, посесивних, а в сполученні з прийменником і обставинних значень) загалом зумовлений процесами різнопланової синтаксичної деривації, що дає підставу деяким дослідникам виділяти в родовому два або більше відмінків. Проте всі значення родового об'єднуються однією формою, що не суперечить багатофункціональності його, як і всіх інших відмінків української мови.

§ 58. Давальний відмінок

У сучасній українській мові давальний відмінок насамперед є засобом вираження об'єктно-адресатного значення. Він обслуговує периферійну позицію об'єкта, другого після прямого об'єкта, вираженого формою знахідного. На відміну від власне об'єктного знахідного, який входить у прислівний зв'язок із дієсловом як обов'язковий компонент, що доповнює семантику предиката, словоформа давального адресатного разом зі знахідним утворюють семантичний блок.

У сучасній українській мові давальний об'єкта функціонує як залежна словоформа при дієсловах із семантикою давання,

служіння, догідливості, подяки, співчуття, повідомлення, спрямування мовлення до адресата.

1. Найбільшу групу становлять дієслова із семантикою давання, дарування, віддавання, допомоги, що виявляють здатність підпорядковувати два об'єктних відмінки — знахідний прямого об'єкта і давальний адресата: *дати, надати, віддати, додати, подати, роздати, дарувати, роздарувати, принести в дар, відписати* (майно), *уділити, приписати, допомогти, пособити, позичити, удружити, відпустити* (товар), *пропонувати, зібрати, відкласти, забронювати, забезпечити, оплатити, купити, присудити* та ін. Наприклад: *Колегія правління Спілки письменників України вперше присудила літературну премію імені Лесі Українки 1972 року письменниці Наталі Забілі* (Із газ.).

2. Дієслів із семантикою служіння, догідливості, прохання відносно небагато: *служити, слугувати, прислужувати, прислужитися, коритися, кланятися* (прохаючи про щонебудь), *молитися, лестити, наслідувати, потакати, годити, вторити, кивати, присягати (-ся), пробачати, змовчувати* тощо. Всі вони керують лише формою давального відмінка, окремі з них допускають синонімічні заміни прийменниковими конструкціями (*молитися кому? і на кого?; присягати кому? перед ким? на що?*). Наприклад: *Твоє «Сонце», твоя праця прислужилися людям* (Гур.); *Так, він, молодий фахівець, служитиме Вітчизні* (В. К.); *За все життя вона була навчена змовчувати чоловікові...* (Гр. Тют.).

3. Дієслова із семантикою повідомлення, спрямування мовлення до його адресата, умовчання приєднують словоформи знахідного прямого і давального непрямого об'єкта або словоформу давального з прийменником:

а) *слати, посилати, переказувати, ряяти, радити, адресувати, пропонувати, передавати, пояснювати, доводити, з'ясовувати, відповідати, відсилати, відкомандировувати, відписати, відказати* та ін.;

б) *телефонувати, телеграфувати, повідомляти, оповіщати, доповідати, звітувати, рапортувати, відзвітуватися, відрепортувати, відкритися, звірятися, освідчуватися*. Наприклад: — *Товаришу капітан, а що, коли Федорові спробувати передати відповідь...* (Гур.); *Лек-*

тор продемонстрував професорам пацієнта з цікавою формою газового набряку: дав глибокий аналіз недуги (В. К.); Лікарі змушені були відмовити друзям у відвідинах (В. К.).

Окрему групу становлять дієслова на *-ся (-сь)*, що керують лише формою давального об'єкта: *В траві за валом посідали і розмовляли, сповідались Один другому (Т. Ш.).*

4. Дієслова із семантикою модально-вольових виявів, психічної реакції здатні керувати двома відмінками або тільки словоформою давального об'єктно-адресатного:

а) *боронити, заборонити, загрожувати, наказувати, вказувати, обіцяти, дозволити, заказати, заповідати, радити, диктувати, клясти; зичити, бажати (жадати);*

б) *грубити, шкودити, кланятися (слати уклін), дякувати, заздрити, вірити, не вірити (кому? чому? в що?), співчувати, перешкоджати (чинити зло), радіти, шануватися, сподобатися, приглянутися.*

Наприклад: — *Бути напоготові! — наказав саперам...* (В. К.); *Так що завдячуйте, Андрію Івановичу, радистові життям екіпажу (Гур.); Сестра сестрі заздрить у красоті (Нар. тв.).*

Здатність до керування давальним об'єкта виявляють прикметники, однак коло їх відносно обмежене — це здебільшого якісні, що виражають позитивне або негативне ставлення до об'єкта: *близький, милий, рідний, дорогий, приємний, неприємний, гарний, бридкий, огидний, осоружний, страшний, чуджий, цікавий, нецікавий, корисний, покірний, знайомий, незнайомий, добрий, недобрий, пам'ятний.* Однак тільки незначна частина цих прикметників характеризується активною валентністю, транспонованою від дієслівної основи (наприклад: *дякувати комусь — вдячний комусь; віддати комусь (щось) — відданий комусь*). Така регулярність характерна для віддієслівних іменників, прикметники ж з дієсловами не утворюють регулярних рядів. Пор.:

Дієслово	Іменник	Прикметник
<i>довіряти (к о м у? в ч о м у?)</i>	<i>довір'я (к о м у? в ч о м у?)</i>	<i>довірливий (-)</i>
<i>сприяти (к о м у? ч о м у? ч и м?)</i>	<i>сприяння (к о м у? ч о м у? ч и м?)</i>	<i>сприятливий (д л я к о г о? д л я ч о г о?)</i>

Наявність залежної словоформи іменника при дієприкметнику є перепорою переходу його в розряд прикметників, а функціонування дієприкметникового звороту, до складу якого можуть входити словоформи орудного, давального та інших відмінків і прийменникових конструкцій, створюють перепору на шляху до появи від цих дієслів іменників і прикметників. Тому спостерігається тенденція до утворення дієслів цієї семантики від прикметникових основ. Такі дієслова керують, як і прикметники, словоформою давального об'єкта.

Деяке обмеження в сучасній українській мові функціонування давального об'єкта при дієсловах зі значенням психічної реакції і вживання при них прийменниково-відмінкових форм компенсується внаслідок зростання частотності словосполучень, побудованих за моделлю «відприкметниковий іменник + давальний об'єкта»: *вірність принципам, корисність загальній справі, послуга другові, порада малечі*.

Дієслова зазначених груп неоднаковою мірою виявляють здатність керувати давальним об'єкта. В історичному розвитку української мови форму давального відмінка закріпили за собою тільки неперехідні дієслова зі значенням подяки, психічних реакцій та окремі групи перехідних: із семантикою давання, дарування, догідливості, що керують двома об'єктними відмінками. В інших групах можливий вибір між безприйменниковим давальним і прийменниково-відмінковою формою. Особливо помітною в сучасній українській літературній мові є тенденція до заміни давального об'єкта конструкціями «*для* + іменник у родовому відмінку» та «*на* + іменник у знахідному відмінку». Заміна давального об'єкта прийменниково-відмінковою словоформою конкретизує значення мети, тоді як у давальному домінує семантика спрямування дії до адресата. Наприклад: *Одеський завод «Центролит» так розпоряджається металом: побільше дати литва підприємствам своєї верстатойнструментальної галузі, поменше — на міжгалузеві поставки* (Із газ.).

Давальний об'єкта, прийменниково-відмінкові форми «*для* + родовий», «*на* + знахідний» і застаріла — «*під* + знахідний» різняться відтінками цільової семантики, зумовленої основним або переносним значенням поєднаних слів — опорного дієслова і залежного іменника. Наприклад: *дати приміщення гуртку* і *дати приміщення на весілля* (для репе-

тиці); *дати приміщення під зерно* (зерносховище). Давальний виражає адресатний об'єкт як мету дії взагалі; форми з прийменником *на* і *під* вказують на призначення предмета, а з прийменником *для* — на конкретну мету використання об'єкта дії. Значення конструкції з прийменником *під* цілком збіглося з давальним об'єкта, який поступово витісняє конструкцію «*під* + знахідний». Прийменниково-відмінкові форми цільового призначення (для кого? для чого? на що?) функціонують як варіанти, що обслуговують синтаксичну об'єктно-обставинну зону. Функції їх ширші за функції давального об'єкта.

С у б ' є к т н е значення давального відмінка в слов'янських мовах походить від об'єктного. Найближчий давальний суб'єкта до давального об'єкта, що вказує на особу (предмет), у сфері сприйняття інтересів якої (якого) відбувається дія або має місце певний стан.

У процесі розвитку давальний відмінок суб'єкта поступово відділився від основного функціонального значення і спеціалізувався на вираженні суб'єкта стану або сприйняття, зумовленого структурою речення.

У сучасній українській мові давальний суб'єкта функціонує здебільшого в безособових та інфінітивних реченнях. Зумовлений семантико-граматичною структурою односкладного (безособового, інфінітивного) речення, давальний суб'єкта виражає особу (істоту), якій приписується певний стан, сприйняття стану як наслідок неактивності її. Наприклад: *Юнакові не хотілося випускати книжки з рук* (Гур.); *Чумакові сила змагаться з старшиною?* (Горд.).

Синтаксична позиція давального відмінка із суб'єктним значенням зумовлена структурою тих речень, у яких він виступає як елемент дистрибутивного мінімуму: односкладних (безособових та інфінітивних) і меншою мірою двоскладних.

Облігаторність давального суб'єкта є ознакою конструкцій, різних не тільки за компонентним складом, а й за модально-граматичною перспективою. Предикативний компонент, що організує граматичні зв'язки в безособовому реченні, або граматично стрижневий компонент його, може виражатися особовим дієсловом у безособовому (непрямо-особовому) значенні; безособово-предикативним словом на *-о* (*-е*); особовою формою в безособовому значенні допоміжного дієслова у поєднанні

з інфінітивом; безособово-предикативним словом на *-о (-е)* в поєднанні з інфінітивом; дієсловом *бути* з часткою *не* (в безособовому значенні).

1. Давальний суб'єкта функціонує в безособових реченнях, граматично стрижневим компонентом яких є дієслова на *-ся*, що виражають психічні процеси, які відбуваються поза активністю діяча: *думатися, мріятися, гадатися, віритися, маритися* та ін. Наприклад: *Їм легко мріялося про незабутні дні* (Коп.).

2. У структурі безособових речень давальний суб'єкта може виражати особу, якій потенційно притаманна та або інша діяльність, але реалізується вона в предикаті як стан, що залежить від готовності/неготовності суб'єкта до дії або можливості/неможливості його виконання. Наприклад: *Лукії сьогодні чогось не співається* (Гонч.).

3. Суб'єктне значення виражає словоформа давального відмінка в безпідметових деміпасивних конструкціях, що інформують про емоційний стан особи або модальні відношення. Функцію предиката виконують безособово-предикативні слова (*легко, весело, сумно, страшно, лячно, боязко, ніяково, соромно, сором, гарно, жаль, гріх, треба*), що поєднуються з давальним суб'єкта. Наприклад: *Якову Калитці теж не легко. Хлопці з нього потішаються* (Горд.); *Ярині стало лячно від цих слів* (Ст.).

Безособово-предикативні слова *пора, час, гріх, сила (не сила), треба* та деякі інші частіше вживаються з інфінітивом, виражаючи модальні відношення, що характерні тільки конструкціям розглянутого типу. Давальний суб'єкта у них може бути випущений, однак значення особи ніколи не нейтралізується повністю, конкретна особа розуміється з контексту або ситуації. Наприклад: *Людям треба їсти. — Треба їсти; Пора вже хлопцеві за розум взятися. — Пора за розум взятися.*

4. Словоформа давального суб'єкта продуктивно функціонує при предикатах, виражених особовим дієсловом у безособовому значенні, та інфінітивом у сполученні зі зв'язкою. Наприклад: *І хочеться тобі кудись їхати в таку хурделицю?* (Ст.); *Дівчині не стало чим дихати* (Гур.).

До структурної схеми таких речень входить семантичний суб'єкт зі значенням особи, якій приписуються певні модальні

відношення необхідності, можливості (неможливості) дії або якийсь фізичний чи психічний стан, незалежний від волі його.

Незаміщена позиція суб'єкта в реченні створює можливість сприйняття стану чи модального відношення узагальнено. Цьому сприяє також уведення в речення компонента з обставинним значенням місця, часу, причини. Наприклад: *Людям не стало чим дихати // В кімнаті не стало чим дихати // Через годину не стало чим дихати // Від диму не стало чим дихати.*

Суб'єктне значення в таких реченнях, хоча й не нейтралізується повністю, проте сприймається як завуальоване, на ньому не фіксується увага, тому, крім узагальнення носія стану або модального відношення, нашаровується відтінок невизначеності його (однієї особи або колективу).

5. Суб'єктне значення виражає словоформа давального відмінка в безособових реченнях з головним членом, вираженим безособовою формою *не було* (чого?). Наприклад: *Бабусі просто не було спокою* (Баш). Пор. трансформи: *Тут не було спокою. З того часу не було спокою* (комусь, багатьом, усім).

Словоформа давального відмінка може реалізувати синтаксичне значення особи у зв'язках із незалежним інфінітивом. Значення суб'єкта в інфінітивних реченнях має дещо інший характер, ніж у безособових. Якщо в безособовому реченні стан або модальне відношення виражаються як незалежні від діяча або характеризують особу непрямо, то в інфінітивному — дія (стан) реалізуються на основі співвіднесеності з особою мовця або з тією (тими), до кого звернено мову.

За способом вираження суб'єкта інфінітивні речення можна поділити на конструкції із суб'єктом, формально вираженим і формально не вираженим словоформою давального відмінка.

Суб'єкт в інфінітивних реченнях може виражати: певну особу (колектив), невизначену особу (колектив) та узагальнену особу чи предмет, якому приписується стан як об'єктивно неминучий, необхідний у розумінні мовця, який повідомляє про цей предмет.

У реченнях, що виражають модальне значення бажання дії з відтінками сумніву, роздуму та іншими, при інфінітиві суб'єкт

часто граматично не виражений. Він підказується ситуацією або контекстом. Наприклад: *По зорях, по блискавках — далі. Не збитися тільки з дороги! Прорватися з темряви й болю, з гарячого зашморга скрути. Вернутись? Нема повороту. Спочити у тиші глибокій? Спочинок дорівнює смерті* (Перв.).

Суб'єкт може залишатися невербалізованим частіше в уснорозмовному діалогічному мовленні. Отже, характерною ознакою безособових та інфінітивних речень є формально (словесно) не виражений суб'єкт, а не відсутність категорії суб'єкта взагалі (або відповідної константи — відношення дії до діяча) — це властивість тільки безособових конструкцій, які виражають фізичний стан природи.

Вираження або невираження суб'єкта словоформою давального відмінка зумовлюється всією семантико-синтаксичною структурою речення і, зокрема, потребою актуалізувати або не актуалізувати діяча, інформаційною заданістю особи (визначеної, невизначеної, узагальненої).

§ 59. Орудний відмінок

Орудний відмінок багатофункціональний. Він обслуговує периферійні функції, які полягають у вираженні обставинних відношень дії і стану, крім того, функціонує на периферії суб'єктно-об'єктної зони.

До первинних функцій орудного відмінка належать орудний знаряддя і засобу дії (або інструментальний). Інші (вторинні) значення виникли на основі орудного інструментального (об'єкта, сукупності, способу дії) або давнього орудного «перевтілення» (орудний предикативний та порівняння), ще інші пов'язані із процесами адвербіалізації іменних форм (орудний тавтологічний, часу, місця) і фразеологізації (орудний порівняння, тавтологічний).

Орудний знаряддя і засобу дії, або орудний інструментальний, посідає основне місце в семантичній структурі цього відмінка. Ним позначається предмет, що виступає знаряддям дії або засобом, за допомогою якого здійснюється дія, наприклад: *орати плугом, показати рукою, їхати саньми, покрити черепицею*.

Інструментальність є одним із найдавніших семантичних значень орудного відмінка, з яким генетично пов'язується багато його інших значень, що розвинулися пізніше.

У розвитку слов'янських відмінків орудний знаряддя і засобу дії найстійкіший: його сучасний стан істотно не відрізняється від того, який засвідчено у найдавніших писемних пам'ятках. Особливу стійкість виявляє орудний інструментальний у східнослов'янських мовах, де він без істотних змін зберіг своє безприйменникове вживання при дієслові.

Орудний знаряддя дії в сучасній українській мові поєднується з дієсловами перехідними і неперехідними, входячи в неоднакові синтаксичні конструкції.

Значення знаряддя дії здатні виражати іменники з предметним значенням, назви частин тіла й органів людини (або істоти взагалі), а також іменники з узагальненим значенням.

Іменники з предметним значенням пов'язуються з дієсловами, що позначають конкретні дії як відображення найрізноманітніших виявів діяльності людини, іншої істоти, процесів природи тощо.

Значення знаряддя дії найповніше виявляється орудним при перехідному дієслові в чотиричленній структурі речення: «субстантив у називному відмінку + дієслово активного стану + субстантив у знахідному відмінку + субстантив в орудному відмінку». Наприклад: *Батько мовчки помішував ложечкою каву* (Зар.); *Ветеринарові руки щипцями рвали з ноги осколок* (Мал.).

Оскільки в ролі знаряддя може бути використаний будь-який предмет, то теоретично можна говорити, що в мові будь-яке перехідне дієслово здатне виражати дію суб'єкта, спрямовану на прямий об'єкт, і водночас може допускати вказівку на знаряддя, яким здійснюється дія або процес. У цьому широкому розумінні знаряддям виступає і орган людини чи іншої істоти, і фізичні та психічні явища, і явища природи, і знаряддя праці: *рука, палець, лікоть, кулак, плече, нога, п'ята, коліно, спина, тулуб, голова, око, губа, язик, зуб, ніс, крило, дзьоб, хвіст, лапа, клешня, кіготь, ріг, копито, щупальця, плавник, жало, сміх, радість, злість, грім, вітер, плуг, серп і т. ін.* Пор.: *Нагаєм збиває сніг з воріт* (Ст.); *Хто наше злото-серебро Плугами кривди переоре. Хто серця чистого добро Злобою чорною поборе?* (Рил.);

Ні брехнею, ні тупим обухом не спасти гадючого кубла (Павл.).

Як і орудний назв конкретних предметів, орудний знаряддя від назв частин тіла, органів людини чи істоти взагалі виявляється чітко в структурі речення як третій предметний актант після форм знахідного і давального: *Данило Вигін все-таки пом'яв пальцями халяву* (Зар.); *Легше розтинати грудьми повітря, де ясна мета* (Рил.); *Зубами скинув рукавицю* (Ст.); *Ластівка крилом розтинає тіль* (Рил.).

При неперехідному дієслові орудний знаряддя виступає в тричленній структурі: «субстантив у називному відмінку + неперехідне дієслово нульового стану + субстантив в орудному відмінку»: *Іван Михайлович невтомно поцюює сокирою* (Гур.); *Заглядає в шибу казка сивими очима* (Сим.) або: «субстантив у називному відмінку + дієслово зворотно-середнього стану + субстантив в орудному відмінку»: *Солдати топталися кованими чобітьми по гіллі сливи* (Гур.).

Інструментальне значення підтримується у випадку вживання при дієслові інших керованих відмінкових форм, як наприклад: *Машина передніми колісьми наїхала на солдатів* (Гур.). За відсутності інших керованих форм орудний може переходити у сферу вираження об'єктних відношень. Пор., наприклад: — *Дай-но, Ганю, перевірю, — водив пальцем по рядках* (Зар.); *Оберлейтенант ляснув пальцями, імітуючи постріл* (Гур.).

Дієслова *ворушити (ворухнути), хитати (хитнути), махати (махнути)* тощо можуть мати то перехідне, то неперехідне значення, відповідно змінюється і функціонально-синтаксичне значення орудного відмінка: він виражає знаряддя перехідної дії або виконує функцію об'єкта. Наприклад: *ворушити солону рукою — врушити рукою; хитати кладку ногами — хитати ногами* (в значенні *махати ногами*); *махати ковдру руками (втрушуючи пилюку) і махати руками*.

Керуючи формою то знахідного, то орудного відмінків (*кинути книжку — книжкою; штовхнути стілець — стільцем; запустити камінь (у вікно) — каменем; хитати кладку — кладкою*), дієслова руху можуть мати різні характеристики. Формою орудного виражається відношення неспрямованої дії суб'єкта з певною настановою у використанні об'єкта, а фор-

мою знахідного — відношення активної дії суб'єкта, спрямованої на об'єкт. На думку О. О. Потебні, «у першому випадку увага зосереджується на самій дії, яка може бути без мети, а в другому — на додатку, в якому закладено найближчу, цілком визначену мету руху»¹.

Орудний засобу дії в слов'янських мовах сформувався на основі значення знаряддя дії як вираження предмета-засобу в процесі трудової діяльності людини. Виділення в орудному інструментальному цього значення засвідчене найдавнішими пам'ятками слов'янських мов. У сучасній українській мові специфіка орудного знаряддя та орудного засобу дії виявляється у семантико-граматичних властивостях дієслова, з яким пов'язана форма орудного відмінка. Орудний засобу дії пов'язаний як з перехідними, так і з неперехідними дієсловами.

Позначаючи тварину (людину) чи машину (механізм), за допомогою яких здійснюється дія, спрямована на об'єкт (при перехідному дієслові), орудний засобу дії, як і орудний знаряддя, є необов'язковим компонентом у синтаксичній структурі речення. Наприклад: *За селом Ничипора наздогнали кіньми Савка Чемерис і Кожухар* (Зар.). Фразу легко згорнути: *Савка Чемерис і Кожухар наздогнали Ничипора*.

При неперехідних дієсловах зі значенням руху, переміщення формою орудного відмінка позначається засіб пересування. Наприклад: *Поїдемо поїздом. — Я могла б і машиною, але якщо ви хочете поїхати робочим, то я з вами, — погодилася Слава* (Зар.).

Значення засобу виражається іменниками, що позначають тварин (*їхати, добиратися кіньми, волами, ішаками, верблюдом; орати, сіяти кіньми, волами*), вид упряжки чи предмет, у який їх запрягають (*мчати трійкою, упряжкою собак; їхати возом, безтаркою, тарантасом, бричкою, саньми*), а також іменниками, що позначають механічні засоби пересування (*пливти човном, плотом, кораблем; летіти літаком; їхати машиною, автобусом, тролейбусом, велосипедом*).

На відміну від російської мови, де орудний засобу майже витіснено прийменниковою конструкцією, в сучасній українській

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. — М., 1985. — Т. I-II. — С. 457.

мові він є основною формою вираження засобу пересування. Наприклад: *Їхали саньми із ярмарку* (Рил.); *На села вони виїжджали газиком* (Зар.).

Синонімічні орудному засобу приєднанні конструкції «*на* + іменник у місцевому відмінку» або «*в* + іменник у місцевому відмінку», які здебільшого вносять у структуру речення певну семантичну позначеність: відтінки перебування зверху або всередині предмета. Пор.:

їхати	<ul style="list-style-type: none"> ↳ <i>потягом</i> ↳ <i>в потязі</i> ↳ <i>на потязі</i> (не вживається) 	+	(вказівка на конкретний потяг, яким ще хтось їхав, про який ідеться)			
			летіти	<ul style="list-style-type: none"> ↳ <i>літаком</i> ↳ <i>в літаку</i> ↳ <i>на літаку</i> (не вживається) 	+	(вказівка на конкретний літак, в якому летів, разом з кимось перебував)
						мчати
переправитися	<ul style="list-style-type: none"> ↳ <i>човном</i> ↳ <i>на човні</i> ↳ <i>у човні</i> 	(вказівка на конкретний човен, його володаря)				
			(вказівка на перебування в лежачому положенні)			

У разі наявності в структурі речення форми орудного відмінка з іншим значенням орудний засобу дії зазвичай замінюється приєднаною конструкцією. Пор., наприклад: *А ліс туди на потоках Дніпром литвини сплавають* (Гол.).

Орудний засобу може також виражатися іменниками, що позначають осіб (істот), через яких передають якісь вісті, повідомлення тощо. Наприклад: *Не забувай же мене, орле мій, в поході... хоть пташкою перешли мені вісточку* (Вас.). Таке вживання орудного засобу в сучасній українській мові обмежене стилістично.

Значення засобу дії при дієсловах *передати*, *переказувати*, *викликати*, *пересилати*, *сповіщати* та інших може виражатися назвами конкретних предметів, що позначають технічні

засоби передавання інформації (*телефон, телевізор, радіо, пошта, телеграф, телеграма* та ін.). З ним корелює форма місцевого відмінка: *З цієї нагоди він [Петро] викликав батьків телеграмою-«блискавкою»* (Гонч.); *Тихо, майже пошепки, переказував Марко телефоном на шхуну звістки* (Тр.); *По електронних засобах зв'язку приймають, переказують різні повідомлення*.

Отже, орудний знаряддя і засобу дії в сучасній українській мові не виявляє ніяких стилістичних обмежень і вирізняється стійкістю. Особливу стійкість має орудний знаряддя, який зазнав незначних синонімічних заміні.

Орудний знаряддя і засобу дії за характером синтаксичного зв'язку стоїть ближче до об'єктних відмінків, ніж до конкретних (семантичних), які виражають обставинні відношення і слугують засобом детермінації всієї структурної основи речення. Займаючи третю (після знахідного та давального відмінків) об'єктну позицію при дієслові-присудку, словоформа орудного знаряддя або засобу дії є необов'язковим компонентом структури речення. Дистрибутивний максимум дієслова, що може реалізуватися в реченні через заповнення об'єктних позицій, на третій позиції зазвичай зумовлений інформативною потребою у вираженні об'єкта, який виступає інструментом діяння на інший об'єкт. У більшості випадків на значення орудного знаряддя нашаровується значення якісної характеристики дії, особливо виразно виявлене в орудному засобу дії (*добиратися до міста чи м? і я к?; їхати чи м? і я к?*). Орудний засобу більшою мірою, ніж орудний знаряддя, допускає синонімічні заміни применниково-відмінковими формами іменника.

У сучасній українській мові одним із найважливіших синтаксичних значень орудного відмінка, позбавленого конкретної семантики, є вираження об'єкта у придієслівній позиції.

Орудний об'єкта слугує для реалізації об'єктних відношень між дією, вираженою дієсловом, і предметом, вираженим керованою формою іменника (займенника).

Як уже зазначалося, семантичне значення об'єкта (морфологічний план) виражають, передусім, знахідний і давальний відмінки. Знахідний, що є реалізатором об'єкта активної дії, протиставляється давальному відмінку, що є формою вираження об'єкта сприймання або відношення.

Орудний семантичний знаряддя дії також може виражати значення об'єкта, проте, слугуючи суб'єктові засобом здійснення дії, не тісно пов'язаний з нею, виявляє більш віддалений зв'язок. Наприклад: *Дід витяг вузлуватими руками якісь... листки* (Рил.); *Валинов ретельно замаскував гребінцем лисину* (Зар.).

У наведених реченнях із двох залежних від дієслова слів одне, виражене сильнокерованою формою іменника в знахідному відмінку, є обов'язковим поширюючим елементом, а друге — у формі орудного — є факультативним елементом.

Об'єктна функція орудного є вторинною. Поступове ослаблення інструментального, асоціативного та інших значень орудного відмінка, що мало місце ще в доісторичну епоху, сприяло синтаксизації його, наслідком якої стала втрата одних значень (наприклад, асоціативного) або заміна іншими (об'єктними і суб'єктними).

У сучасній українській мові об'єктна функція орудного відмінка є виявом його граматичної семантики. Орудний об'єкта, позначаючи субстанцію, яка повністю охоплена дією, виступає засобом детермінації дієслова, і, як і будь-який інший об'єктний відмінок, формально зумовлений дієсловом. Наприклад: *Тимко хитає головою і мчить по вулиці* (Зар.); *Бражиха зосереджено орудує черпаком* (Гонч.); *Ви ж теж цікавитесь літературою!* (Ст.); *Темряву тривожили криками півні... Лопотіли крилами і рожевим пір'ям...* (Сим.).

У наведених реченнях додаток, виражений словоформою орудного відмінка, зумовлюється валентністю дієслова і, доповнюючи його зміст, виступає обов'язковим компонентом структурної моделі речень.

Основною ознакою орудного об'єкта є його валентна зумовленість дієсловом: він входить до двочленного дієслівного словосполучення як детермінант. Наприклад: *оволодіти технікою, зловживати чуйністю, ділитися враженнями, заручитися словом, тішитися думкою, задовольнитися малим*. Іноді орудний входить у тричленне дієслівне словосполучення, як-от: *тішити себе (когось) надією, покрити себе славою, наділити когось повноваженнями, оточити когось увагою, захопити когось грою, обійти когось ласкою*.

У сучасній українській мові орудний об'єкта є засобом детермінації дієслів таких основних груп:

1) зі значенням володіння, керівництва: *верховодити ватагою, відати читальним залом, володіти державою (голосом, мовою), диригувати оркестром, керувати установою, керуватися законом, командувати дивізією, маневрувати військами, правити країною, розпоряджатися силами (часом, приміщенням);*

2) зі значенням психічної реакції, позитивного або негативного ставлення до об'єкта: *балувати ласкою, бридувати напоями, гидувати приправою, гребувати п'яницею, дорожити честю, жонглювати словами, забавлятися лялькою, зловживати ліками, легкокожити довір'ям, нехтувати друзями, тішитися думкою, хибувати експериментом.*

Семантично близькі до цієї групи і дієслова зі значенням вихваляння, прославлення (*биндючитися своєю силою, бравувати вчинком, величатися собою, вихвалитися достатками, пишатися сином*), а також дієслова зі значенням спрямування інтересу на об'єкт (*впиватися піснею, вражатися красою, жартувати з вогнем, жертвувати життям, займатися музикою, захоплюватися театром, користуватися авторитетом, милуватися краєвидом*);

3) із загальним значенням обміну об'єктами, заміни чимось: *відбутися мовчанкою, відкупитися золотом, відділитися смугою, відгукнутися (відгукуватися) листом, забезпечитися (забезпечуватися) літературою, озиватися (озватися) луною, обмовитися словом, платити (заплатити) життям, ділитися (поділитися, розділитися) майном;*

4) із загальним значенням надання об'єктові руху, які можуть керувати як знахідним, так і орудним відмінками: *вертіти колесо — вертіти колесом; хитати кладку — хитати кладкою; кидати пісок — кидати піском; трусити голову — трусити головою; розводити руки — розводити руками; сунути стілець — сунути стільцем;*

5) зі значенням наповнення чимось: *годуватися молоком, житися ягодами, закутити солодощами, заїсти хлібом, запити водою, зтягнутися димом, ласувати медом, напоїти зіллям;*

6) на позначення вияву психічних станів, фізіологічних процесів людини. Особливістю цієї групи дієслів є їх метафоричне вживання: *блиснути усмішкою, віддавати боєм,*

горіти вогнем, дихати спокоем, налитися млостью (втомою), обпекти вогнем (про очі), палати ненавистю, розквітати усмішкою, світитися добротою, спалахнути (спаленіти) гнівом, сяяти щастям, трепетати радістю;

7) зі значенням раптової або бурхливої фізичної реакції людини як вияву психічного або фізичного стану чи дії: *вибухнути реготом, зайтися плачем (кашлем, криком), залитися (зіходити) сльозами, обливатися кров'ю, розсипатися лайкою (похвалами).*

Отже, дієслово разом із сильнокерованою формою орудного входить у структуру речення, де орудний об'єкта включається у вираження предикативного змісту, наприклад: *Ледве ворушив посинілими губами Олександр (Зар.); — Тато на роботу не підуть, бо лежать, — шморгнув кирпатим носенням маленький Лин (Зар.); Кивала сірими вітами собача рожка (Коц.); Отаман тільки помаленьку кивнув головою, кинув гордим оком по всіх бурлаках (Н.-Лев.).*

Суб'єктне значення орудного відмінка є синтаксичним. Воно зумовлюється насамперед особливістю конструкції речення з дієсловом активного чи пасивного стану, а також семантико-синтаксичними відношеннями, в які він включається; семантико-структурними особливостями дієслова (детермінованого чи не детермінованого відмінковою формою).

У сучасній українській мові орудний суб'єкта може виступати у структурі як двоскладного речення, що є так званим пасивним зворотом, так і односкладного, що є активним зворотом.

Пасивні конструкції протиставляються активним за співвідношенням між діячем (виконавцем дії) і об'єктом дії у структурі, центром якої є дієслово активного чи пасивного стану.

Активні двоскладні конструкції будуються за моделлю: «називний відмінок (позначає діяча) + перехідне дієслово (виражає активну дію) + знахідний відмінок (виражає прямий об'єкт)», наприклад: *Учитель зачитує текст; Мисливець убив вовка.*

Значення діяча передається формою називного відмінка — єдиного відмінка, що здатний позначати активний суб'єкт при перехідному дієслові. Ознака активності й тісного зв'язку з дією, властива називному відмінку, в пасивних конструкціях

нейтралізується. Вираження логічного суб'єкта формою орудного відмінка у пасивних конструкціях є комбінаторним значенням орудного. У структурі пасивних конструкцій «називний відмінок (позначає прямий об'єкт) + неперехідне дієслово (пасивного стану) + орудний відмінок (позначає логічний суб'єкт дії)» орудний виражає синтаксично і лексично зумовлене значення суб'єкта. Воно відрізняється від значення суб'єкта активних двоскладних конструкцій ознакою пасивності і нетісного зв'язку з дією. Пор.: *Учитель зачитує текст. Текст зачитується учителем.* Значення орудного в пасивних конструкціях тісно пов'язане з інструментальним значенням («той, ким здійснюється дія», «той, хто сприяє дії»). Наприклад: *Село кілька разів згорало дощенту, але знову й знову відроджувалося людьми* (Логв.); *Щоденні клопоти ніяк не відволікали його від упертих дум про щось більше, ніж пропонувалося йому колишнім комбатом* (Логв.).

Історичні зміни, що відбувалися в оформленні суб'єкта дії у пасивних конструкціях, спричинили різні наслідки у слов'янських мовах. В українській мові конкуренція двох форм вираження діяча — особи при пасиві (*отъ — від* + родовий чи орудний безприйменниковий відмінок) зрештою виявилася на користь орудного відмінка. Однак на сучасному етапі вживання таких пасивних конструкцій обмежене стилістично. Пасивні конструкції функціонують з дієсловами зворотно-пасивного стану переважно недоконаного виду теперішнього часу (або майбутнього часу доконаного виду) у формі 3-ї особи однини або множини: *Пісня виконується співачкою; Кошторис затверджується комісією; Двері відчиняються водієм; Списки звіряються керівником.*

Основним граматичним показником пасивного стану є форма орудного, що виражає реальний суб'єкт дії. Найчіткіше це значення орудного виступає тоді, коли іменник (займенник) називає людину (істоту). Такі пасивні конструкції легко трансформуються в активні, наприклад: *Шолом скафандра може закриватися чи відкриватися самим космонавтом. — Сам космонавт може закривати чи відкривати шолом скафандра.* Однак конструкція *Шолом скафандра закривається чи відкривається автоматично* не може бути трансформована в такий спосіб. Відсутність орудного суб'єкта сприяє втраті

дієсловом ознаки пасивності дії, дієслово набуває значення зворотно-середнього стану. Дієслова пасивного стану, що творяться від перехідних дієслів за допомогою афікса *-ся*, виявляють це значення не самостійно, а в зв'язку з орудним суб'єкта. На думку О. О. Потебні, «в слов'янських мовах пасивність виражається, крім особливих дієприкметників, лише тими з дієслів із *-ся*, в яких зворотність є уявлення, а пасивність — значення»¹. Без протиставлення пасивної дії активній, вираженій у відповідній конструкції, не мислиться ні активність, ні пасивність.

Значення пасивності нейтралізується і в тому випадку, коли форма орудного відмінка при дієслові з афіксом *-ся* позначає неістоту. Наприклад: *В повітрі далеко розносилися гопаки та тропаки, що вибивалися дзвінкими підковами чобіт* (Довж.) — *Хтось вибивав гопаки та тропаки дзвінкими підковами чобіт*. Тут форма орудного виражає значення знаряддя дії незалежно від того, чи дієслівний присудок стоїть при підметі-об'єкті (*гопаки та тропаки*) чи при підметі-суб'єкті (*хтось*).

Позиція предиката пасивної конструкції речення частіше може бути зайнята пасивним дієприкметником. У таких конструкціях семантичний суб'єктний компонент реалізується в словоформі орудного відмінка іменників на позначення осіб. Наприклад: [*Згадки*] *в зневірі нею викинуті з пам'яті* (Логв.); *Енеєм кинута я, бідна* (Котл.). Пор.: *Вона викинула з пам'яті згадки; Еней кинув мене, бідну*.

Пасивне значення підтримується наявністю в реченні словоформ орудного при дієприкметнику, який виражає другорядно-предикативне значення, наприклад: *Пішла на кухню, де в неї смажилася свіжа форель, привезена небожем з озера Веттен* (Загр.).

У конструкціях з орудним іменників на позначення предметів реалізується не діяч, а причина певного процесу або стану: *засипані піском доріжки; розмальовані морозом шибки вікон; залиті дощем ділянки*. Однак, якщо дієприкметник зберігає дієслівну сему антропонімічності, то приєднуваний до нього іменник на позначення предмета означає знаряд-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. — М., 1985. — Т. I-II. — С. 454.

дя дії й водночас зберігає відтінок семантики реального діяча. Наприклад: *Соняшник лежить неподалік, переїханий колесом* (Гонч.) — *Хтось переїхав соняшник колесом.* — *Колеса [машини] переїхали соняшник.* Пор.: *Входимо в світ Олесья Гончара, в світ, вибудований одною людиною, створений напруженням мислі й щедрості таланту* (Загр.) — *О. Гончар своїм напруженням мислі й щедрості таланту створив свій світ.*

У сучасній українській мові пасивні конструкції дієприкметникових зворотів функціонально не протиставляються активним, оскільки активні дієприкметники теперішнього часу не утворюють дієприкметникових зворотів (не можна сказати: *юнак, співаючий пісню; лікар, роблячий операцію*). Конструкції з пасивним дієприкметником, що посідає позицію присудка й утворює синтаксичний зворот, виражають значення пасивної дії. Вони, як і конструкції з дієсловами на *-ся*, протиставляються активним конструкціям двоскладного речення. Трансформаційно ці конструкції пов'язані як із двоскладними реченнями, так і з конструкціями неозначено-особових речень та з підрядними означальними.

Дещо іншу семантику закріплюють структурні схеми речень, утворених безособово-предикативними формами на *-но*, *-то*. Безособові конструкції з предикативом *-но*, *-то* можуть бути три- (*Овочі зібрано бригадою*) і двокомпонентними (*Овочі зібрано*). У прямій опозиції до активних конструкцій перебувають трикомпонентні. Наприклад: *Берег укрито довгими пасмами морської капусти* (Корн.). — *Довгі пасма морської капусти вкрили берег.* Безособове речення може бути трансформовано і в неозначено-особове. Наприклад: *Лише в 1930 р. цю планету було знайдено і названо Плутоном.* — *Лише в 1930 р. цю планету знайшли і назвали Плутоном.* — *Лише в 1930 р. ця планета була знайдена і названа Плутоном.*

За наявності словотвірних зв'язків стрижневих слів, що належать до різних частин мови (дієслово і віддієслівний іменник), можуть утворюватися однотипні моделі словосполучень, але не завжди семантичні чинники підтримують тенденцію до їх уніфікації, частіше спостерігається диференціація моделей у різних частинах мови, що зумовлюється, зокрема, функціонально-стильовими потребами.

Орудний суб'єкта в активних односкладних конструкціях має свою специфіку. У сучасній українській мові є два типи безособових речень з орудним суб'єктом при функціонально-безособовому дієслові. Перший тип становлять односкладні конструкції з орудним відмінком, що означає стихійну силу: *Вибуховою хвилею його кинуло в сніг* (Гр. Тют.); *Возили дерево з лісу, і прибило його березою* (Цюпа); другий — конструкції з орудним, що позначає джерело (причину) дії або стану: *В роті йому загірчило тютюном* (Логв.); *Від Псла війнуло прохолодою, запахло кропом, коноплями* (Горд.).

У конструкціях першого типу орудний виступає як факультативний компонент предикативного ядра речення. Виражаючи не самого діяча (агенса), а діяння стихійної сили, знаряддям якої є певний предмет, орудний у таких конструкціях виконує синтаксичну функцію додатка. Наприклад: *Міною перебило гарматну обслугу* (Горд.); *А мигнуло ж би тебе люшнею в зуби, — лаяв він [Йонька] бозна-кого* (Гр. Тют.).

Такі конструкції можуть трансформуватися у двоскладні з орудним такого самого значення: *Хтось [ворог] перебив міною гарматну обслугу; Хтось [він] мигнув би тебе люшнею у зуби*. Однак в односкладному реченні орудний виражає не значення простого знаряддя, а стихійний процес (явище).

Однокомпонентні структури безособових речень з функціонально-безособовим дієсловом стану (*Пекло. Капало. Горить. Припікає.*) перебувають у трансформаційних відношеннях із двоскладними реченнями (*Сонце пекло. Вода капала. Ліс горить. Сонце припікає*). Безособовість у таких конструкціях виражається шляхом усунення суб'єктного компонента: не реалізований формально суб'єкт передає інформацію про стан природи як стихійне явище або процес без вказівки на його джерело. Наприклад: *З самого ранку пекло і парило на дощ* (Баш).

Другий тип безособових речень, до складу яких входить орудний суб'єкта, являє собою двокомпонентні структури: «функціонально безособове дієслово + орудний іменника на означення неістот». Орудний вказує на джерело стану і синтаксично оформлюється як додаток з обставинним значенням способу дії: *пахне м'ятою* — ч и м? і я к? Цей досить поширений

тип безособових речень має семантичні обмеження: орудний зі значенням поширювача дії або джерела (причини) стану поєднується з невеликою групою дієслів — *пахнути, пахтіти, смердіти, тхнути, нести, віяти, повівати, тягти, потягти* (= *повіяти*), *пройняти, обдати* тощо. Наприклад: *Гострим запахом сірки вдарило в ніс* (Горд.); *Аж теплою хвилею обдало Тоню при згадці про батька* (Гонч.); *У нічному степу пахне чорноземом і мастилом, нагрітим залізом і гарячим варивом глини* (Цюпа).

Безособовість у таких реченнях створюється не дієслівною формою, а всією синтаксичною конструкцією: дієслово набуває безособового значення, а орудний суб'єктний виражає реалізатора дії вмісне невизначено чи як джерело — причину стану.

Орудний сукупності виражає обсяг (сукупність, кількісну форму) охоплення дією суб'єкта або прямого об'єкта. Наприклад: *Громадою при долині його поховали, і долину і криницю На пам'ять назвали Москалевою* (Т. Ш.).

Поняття сукупності має три семантичні різновиди:

а) збіг матеріального змісту і його вмісту (форми сукупності): *[Люди] громадою поховали; [Пташки] летіли зграйкою;*

б) розподільність матеріального змісту у відповідній формі кількості, наприклад: *Тридцять тисяч овець отарами бродять;*

в) вияв міри матеріального вмісту (маси), наприклад: *Дощик цебром, відром, дійничкою линувся.*

Відношення першої групи називають орудним сукупності — колективної участі, другої — орудним сукупності кількісним, а третьої — орудним сукупності міри.

1. Орудний сукупності — колективної участі характеризує дію з боку суб'єкта, позначаючи збіг матеріального змісту з кількісною формою вияву його. Формою орудного виражається вказівка на одночасну спрямованість руху кількох суб'єктів, унаслідок чого дія сприймається як цілеспрямована чи нецілеспрямована: *Нарожній закликав об'єднуватися волостями, повітами, губерніями в могутню збройну силу* (Горд.).

Цей орудний пов'язується в реченні з дієсловами на позначення руху, переміщення у просторі. Більшість дієслів цієї гру-

пи мають формальний показник сукупності — префікси з- (с-), роз- та постфікс -ся: *збиратися, збігатися, з'їжджатися, сходитися, розбігатися, роз'їжджатися, розходитися* та ін. Проте тільки в складі речення сема «разом», «сукупно», «одночасно» реалізується за рахунок приєднання іменника у формі орудного відмінка.

Дієслова іменникового походження зі значенням стихійного руху, переміщення на зразок *гуртуватися, купчитися, товпитися, роїтися, громадитися, табунитися* виражають сему «сукупно», «спільно», «разом» самостійно. У тавтологічному звороті на зразок *роїтися роями, кишма кишити, товпитися гуртами* формою орудного відмінка виражається не сукупна розподільність, а інтенсивність, міра охоплення дією суб'єкта.

Орудний сукупності — колективної участі може бути виражений іменниками, що семантично узагальнюють однорідність складу істот, їх кількісно не окреслену єдність (*банда, ватага, група, гурт, загін, кагал, караван, колектив, ланка, мир, натовп, орава, орда, рід, родина, сім'я, стадо, табун, череда*) або окреслену кількість (*ланка, бригада, артіль, батарея, родина* тощо).

Орудний сукупності — колективної участі виконує обставинну функцію, що поступово розвинулася на основі первинних (асоціативного та інструментального) значень.

2. У ролі орудного сукупності — кількісного вияву, який виражає розподільність цілого на частини, функціонують іменники одних і тих самих груп, що й у ролі орудного сукупності — колективної участі, однак вони виступають не в однині, а у формі множини (*стояти гуртами, бігати табунами, пересуватися батальйонами, прибувати родинами, роз'їжджатися групами*). Наприклад: *У таких землянках жили артілями, а також сім'ями* (Нар. тв. та етн.); *Назавтра маю їхати в Пампаси, Де бізони бродять табунами...* (Рил.); *Мов за золотим руном, пускались вони [механізатори] туди своїми піратськими експедиціями* (Гонч.).

Орудний сукупності-кількості може також бути виражений іменниками з кількісним значенням: *десяток, сотня, тисяча, мільйон, мільярд, маса, одиниця*. Наприклад: *Вони [портъє] вимушені обслуговувати туристів, які напливають з великих країн тисячами й мільйонами* (Загр.).

Форма орудного множини у сполученні із займенниковим словом *цілий* (*цілими гуртами* (*натовпами*), *цілими сім'ями* (*родинами*), *цілими зграями* (*роями*, *юрбами*), крім значення розподільної сукупності, додатково виражає відтінок міри охоплення дією: *Збираються [гультаї] цілими юрбами та купами, якусь раду радять поміж собою* (Н.-Лев.).

Сукупну розподільність можуть виражати також іменники, що позначають в орудному відмінку оформлення істот або предмета в момент дії. Так, форма множини орудного відмінка іменників *колона*, *косяк*, *пара* (= двоє), *ряд*, *шеренга* тощо, виражаючи оформлення, спосіб перебування (формування, групування) істот, що виявляється у процесі дії або є її наслідком, поєднує це значення зі значенням сукупності/розподільності. Наприклад: *іти колонами* — а) у формі колони, б) поділяючись на колони; *пливти косяками* — а) утворюючи косяки, б) з перервами, поділяючись на частини (косяки), в) утворюючи великі скупчення (відтінок міри). Пор. з уживанням іменника у формі однини: *іти колоною* — а) утворюючи колону, б) неподільно, сукупно.

Значення сукупної розподільності можуть виражати й іменники, що позначають уламки, шматки, дрібні частини предметів (*кляпоть*, *шматок*, *осколок*, *скіпка*, *торочка*, *нитки* і т. ін.). Орудним множини таких іменників позначається оформлення предметів унаслідок певної дії чи процесу: *висіти пасмами*, *лежати купками*, *летіти клаптями* (*шматками*), *розкинутись острівцями*, *звисати нитками*, *розлетітися скіпками*.

3. Орудний сукупності-міри виражає міру охоплення дією суб'єкта чи прямого об'єкта. Орудним однини або множини іменника позначається об'єм, вага, величина, ступінь вияву матеріального змісту у загальній неокресленій формі міри. Такою формою міри є назви предметів: *бодня*, *бочка*, *відро*, *віз*, *дійниця*, *доза*, *жменя*, *капка*, *крапля*, *кілометр*, *крихта*, *купа*, *літр*, *метр*, *мірка*, *мішок* (*корець*), *скибка*, *скибочка*, *сувій*, *тонна*, *хура*, *цебер* та ін. Наприклад: *Це тобі не ярмаркове купецтво та крамарство, що ... їсть — що не даси; одного чаю випиває відрами...* (П. М.).

Зі значенням сукупності-міри вживаються й назви конкретних предметів, які у формі орудного відмінка виражають також супровідну або результативну характеристику дії (оформлення). Значення міри підсилюється вживанням при іменнику

вторинного займенника «цілий». Наприклад: *У ворота йшли музики, а за музиками чорніли смушеві бурлацькі шапки цілою купою* (Н.-Лев.); *Мак поспіль вкрив городи коло кожнісінької хатки, снопчиками та жмутками ріс при до-розі...* (М. В.).

Розвиток і збагачення структур з орудним сукупності відбувається внаслідок розширення семантичних груп іменників, здатних виражати значення сукупності синкретично з іншими значеннями (часу, оформлення дії та ін.), а також шляхом уведення атрибутивного займенникового слова, що підсилює значення сукупності.

Орудний м і с ц я — одне із найдавніших значень цього відмінка. Він певним чином пов'язаний з орудним інструментальним як оформлювач назви простору, в якому відбувається переміщення. У давнину орудний місця мав ширший діапазон функціонування, ніж у сучасних слов'янських мовах. Він позначав: 1) шлях, яким здійснювався цілеспрямований рух; 2) локалізацію цілеспрямованої дії в межах певного простору і 3) шлях руху через простір, що перетинається. В історичному розвитку слов'янських мов орудний місця поступово звужував обсяг своїх значень, передаючи окремі з них прийменниковим конструкціям і прислівниковим словам¹.

Орудний місця виступає в реченні як обов'язковий/необов'язковий компонент, виражаючи просторову характеристику динамічного розгортання дії (при дієсловах переміщення) або статичної дії (при дієсловах на позначення інших конкретних дій або стану).

При дієсловах цілеспрямованого руху орудний місця може виражати шлях переміщення предмета із вказівкою на те, що простір перетинається (*перейти дворами на центральну вулицю, спуститися сходами до залу, пройтися алеєю до пам'ятника*), або без такої вказівки, — позначаючи рух предмета в межах відповідного простору (*іхати вулицею, мчати полем, пливти морем, гнати гусей стежкою*). Вираження

¹ Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. — С. 478; див. також: *Ломтев Т. П.* Очерки по историческому синтаксису русского языка. — М., 1956. — С. 239.

цих значень лежить поза семантикою іменникової словоформи орудного відмінка та синонімічних їй прийменникових конструкцій.

1. Орудний місця, що позначає шлях, у межах якого здійснюється лінійне переміщення предмета, в сучасній українській мові зберігся більшою мірою, ніж орудний на позначення простору, що перетинається. Вказівку на лінійне переміщення предмета здатні виражати іменники з просторовим значенням назв: місцевості (*поле, степ, болото, суша, берег, долина, ущелина, гора, ліс, гай, луг, яр*); земельних угідь господарств тощо (*луки, лан, посіви, город, парк, сквер, кукурудза, жито, баштан, пасіка, вигін, пасовище*); водних і повітряних просторів, річок, озер (*вода, струмок, річка, русло, море, озеро, океан, Дніпро, Ворскла, Смотрич, Уж; повітря, небо, горизонт*); шляхів, доріг, сполучень (*дорога, путівець, шлях, гостинець* (заст.), *траса, бруківка, асфальт, тротуар, стежка, манівець, просіка, тунель, залізниця, вулиця, майдан, площа, завулок, провулок, бульвар*); місця проживання (*місто, село, хутір, селище, столиця, район, центр*); будівель та їх частин (*хата, світлиця, кімната, коридор*), а також іменники з узагальненим значенням (*світ, життя, земля, край, піски, завія, хаос, пустеля*) та ін.

У формах однини і множини виражають невизначену просторову протяжність переміщення предмета або повторюваність дії у певному просторі. Наприклад: *До річки нахилюсь чолом, Покочу я пісню містом і селом* (Рил.); *Ні разу в житті я не плив океаном* (С. Ол.); *І виламавши палицю із тину, Він темними байраками пішов Кріпацьким дітям викладать латину, Бентежити думками рабську кров* (Павл.).

У множинній формі дистрибутивність проступає виразніше: словоформа орудного місця виражає просторову розподільність, всеосяжність переміщення в просторі, просторову протяжність з відтінком міри. Наприклад: *Дзвеніли води ярами і долами* (Цюпа); *Мені не страшно від пожеж, Коли війна гримить світами, Бо ти лиш руки підведеш — Я вже броньований щитами* (Мал.).

Словоформа орудного відмінка іменників *шлях, дорога, магістраль, траса, тракт, стежка, путівець* та інших

дістає конкретизацію локального змісту через приєднання атрибутивного слова. Атрибутивне слово може вказувати на:

а) вид дороги або сполучення (*польовою (грунтовою, асфальтовою) дорогою, повітряними трасами, сталевією магістраллю, лісовим путівцем*), наприклад: *Степка повільно брела польовою дорогою* (Зар.); *Летить на всіх парах локомотив сталевими магістралями* (Цюпа);

б) певні ознаки відповідного простору: *близькою (знайомою, рідною, широкою, грузькою, обхідною, східною) дорогою; далеким (гомінким, прямим) шляхом; покрученою (втоптанною, росяною, бічною) стежкою*. Наприклад: *Аристарх вів легкову якимись лише йому відомими путівцями та межами* (Логв.); *Дорогою на захід їхали солдати* (Гур.).

Словоформи орудного місця іменників, що позначають невизначений (орієнтовний) простір, по якому відбувається переміщення предмета (*горою, передом, краєм, стороною, узбіччям, сподом, низом, серединою, боком, верхом, верхами* (діал.), *задами* (розм.), *місцями*), здавна набували властивості якісно означати дію і, втрачаючи субстанціальний зміст та ізолюючись від інших словоформ іменників, переходили до розряду прислівників.

У сучасній українській мові прислівники, похідні від словоформ орудного місця (*горою, низом, долом, сподом, узбіччям, верхами, місцями, задами* (розм.)), у контексті можуть виявляти неповну адвербіалізацію. Наприклад: *Ходить вітер ярм та горою.., трави тужать під косою* (Рил.); *Стрілянина вщухла, і я добрався до молочарні вже не задами, а вулицею* (Мур.).

Особливо виразно виявляють ознаки адвербіалізації словоформи орудного місця, що пов'язуються з дієсловами нецілеспрямованого руху, як-от: *стелитися, снуватися, розходитися, залягати, текти, клубочитися*.

Словоформи орудного місця *серединою, краєм, кінцем, узбіччям, низом* унаслідок транспозиції до службових слів набули властивостей приєднувати форму родового відмінка: *іти (слатися) серединою річки, краєм села, кінцем обрію, узбіччям дороги, низом гори*. Однак саме вживання словоформи родового відмінка підтримує їх субстанціонально-обставинні

відтинки, створюючи перепони на шляху до остаточного переходу в розряд прийменників.

Орудний місця зі значенням простору, що перетинається, функціонує при дієсловах переміщення та деяких інших груп, які семантично уможливають вираження цілеспрямованого руху предмета через певний простір (*проходити, пробиратися, продиратися, проїжджати, спускатися, лізти, пролазити, переправлятися*), нецілеспрямованого руху (*ходити, бродити, лазити, текти, сочитися, просіватися*) та дієсловах, що позначають фізичні процеси (*віяти, повівати, тягнутися*).

Значення простору, що перетинається, може бути виражене іменниками просторового змісту (переважно в однині, хоча можливі й форми множини). Це слова, що позначають назви ландшафту, населених пунктів, водних, повітряних і наземних шляхів, зокрема назви будь-яких споруд, природних і штучних меж; назви будівель та їх частин; назви частин тіла людини (істоти взагалі) та узагальнених понять.

Хоча семантика іменникової словоформи є недостатнім критерієм розрізнення орудного місця, що позначає простір, який перетинається, і той, що не перетинається, однак у сполученні з дієсловом та в контекстному оточенні вона виявляється досить виразно. Наприклад: *Він ішов за лікаркою довгим коридором*. Значення долання простору і виходу за його межі ще чіткіше може бути виражене при дієслові доконаного виду з префіксом *про-*: *Леся тихенько пройшла коридором у тамбур*.

Значення простору, що перетинається, найвиразніше виявляється при дієсловах доконаного виду минулого часу. Пор.: *Городами приходжу я до ставу* (Рил.) — *Городами прийшла я до ставу*; *Марта спускається стежкою до Русавки* (Зар.) — *Марта спустилася стежкою до Русавки*. У разі вживання дієслова недоконаного виду посилюється відтінок тривалості переміщення, а значення подоланого простору передається залежною від дієслова прийменниковою конструкцією *до ставу, до Русавки*.

Проте в сучасній українській мові основним засобом вираження простору, що перетинається, є прийменникова конструкція «*через* + знахідний відмінок», а орудний місця, який певною мірою обмежений лексично, граматично і стилістично, функціонує як факультативний варіант.

Меншою мірою використовуються словоформи орудного місця при дієсловах переміщення від дієслів зі значенням широкого просторового змісту. Для позначення простору, що перетинається, важливий відтінок долання межі, а іменники широкого просторового змісту такого відтінку можуть набути тільки в контексті. Наприклад: *Мамо, я хочу поговорити з вами У вашім житті і у вашій смерті, Як ви колись перейшли полями, Нас беручи на долонечки вперті (Мал.); Прийшов я, мамо, даллю-далечком До цих ворітець (Мал.).*

Не вживається словоформа орудного у випадку, коли йдеться про вихід за межі простору в поперечному напрямку. У цьому значенні функціонує прийменникова форма знахідного відмінка: *перейти через переїзд, перебрести через канаву, перестрибнути через загорожу.*

Отже, обмеження орудного місця виявляється як у використанні кола іменників, здатних виражати простір, усередині якого відбувається переміщення з виходом за його межі (*жили, капіляри, вени, труба, жолоб* та ін.), так і в особливостях зв'язку з дієсловами на позначення проходження рідин, газів тощо. Стилістичне обмеження виявляється в тому, що словоформи орудного з просторовим значенням цього типу функціонують переважно в розмовному та художньому стилях.

Орудний часу виражає темпоральну характеристику дії, позначаючи певний часовий відрізок, упродовж якого відбулася дія, або невизначений час її тривання.

У ході еволюції орудного часу зазнала значних змін його смислової структура.

Орудний означеної тривалості часу, тобто часу, протягом якого здійснюється повністю охоплена ним дія, в сучасній українській літературній мові не функціонує, повністю замінившись знахідним і прийменниковими формами родового відмінка.

Із знахідним визначеної тривалості часу, що виявляє певні стилістичні обмеження (властивий розмовному, художньому, публіцистичному стилям), конкурує прийменникова конструкція (стилістично обмежена) «*протягом + родовий відмінок*», яка є порівняно новим явищем в українській мові: *протягом (упродовж) року, протягом цього тижня.*

Конструкції «за + знахідний відмінок», «*упродовж* + родовий відмінок», «*протягом* + родовий відмінок» функціонують як синтаксичні варіанти. Пор., наприклад: *За годину кам'яні корпуси централу поглинули всю партію; Він не той, за кого мали Кліма впротязь багатьох-багатьох літ* (Логв.).

Орудний визначеної тривалості часу без означення підпав адвербіалізації. В сучасній українській мові прислівники *літом, зимою, весною, ранком, ніччю* (при більш поширеному — *вночі*), *світанком, смерком, світом, досвітком* та деякі інші виступають обставинами часу, виражаючи в структурі речення залежно від семантики дієслова як значення повного охоплення дії часом, так і часовий момент. Орудний часового моменту може виражати це значення у сполученні з означенням: *Ранком зимовим дїброва мовчала, наче замерзла, сумна* (Л. У.); *Спить синок ясним світанням, пригорнувшись на руці* (Мал.).

Живим функціональним значенням орудного відмінка в сучасній українській мові є орудний невизначеної тривалості часу. Він позначає: момент дії, даючи вказівку на час її виконання, або часовий відрізок, у межах якого регулярно повторюється дія.

1. Орудний позначає час як момент виконання дії або характеризує дію без вказівки на повне охоплення її часом. Із цим значенням він займає позицію обставини часу при дієсловах як перехідних, так і неперехідних різних тематичних груп. Коло ж іменників, що дають темпоральну характеристику дії, лексично обмежене. Це назви пір року (*весна, літо, зима, осінь*); пори доби (*ранок, вечір, день, ніч*) та відповідних проміжків часу між ними (*досвіток, полудень, надвечір'я, світанок (світ), присмерок*); деякі назви одиниць виміру часу та загальних понять, пов'язаних з уявленням про відповідні проміжки відліку часу (*година, хвилина, секунда, мить, час*), а також пов'язаних з порою сільськогосподарських робіт, релігійними святами тощо (*косовиця, жнива, Різдво, Великдень, піст, м'ясиці*).

Субстанціальний зміст словоформи орудного невизначеного часу зберігається і чітко виявляється тільки у разі вживання при ній означення: *повертатися сніжним ранком, прокинутися глупою ніччю, демобілізуватися першою по-*

воєнною весною, виїхати осінньою порою (гожим світанком). Без такого означення словоформа іменника збігається за значенням із прислівниковим словом. Наприклад: *Батько світанням їхав кудись із дому, а повертався тільки смерком* (Логв.); *В полі розвиднюється і смеркає, днем косиш, а на ніч лагодься снопи в копи зносити* (Горд.).

Відмінкова словоформа іменників у сучасній українській мові функціонує зі значенням часу як моменту перебігу дії у вигляді гібридних субстанціально-обставинних слів на позначення пір року, доби й узагальненого темпорального змісту. Орудний часу з означенням є живим функціональним типом, однак він обмежений стилістично, виявляючи виразні ознаки усно-розмовного вжитку. Не мають стилістичних обмежень тільки стійкі словосполучення на зразок *тим часом, іншим разом, найближчим часом, останнім часом*, що набули властивості вказувати на невизначений час взагалі. Зберігає статус часової характеристики дії словоформа *дорогою* від іменника *дорога*, який виражає значення часу в придієслівній позиції: *розповідати дорогою* — іти (їхати) кудись + у цей час (під час поїздки) розповідати. Словоформа *дорогою* поряд з уживанішою *по дорозі* поєднується з дієсловами мовлення, мислення та деяких інших груп, відрізняючись від орудного місця, що передусім поєднується з дієсловами переміщення. Пор.: *Поїхав я глухою дорогою понад Ворсклю* (Гр. Тют.) — *поїхав по дорозі* (де? в якому напрямку?) і *Дорогою він устиг взнати все потрібне йому* (Ст.); *Та вже ж і плакала-плакала дорогою* (Хот.) — *їдучи, в дорозі* (у цей час) *устиг взнати; плакала*.

2. Орудний невизначеної тривалості часу більше поширений у сучасній українській мові з іншим своїм значенням — дистрибутивним. Для позначення часового відрізка, в межах якого регулярно повторюється дія, вживається переважно форма орудного множини іменників з темпоральною семантикою: *вечір, ніч, день, ранок, тиждень, неділя, хвилинка, година, місяць, рік, десятиліття, сторіччя* та ін. Наприклад: *І карії очі, і рученькі білі ночами наснять мені* (Мал.); *Вдивляючись годинами у світло автомобільних фар на трасі, Марія неначе виглядала... свою запропащу долю* (Логв.); *Тут роками дехто піднімав його* (Зар.); *Неділя-*

ми голубів ганяв, яких у мене тільки не було тих голубів (Ян.).

Словоформа орудного множини може виражати додаткове значення інтенсивності (тривалості і міри часу). Наприклад: *Він просиджував днями в саду й читав* (Зар.); *Століттями точилася війна* (Рил.).

На інтенсивність повторюваної дії вказують також означальні слова *цілий, весь, довгий*. Наприклад: *Домовик у стайню вбереться та почне по них цілісінькими ночами верхи гарцювати* (О. В.).

Окремі іменники формою орудного множини без означуваного слова виражають невизначений час узагалі без відтінку повторюваності часового тривання дії. Наприклад: *Днями виїжджаємо з бригадою на фронт* (Авт.).

Дистрибутивне значення орудного часу в сучасній українській мові є системним, що допускає незначні заміни іншими засобами. Так, крім орудного часу, це значення здатна виражати також прийменникова конструкція «*по* + місцевий відмінок іменника», яка, однак, має семантичні обмеження: допускає, наприклад, форми *по ночах, по понеділках (вівторках), по тижнях, по місяцях (ходити, слухати)*, але не вживається: *по веснах (літах, осенях, зимах), по днях (ранках, вечорах), по роках (століттях)*.

Уживанішою є конструкція «*у (в)* + знахідний множини іменника» (з узгодженим чи неузгодженим означенням), що виражає значення невизначеного часу взагалі, на тлі якого проступає дистрибутивність. Наприклад: *Я у серпневі дні передосінні Ходив по занехаяній рудні і думав про хатини вівчарів* (Павл.).

Отже, орудний часу в сучасній українській мові функціонує як вираження невизначеної тривалості часу, інші ж його значення — орудний визначеної тривалості часу та часової межі — втрачені. На місці орудного визначеної тривалості часу та часової межі виступають прислівникові слова та прийменникові форми інших відмінків.

Орудний спосіб дії розвинувся на основі інструментального й меншою мірою — асоціативного та інших давніших значень. Формуванню орудного способу дії сприяло закріплення за орудним інструментальним здатності виражати не тільки субстанціальний зміст (конкретне знаряддя дії або засіб, за до-

помогою якого здійснюється дія: *чим зрубати, чим поїхати*), а й адвербіальні значення (характеризувати дію через предмет, за допомогою предмета: *як зрубати, як поїхати*). Оскільки багато інших значень орудного відмінка допускають поєднання семантичного змісту «чим» і «як» (наприклад: *побороти силою, міряться силою, платити добром, боліти серцем*), деякі дослідники орудного (Є. К. Тимченко, Д. С. Станішева та ін.) не виділяють самостійного різновиду відмінка способу дії, а розглядають його у складі орудного інструментального. Однією з причин того, що орудний способу дії не виділяють зовсім, є інтенсивна адвербіалізація форм іменника у функції обставини способу дії. Адвербіалізовані відмінкові форми розглядаються або в системі прислівників, або іменників, але тільки з погляду транспозиції до прислівників.

Орудний способу дії виражає внутрішню якість або інтенсивність дії.

Вираження внутрішньої характеристики дії формою іменника з прикметником в орудному відмінку властиве переважно дієсловам переміщення, руху взагалі, мовлення, мислення і меншою мірою — іншим семантичним групам. Причому з дієсловом кожної групи поєднується невелике коло іменників, наприклад, з дієсловами переміщення: *хода, крок, шлях, похід, курс* та ін.; із дієсловами мовлення: *голос, тон, крик, сміх, мова*; з дієсловами сприймання зором: *погляд, око*; з інших груп: *темп, спосіб, метод, сорт* тощо.

Оскільки основне смислове навантаження припадає на прикметники, то форма іменника дістає в реченні семантичний відтінок, характеризуючи дію за найрізноманітнішими якісними ознаками та інтенсивністю. Наприклад:

1) *іти ходою, походом, кроком: Йшла весна своїм походом смілим* (Рил.); *Якуб нечутними кроками пішов до дверей* (Угл.);

2) *говорити (промовити), заспівати голосом, словом, мовою: Не забуває молодий Горпищенко згадати добрим словом невідомого свого пращура* (Гонч.); *Пісні... мовою чуваською лунали* (Рил.);

3) *дивитися (поглядати) очима, поглядом: А Люба печальним поглядом проводжала кінопересувку* (Зар.);

4) *робити (розвивати, удосконалювати, вивчати) темпами, методами, способом та ін.: Методом спектрогра-*

фування вивчаються українські говори («Мовознавство на Україні»).

Місце прикметника при субстантиві в орудному відмінку можуть займати іменник у формі родового з атрибутивним значенням; займенники *той, такий, який, усякий, усілякий, свій, чийсь*, зміст яких розкривається підрядним реченням, контекстом простого речення чи ситуацією. Наприклад: — *Не виламуйся, Надю. Говори своїм голосом* (Авт.); *Захар тепер іншими очима дивиться на світ* (Горд.).

Прикметник (займенник), пов'язуючись із формою орудного відмінка, крім значення якісної характеристики дії, може виражати її інтенсивність. Для вираження інтенсивності руху, переміщення в просторі, певних процесів вживаються прикметники, що містять семи: «швидкий — повільний», «гучний — тихий» (*повільний, розмірений, неквапливий, пришвидшений, швидкий, тихий, гучний, сильний, дужий, бурхливий* та ін.). Наприклад: [*Аристарх*] *ішов неквапом, розміреною ходою* (Логв.); *Юзик, мов ошпарений, сіпнувся й швидкими кроками пішов геть* (Авт.).

Крім прикметників, значення інтенсивності дії виражають у єдності з орудним іменника також числівники *один, два, обидва, обидві* та займенники *весь, свій: одним махом, одним ударом, одним пострілом, усім серцем, усією душею*. Виражаючи швидкість руху, говоріння, ступінь вияву дії, силу, розмах, раптовість тощо, такі сполучення стандартизуються і переходять у фразеологічні звороти: *хоч одним оком, обома руками, обома ногами, всім єством, усіма фібрами душі, одним розчерком пера, одним духом, одним подихом, одним порухом руки, одним махом*.

Значення інтенсивності дії з давніх часів могло також виражатися формою орудного відмінка іменника при дієслові того самого кореня, так званим орудним тавтологічним. Цей орудний, що виник на ґрунті інструментального як вираження посилення дії, в сучасній українській мові зберігся в усталених зворотах, як-от: *бігом бігти, болем (болями) боліти, валом валити, відом не відати (видом не видати), глузом глузувати, голосом голосити, гоном гонити, громом гриміти, дивом дивуватися, кипом кипіти, криком кричати, кишма кишити, лежма лежати, мором морити, поїдом їсти, пропадом пропасти, просьбою просити, ридма ридати*.

ти, роєм роїтися, сиднем сидіти, слихом (не) слухати, ходором (ходуном) ходити, хрипом хрипіти та ін.

У словосполученнях з орудним при синонімічному дієслові розвинулося значення якісної характеристики дії без вказівки на її інтенсивність. Цьому сприяв передусім відрив орудного тавтологічного від дієслова, зокрема у випадку заміни дієслова спільного з іменником кореня на синонімічне йому дієслово, та перехід іменника в орудному відмінку в прислівник. Наприклад: *Відірвавшись від квітів, майнула бігцем до паркана* (Гонч.); *Зоя вибігла прожогом перед хату* (Коц.).

Уживання орудного при дієслові того самого кореня або синонімічному йому в сучасній українській мові є засобом вираження якісної характеристики дії, що формує загальне значення способу дії.

Адвербіальний зміст у таких словосполученнях змінюється залежно від семантики атрибутивного слова та об'єктивних потреб у кваліфікації дії у висловленні. Пор., наприклад: 1) орудний виражає спосіб дії: *Витягла з печі гарбуз, що парував смачною парою* (Горд.); *Віки сіяють нам животворящим сьйвом* (Рил.) і 2) речення, що виражають інтенсивність дії: *Над головою [хлопців] роєм вилася (= роїлася) мошва та комарі* (Зб.); *Дітвора, проте, купчилася коло його, роєм роїлася і гула* (Дн. Ч.).

Серед багатьох семантичних значень орудного відмінка виділяється найновіший його функціональний різновид — орудний порівняння. Давні пам'ятки слов'янських мов майже зовсім не відображують орудного порівняння, хоча дають матеріал для простеження зв'язків його з орудним предикативним (перетворення).

Перехід від значення перетворення до значення уподібнення і порівняння засвідчують уже пам'ятки давньоруської мови.

Орудний порівняння, що позначає змінену матеріальну оболонку суб'єкта у момент дії, перетілення людини в тварину, птаха у предмет, а предмета в істоту та інші предметні видозміни, наявний в основному в усній народній творчості, особливо в казках, іноді в поетичних і прозових творах дореволюційної і сучасної української літератури. Наприклад: *Вона приплила щукою* (Руд.); *Ой впав сніжок на обліжок та й поплив водою*; *А це змієва сестра перекинулася криничкою*

(Нар. тв.); *Коли згинув чорнобривий, — То й я погибаю. Тоді неси мою душу Туди, де мій милий; Червоною калиною Постав на могилі* (Т. Ш.); [*Русалка*] *Дитинчата-Потерчата, засвітїте кабанчата!.. Перекиньтесь блискавками над стежками* (Л. У.).

У сучасній українській мові значення перетворення виражається переважно формою орудного предикативного при дієсловах неповної семантики. Наприклад: *Ой піду я до Марійки, вчинюся котищем, Буду всю ніч дудоніти порожнім горищем* (Нар. тв.).

На відміну від орудного перетворенням засобом орудного порівняння образно виражається якісна характеристика дії: дія або процес характеризуються порівнянням однієї істоти або предмета з іншим предметом або істотою через вияв типових властивостей їх. Наприклад: *вилетіли кулею* = хтось (щось) вибіг (вискочив, вилетів) + подібність до швидкого польоту кулі; *шугати яструбом* = хтось бігає (літає) + подібність до поведінки хижого яструба; *розсипатися кульбабкою* = щось розлетілося + подібність до властивості відцвілої голівки кульбаби; *щебетати соловейком* = хтось говорить (співає) + це схоже на спів (щебетання) соловейка. Проте значення орудного перетворення й орудного порівняння можуть перехресуватися, виступати синкретично. Наприклад: *Не вкоротиш апетити — тебе [палія] чекає те ж: Можеш ангелом летіти, але чортом упадеш!* (І. К.).

Відмінність між орудним перетворення та орудним порівняння виявляється не граматично, а на основі предметного значення іменникового слова у сполученні з дієсловом. Це дало підставу О. О. Потєбні поставити під сумнів виділення орудного порівняння як окремого значення. Він об'єднав це значення з орудним перетворення в одній граматичній категорії уподібнення, що «не відрізняється граматичними засобами від орудного образу (у випадку часткового збігу субстанцій)»¹. О. М. Пешковський вважав, що ці значення найближчі до орудного способу дії, однак розглядав їх як особливу синтаксичну одиницю — орудний напівпредикативний.

¹ Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике. — М., 1985. — Т. I-II. — С. 486.

У сучасній українській мові орудний порівняння пов'язується з такими основними семантичними групами дієслів: а) переміщення (*летіти, літати, мчати, шугати, бігти, бігати, носитися, іти, ходити, нікати, витати, брести, кинутися (побігти), стрибати, плигати, котитися, падати, пливти* та ін.); б) руху, видозміни або переходу в інший стан (*витися, звиватися, сукатися, витягнутися, розсипатися*); в) на позначення стану (*лежати, валятися, стояти, сидіти, триматися, висіти, жаріти, червоніти, біліти, чорніти, світитися*); г) на позначення криків тварин і співу птахів (*воркувати, кричати, густити, сичати, ревити, вити, рипіти, щебетати* та ін.).

Об'єктами порівняння виступають як істоти (люди, тварини, міфологічні істоти), так і неживі предмети. У словах, що позначають об'єкт порівняння, здатність виражати порівняльне значення закріпилося переважно за формою однини, наприклад: *ходити іменинником, умерти героєм, витати ангелом, шугати ластівкою, сичати гадюкою, тріпотіти метеликом, упасти каменем, сходити діжею, жаріти калиною* та ін. Форма множини вживається обмежено. Вона можлива у випадку підкреслення множинності осіб, яких стосується порівняння. На орудний порівняння у формі множини обов'язково на шаровується значення сукупності (кількісної розподільності). Частіше вживається форма множини орудного порівняння у сполученні з означальним словом. Наприклад: *Голуби кружляють Білими сніжинками* (Рил.); *Подушки лежали білими лебедями на ліжках* (Зар.); *Сяйнули у воді Блакитними кометами форелі* (Баж.); *Груди здіймались ковальськими міхами* (Зб.).

Орудний порівняння, пов'язуючись із дієсловами переміщення, може виражати інтенсивність руху (*летіти кулею, мчатися бурєю, налетіти вихором*) або якісну характеристику дії без вказівки на інтенсивність (*ширяти яструбом, шаснути лисицею, ходити марою*).

Образна характеристика інтенсивності дії засобом орудного порівняння властива експресивно-розмовному та художньому стилям мови.

У науковому стилі (почасти й газетно-інформативному, діловому тощо) зміст швидкості руху передається переважно констукцією: «дієслово + прийменникове сполучення зі швид-

кістю + іменник у родовому відмінку». Наприклад: *Літак летить відносно повітря зі швидкістю v (швидкість літака). Повітря, у свою чергу, переміщується відносно Землі з швидкістю v (швидкість вітру)* (Фізика. Механіка).

Орудний порівняння, крім значення швидкості переміщення з відтінком міри, може також виражати ступінь інтенсивності іншої конкретної дії, який нашаровується на значення оформлення та сукупності. Наприклад: *Виступ Оленчука бомбою розірвався над зборами (Мик.); На Україні... байстрюки Катерини сараною сіли* (Т. Ш.).

Досить поширеним типом якісної характеристики дії є вживання при дієсловах переміщення та інших семантичних груп форми орудного відмінка іменників, що в загальнонародному осмисленні виступають символами деяких властивостей і ознак, на основі яких і будується порівняння. Дещо обмежене порівняння людини з людиною засобом орудного відмінка. Так, особливості поведінки, характеру людини та інші риси, що притаманні особистості, не можуть бути узагальнені такою мірою, щоб стати образом (символом) для порівняння на основі одного слова — орудного порівняння. Таким засобом стають порівняльні конструкції (порівняльні звороти і порівняльні підрядні речення).

Основою для порівняння стають характерні для всіх чи багатьох людей ознаки за віком (*виглядати бабусяю (дідусем, парубком)*); зовнішнім виглядом у типових обставинах (*триматися іменинником (героєм), ходити героєм (женихом)*); властивості, що виникли на ґрунті суспільно-класового розшарування (*ходить царем (королевою, хазяїном), згинатися злиднем (старцем)*); іноді — зовнішні ознаки нації чи народу (*чорніти циганом*) тощо. Наприклад: *Виглядала вона [Одарка] старою бабусяю, а їй усього було літ за тридцять* (П. М.); *Береговенко ходив по табору іменинником* (Зб.); *Цей не покається, Максиме... Захоче вмерти героєм* (Цюпа); *Пустиня циганом чорніла* (Т. Ш.).

Поширеніше явище — порівняння людини з міфологічною істотою. Кожна істота під впливом релігійних уявлень і вірувань стала уособленням позитивних або негативних рис чи властивостей, якими наділяє її людина, що є зручним засобом образної характеристики дії: *витати (літати) анге-*

лом, дивитися бісом (чортом, дідьком, відьмою), виглядати божком, ходити упирем (марою), нікати вовкулакою тощо.

Високий ступінь узагальнення ознак, на основі яких будується порівняння, сприяє адвербіалізації іменникової форми орудного відмінка і фразеологізації багатьох словосполучень з орудним порівняння: *вдарити Перуном, дихати чортом (бісом)*. Орудний порівняння від назв міфологічних істот вживається і для образної характеристики дії щодо неістот. Наприклад: *Зима відразу страшним упирем налягла на галицьку землю* (Фр.).

Об'єктом для порівняння щодо людей є також тварини: *летіти птахом (орлом, соколом), шугати (ширяти) яструбом (шулікою), шаснути лисицею, тріпотіти метеликом (мількою), ходити гоголем (павою), іти туром (веприщем), походжати огирем, тинятися собакою, бігти ягнятком (лошатком), вислизнути в'юном, полинути голубкою, вмошуватися квочкою, звиватися гадюкою (вужем), сидіти чорногузом (сичем), вити звіром (вовком, совою), щебетати ластівкою (соловейком), густити джмелем (деркачем), сичити змією, тужити чайкою*.

Назви тварин є також основою для порівнянь з неістотами. Наприклад: *Бриг вирівнявся, як кінь під добрим вершником, і летів птахом, припавши до хвиль* (Ян.); *Ворожі літаки шуліками шугають над головою* (Гонч.); — *Еге, Вона [сова] увечері так моторошно кричить, що волосся саме їжаком підіймається* (Ст.).

Порівняння істот і неістот з конкретним предметом є ще одним засобом образної характеристики дії. Порівняння з предметом можливе при дієсловах будь-якої семантики. Як уже зазначалося, при дієсловах переміщення від назв неістот орудний порівняння здебільшого виражає інтенсивність дії, про що було сказано вище.

Орудний порівняння від назв неістот при дієсловах, що позначають переміщення, виражає також оформлення дії у момент її реалізації, яке водночас є образом для порівняння. Наприклад: *згорнутися клубком (калачиком), котитися грудочкою (м'ячиком), шугати віялом, пролетіти мечем, летіти шнуром* та ін. Значення порівняння в таких словосполученнях може стиратися, натомість чітко виступає відтінок оформ-

лення (способу дії), як наприклад: *летіти кутом* = летіти (як?), утворюючи кут; пор.: *відлітати шнуром* = а) відлітати, розтягнувшись, один за одним; б) відлітати, маючи подібність до витягнутого шнура.

У поєднанні з дієсловами на позначення іншої конкретної дії і стану форма орудного назв неживих предметів виражає об'язну характеристику дії через вказівку на подібність до предметів за формою, кольором та іншими ознаками: *лежати (котитися) грудочкою (клубком, м'ячиком), кружляти дзвоником, крутнутися дзигною, ворушитися сіткою, падати мішком, лежати колодою, витягнутися ниткою (стрічкою, чоботом, жолобом)*.

У поєднанні з дієсловами *сяяти, жаріти, палати, заблищати, біліти, розцвітати* тощо форма орудного відмінка завжди має виразне значення порівняння на основі кольорової подібності, блиску тощо. Наприклад: *Життя пройти не екскурсантом, — Не гостем на коротку мить... Хай діалектика брильянтом в твоїх подіях заблищить* (Тич.); *Дужі ноги Біліли мармуром під місяцем німим* (Рил.).

При дієсловах на зразок *литися, кипіти, вирувати* форма орудного іменників зазвичай менш виразно вказує на значення порівняння, що нашаровується на загальне значення оформлення і міри як супровідної характеристики дії: *текти цівкою (рікою), литися струмком, котитися градом* та ін. Наприклад: *Піт обливає його [Якова] всього, градом виступає на жирному виду, цілими озерами збирається під очима* (П. М.).

У формі орудного переважає значення міри над значенням порівняння іменників *гора, мур, вал, стіна, стовп, хмара*. Наприклад: *Дим хмарою заступить сонце перед нами* (Т. Ш.); *І тільки я, обдираючи ноги, скотився з липи, як на землю стіною обвалилася злива* (Ст.); *На вражений мозок Данила одна за одною брилами падають страшні здогадки. А може, це марення?* (Ст.).

Одним із різновидів орудного порівняння здавна був розгорнутий (аналітичний) тип, що слугував засобом вираження субстанціального ототожнення. Один іменник такого типу виражає порівняння, а другим компонентом виступає форма орудного відмінка. Наприклад: *Подобою в той вечір розцвіла Варшавської препишної гвоздики; Сердито скрутнувся [Йонь-*

ка] і, зігнувшись, крисиною походкою побіг до воріт (Гр. Тют.).

Проте в сучасній українській мові порівняно з аналітичним типом більш уживаними є конструкції з орудним порівняння, поширені узгодженими або неузгодженими означеннями.

Особливо виразно подано образну характеристику дії засобом розгорнутого орудного порівняння від назв істот. Наприклад: *Настане година, авжеж, і в небо, готовий до бою, ти янголом грізним шугнеш* (Сос.); *Панотець чорною квочкою вмощується в задку санок, вузькобородий фурман попереду нього виглядає миршавим, обскубанім півником* (Ст.); *Внизу коло самої греблі, що прилягала до мосту, росли густі очерети. Рудою стіною кущиці стояли вони понад річкою.* (Цюпа).

Крім орудного порівняння придієслівного, в сучасній українській мові вживається орудний зі значенням порівняння при іменнику: *ніс картоплею, ноги колесом* та ін.

§ 60. Місцевий відмінок

Первинною функцією місцевого відмінка в українській мові є обставинна. Він уживається тільки з прийменниками, причому тільки з п'ятьма: *в (у), на, по, при, о (об)*, утворюючи з ними аналітико-синтетичну форму, що входить до відмінкової парадигми іменника.

Семантичний потенціал місцевого відмінка становлять: 1) номінативний елемент значення (вираження просторових і часових відношень); 2) елемент значення прийменника; 3) синтаксичний. На відміну від називного та інших відмінків, які виконують функції суб'єкта, об'єкта, адресата або знаряддя чи засобу дії, зумовлені валентними властивостями дієслова-присудка або іншого підпорядковуючого слова, місцевий відмінок не виявляє такої залежності (валентної зумовленості). Словоформа місцевого входить у речення як самостійний обставинний детермінант. Значення цієї форми великою мірою залежить від значення прийменника. Прийменник синтагматично може дублювати значення префікса дієслів руху, переміщення, перебування, розташування тощо (*прилаштувати при вікні, потекти по стіні, поширюватися по рядах*) або «підказувати» локативний компонент

(рознести щось по..; зупинитися у..; покласти щось на..; повернутися з роботи о...).

Отже, немає підстав цілком заперечувати валентну зумовленість словоформи місцевого (локативного компонента). Її зв'язок загалом можна визначити як *необов'язковий*, а з дієсловами руху, переміщення, перебування тощо — як *передбачуваний* або *обов'язковий*.

Місцевий відмінок виражає три типи обставинних відношень: місця локалізації дії, поширення дії у просторі та час дії.

Значення місця локалізації дії виражається словоформою місцевого відмінка з прийменниками *у(в), на, при*. Локативний компонент перебуває в зв'язку з дієсловами *бути, перебувати, сидіти, шукати, знаходитися, селитися, міститися, розташовуватися, опинитися* тощо, семантика яких інтенційно спрямована на просторові координати вияву дії. Наприклад: *Стій! — не квапся. То ж дядько Лев сидітиме в тій хижі, а він нам приятель* (Л. У.); *Знову лежу серед сонних ромашок, Поглядом птиць проводжаю, На осокорі два імені наших Понад собою шукаю* (Лук.); *Там люди — люди вільні та щасливі — Живуть на лоні ситої землі* (Рил.); *Пішов шелест по діброві, Шепчуть густій лози. А дівчина спить під дубом При битій дорозі* (Т. Ш.).

Поширення дії, певного стану у просторі (по кількох об'єктах) виражає словоформа місцевого відмінка з прийменником *по*: *Лише де-не-де по балках степових Хатки біліють зліплені із глини* (Рил.).

Значення локалізації дії та її поширення виражають іменники, що є назвами конкретних предметів, у межах яких, усередині чи близько яких локалізується або поширюється дія. Проте локативні відношення реалізуються і як властивості або узагальнені характеристики буття. Наприклад: *Твій батько, Галю, мудрий чоловік. А може, хтозна, може, так і треба — У всіх оцих скорботах і печалях, У всіх оцих одвічних колотнечах — І чурайвські голови на палях, І вишняківські голови на плечах* (Кост.).

Словоформа місцевого з прийменником *по* може виражати також дистрибутивно-розподільні відношення міри: *Сидить буслиха в тихому гнізді. Аж враз — для крил не вистачає двору, то підросли лелеки молоді; гніздо тісненьке, по нозі*

поставлять, та все під осінь як залопотить!.. Здається, й хата в небо полетить (Кост.).

Місцевий часу обмежений лексемами, які містять сему темпоральності. Прийменник **о (об)** разом з іменниками *година, хвилинка* позначає точний час або вказує на часові межі. Наприклад: *О першій (годині) обід, який з розмовами і з читанням газет тягнеться до 3 годин* (трьох годин) (Коц.); *29 грудня об 11 годині в напрямку Кішмешта виїхала легкова машина* (Гонч.).

Прийменники **в (у), на, по** поєднуються з ширшим колом іменників (назв днів, місяців, пір року та ін.), а також із лексемами *початок, кінець* (квітня, жнив, косовиці та ін.). Наприклад: *Наступного дня, по обіді, Джемма і Соломія зібралися йти до Фаусти Креспи* (Вр.); *Щука викидає ікру вже на самому початку квітня місяця* (Вороп.); *Щоправда на цю [яру] пшеницю дехто дивився косо. Ще в п'ятдесятих роках склалася про неї негативна думка* (Цюпа). Зі значенням часу виступають також іменники на позначення подій, процесів, у момент яких щось відбувалося. Ці часові відношення виражаються формою місцевого відмінка з прийменником **при**: *Це був уже не той лукавий, дещо полохливий подоляк, який при наближенні месершмітів впивався зубами в землю і молив невідому силу: — Пронеси!* (Гонч.).

Часові відношення, які виражає місцевий відмінок, можуть замінюватися синонімічними формами знахідного з прийменниками **в (у), за**. Наприклад: *В сю хвилину налітає порив холодного вітру* (Л. У.); *От і все, чим змінилась Босівка в п'ять років* (Коц.); *Була в Латії синагога, Збудована за давніх літ* (Котл.); *Тут за часів Паризької комуни Промову виголосив Клемансо* (Рил.).

Синонімічні відношення виражаються також формою орудного відмінка безприйменникового і родового з прийменником та прислівниками часу: *Повернулися пізнім вечором — пізнього вечора — увечері; Не їсть від самого ранку; Не спав ночами; Не спалося вночі, Не їла нічого зранку.*

Отже, місцевий відмінок обслуговує периферійні зони, де основні функції належать йому та прислівнику. Для інших непрямих відмінків обставинні функції є вторинними.

§ 61. Кличний відмінок

У системі відмінків української мови кличний відмінок протиставлений усім іншим відмінкам функціональним статусом. Реалізуючи категорійну іменникову сему «предметність», відмінкова форма кличного виконує синтаксичну функцію, зумовлену комунікативними завданнями орієнтації висловлення до адресата, тобто функцію звертання. Цей рівень структури речення розглядається як модифікаційно-супровідний основному — базово-комунікативному (власне інформативному) рівневі, а звертання, виражене кличним відмінником, — як компонент речення в ролі прирощення смислу за настановою мовця звернутися до адресата мовлення¹.

Основна опозиція — кличного і називного відмінків — виражається в їх спеціалізації. Називний відмінок виконує функцію суб'єкта дії — підмета, яка зорієнтована на внутрішньосинтаксичну організацію предикативної основи речення. Кличний відмінок виражає функцію апеляції до адресата, що характеризується ізолюваністю від синтаксичних зв'язків, властивих членам речення.

Реалізація категорійного значення актуалізації й ідентифікації адресата мовлення входить до сфери встановлення контакту комунікантів — спонукання співрозмовника до спілкування, заохочення до чогось, вираження мовцем суб'єктивних оцінок тощо. На апелятивну функцію нашаровуються фонові значення експресивності, емоційності. Наприклад: *А він [дяк] мені: — Моя ти голубичко! Страданіє, як кажуть, возвиша... А як подумать, дівчинко моя ти, То хто із нас на світі не розп'ятий? (Кост.)*

У сучасній українській мові кличний відмінок має спеціальні флексії в іменниках чоловічого і жіночого роду однини, що позначають людей, тварин або уособлені предмети, наприклад: *юначе, товаришу, Ганно, доню, Лево, коню, корівко, дубе, плането, мріє*.

У множині кличний відмінок в звуковому вираженні збігається з формою називного відмінка. Наприклад: *А вам, това-*

¹ Баранник Д. Х. Два рівні граматичної структури речення // Мовознавство. — 1993. — № 6. — С. 13—19.

риші курсанти, я теж зауважу, — перейшов на серйозний тон комісар, — менше іронії, коли йдеться про солдатську науку (Гонч.). Однак омонімія кличного і називного відмінків множини у реченні нейтралізується внаслідок функціональної відмінності між ними.

Функціонально-семантичне значення кличного відмінка реалізується в реченні незалежно від того, чи знаходить особа адресата формальне вираження через особовий займенник *ти* або *ви*. Пор.: — *Коли що не так тобі, сину, — ти кажи* (Гонч.) і — *До школи, до школи ідемо! Чуєш, мамо? — заскакав зраділий Андраш* (Гонч.); — *Заходьте, заходьте ж до хати, гості дорогі...* (Цюпа). Кличний відмінок зі значенням апеляції до співрозмовника (об'єкта мовлення) семантично може співвідноситися з формами дієслова всіх трьох осіб однини і множини, однак завжди вказує на адресата мовлення (2-гу особу). Пор.: — *Ну, а тепер, Василю, поїдемо до мене, — запросив Байрачний* (Цюпа); — *Ой, Михайлику, я зовсім забула про куріпку* (Ст.); — *Товаришу капітан, заговорив посильний, — прийшов сигнал бідни...* (Гур.).

У процесі мовлення особа мовця (*я, ми*) і особа, до якої звертається мовець (*ти, ви*), завжди функціонально різні учасники мовлення, навіть тоді, коли не мають формального вираження у займенникових словах. Називний відмінок займенників *я, ти (ми, ви)* займає позицію підмета двоскладного речення, тоді як в односкладному реченні особа мовця й особа, до якої звертаються, лише підказується формою дієслова-присудка. Іменник, що називає особу мовця й особу, до якої звернено мовлення, може виконувати тільки роль конкретизатора 1-ї особи в позиції прикладки або виражати апелятивну функцію — звертання.

У зв'язках дієслова-присудка з іменником-підметом виразно простежується взаємозумовленість форм конструктивних компонентів речення. Координація форм дієслова-присудка й іменника (займенника)-підмета за значенням особи здійснюється і семантично, і граматично: дієслово у продовженні семи «особа» «зорієнтоване» на сему, закладену в іменнику і транспоновану в займенникове слово, яке здатне вказувати на особу.

Залежно від значення особи (неособи) іменника чи транспонованого в займенники *я, ти, ми, ви, він, вона, воно,*

вони, що займають позицію суб'єкта-підмета, координує свою форму дієслово-присудок. Дієслівна парадигма, що будується на опозиції трьох синтаксичних значень особи (1-ї, 2-ї і 3-ї), передбачає координацію форм цієї частини мови як з іменником, так і з особовими та особово-вказівними займенниками, які можуть вказувати на особу мовця, адресата мовлення й особу, яка не бере безпосередньої участі в мовленні. У цьому протиставленні значень 1-ї, 2-ї й 3-ї осіб координація форм дієслова з кличним відмінком іменника завжди простежується крізь призму предикативних відношень, тобто предикативного зв'язку *ти-* (*ви-*)-суб'єкта з дієсловом-предикатом, що спрямовує висловлення *я*-суб'єкта до адресата — 2-ї особи.

Предикативні двобічні зв'язки між *я*-суб'єктом і дієсловом-предикатом у плані комунікативної заданості передбачають об'єкт звертання. Значення 2-ї особи — об'єкта звертання (адресата мовлення), що впливає із завдань мовленнєвої ситуації, втілюється в спеціалізованій граматичній формі, введення якої в структуру речення робить необов'язковою наявність форми *ти*-суб'єкта і залишає «поза кадром» *я*-суб'єкт. І хоча суб'єкт-підмет *ти* семантично дублює значення 2-ї особи, вже виражене кличним відмінком іменника, в організації внутрішнього складу речення вони функціонально різняться: займеннику *ти* відводиться роль компонента структурної основи, а кличному відмінку — апелятивна, або прагматична, функція, яка сприяє переведенню змісту висловлення із плану інформації *я*-суб'єкта в план спонування до участі в мовленні адресата мовлення, його активізації.

Формально-синтаксичні зв'язки вокатива-звертання відрізняються від зв'язків узгодження, керування і прилягання. Двоплановість комунікативного акту в реченні зі звертанням зумовлює і двопланове спрямування формально-синтаксичних зв'язків кличної форми: до дієслова-присудка (або іншої форми, що займає позицію предиката) і до *ти*-суб'єкта, який залишається часто формально не вираженим.

Співвіднесеність кличного відмінка з *ти*-суб'єктом у називному відмінку властива структурам двоскладного речення. В односкладному вона співвідноситься або з називним, або з непрямыми відмінками суб'єкта, а також може співвідноситися з непрямыми відмінками і відмінково-прийменнико-

вими формами особового займенника *ти (ви)* зі значенням об'єкта. Наприклад: *Як тебе не любити, Києве мій!* (Мал.); *Спасибі тобі, річко-чародійнице, що ти навіяла мені приспану давно бувальщину* (Цюпа); *Ой, світе ясний, світе прекрасний, як на тобі гарно жити!* (Цюпа).

Вокатив як морфологічна форма вираження апеляції — звертання до адресата мовлення на основі номінації особи (істоти) — завжди дає узагальнену вказівку на 2-гу особу чи то на рівні суб'єктно-предикативних зв'язків, чи на рівні синтаксичних елементів, що поширюють предикат або предикативну основу речення. Навіть у випадку зв'язку кличного відмінка з *ми*-суб'єктом на перший план виступає співвіднесеність мовлення з 2-ю особою. Наприклад: *Негритьяно! Задумана ноче, Забудьмо сьогодні про всі табу, Серце моє виспівати хоче Твоїм рукам золоту хвальбу* (Павл.).

Відзначена Л. А. Булаховським особливість, що з давніх часів займенники не утворювали кличного відмінка (окрім специфічного явища в латинській мові — форми ті від займенника *tuus*¹), підтверджує той факт, що функціональне значення спрямування мовлення до адресата закладено передусім в особовому займенникові *ти (ви)*, а іменникові в кличному відмінку відводиться апелятивна роль через номінацію особи (істоти).

У реченні зі звертанням на першому плані виступає спонукальна модальність — заклик отримати відповідь на запитання, бажання закликати до дій, зацікавити тощо, у зв'язку з чим скорочується частина інформації, покликана характеризувати особу мовця, тобто *я*-суб'єкт. Однак семантичної недостатності не відчувається, оскільки кличний відмінок, крім апелятивного значення, дістає додаткове значення експресивної оцінки, що йде від особи мовця (*я*-суб'єкта). Додаткове функціональне навантаження кличного відмінка нашаровується на основне значення — апеляції до особи — адресата мовлення. Такий кличний відмінок можуть утворювати іменники зі значенням суб'єктивної оцінки (*сиротиночко, розумнику, кониченьку*),

¹ Булаховський Л. А. Клична форма (вокатив) // Вибр. праці: В 5 т. — К., 1977. — Т. 2. — С. 281.

зокрема й назви неістот (*квітенько, зірочко, місяченьку, вітроньку*).

Словоформа кличного відмінка може набувати статусу речення. Звертання-речення властиві передусім розмовному мовленню. Вони нерозчленовано виражають суб'єктивну оцінку дій, станів, якостей та інших ознак особи, до якої звертається *я-суб'єкт*. Супроводжуючись виразною окличною, спонукальною або питальною інтонацією, звертання-речення виражають різноманітні відтінки реакцій особи мовця і розглядаються як специфічні синтаксичні одиниці мови, головна функція яких полягає у вираженні емоцій, почуттів, експресії.

Отже, кличний відмінок входить в особово-відмінкову парадигму іменника, співвідносячись за значенням особи-діяча з формою називного відмінка і за апелятивною функцією — з усіма відмінками, однак опосередковано — через займенникове слово *ти*. Продовження семи «особа — адресат мовлення» реалізується як на рівні головних членів, так і на рівні компонентів, що поширюють предикативну основу речення.

Відмінювання іменників

§ 62. Поділ іменників на відміни

За характером основ і відмінкових закінчень змінювані іменники в сучасній українській мові поділяють на чотири відміни.

До першої відміни належать іменники жіночого і чоловічого, а також подвійного (чоловічого і жіночого) роду із закінченням *-а (-я)* у називному відмінку однини (*робота, Олена, Микола, лівша, земля, суддя, Валя*).

До другої відміни — іменники чоловічого роду, що в називному відмінку однини закінчуються на твердий чи м'який приголосний основи (*дуб, кінь, гай*), а також із закінченням на *-о (батько, Петро, Дніпро)*; іменники середнього роду, які мають закінчення *-о, -е (перо, полотно, поле)*, а також *-я*, крім тих, що при відмінюванні набувають суфіксів *-ен-, -ат- (-ят-)* (*листя, знаряддя, клоччя*). Сюди належать також іменники подвійного (чоловічого і середнього) роду із суфіксом *-ищ(е)* (*вовчище, носище*).

Третю відміну становлять іменники жіночого роду, які в називному відмінку однини закінчуються на твердий чи м'який приголосний основи (*ніч, кров, сіль*), а також іменник *мати*.

До четвертої відміни належать іменники середнього роду, що в називному відмінку однини мають закінчення *-а (-я)*, в яких при відмінюванні з'являються суфікси *-ен, -ат- (-ят-)*: *ім'я — імені, курча — курчати, теля — теляти*.

Іменники першої і другої відмін поділяються на групи: тверду, м'яку і мішану.

У першій відміні до твердої групи належать іменники з твердим приголосним основи перед закінченням (крім тих, що закінчуються на шиплячий приголосний): *хата, книга, риба, Оксана, сирота*.

До м'якої групи належать іменники з м'яким приголосним основи перед закінченням: *праця, вишня, лінія, Ілля, Соня*.

Мішану групу становлять іменники з шиплячим приголосним основи перед закінченням: *межа, круча, груша*.

У другій відміні до твердої групи належать іменники з кінцевим твердим приголосним чистої основи (*віл, граб, міст, Роман*) та із закінченням *-о (батько, Дмитро, вікно, болото, світло)*. До цієї групи належить більшість іменників з основою на *-р (сир, вир, твір, муляр, столяр* та ін.), зокрема іменники іншомовного походження на *-ар (-яр), -ур, -ур* (з наголосом переважно на останньому складі основи): *гектар, футляр, командир, абажур*, а також іменники *звір, комар, снігур*, хоча вони в називному відмінку множини мають закінчення *-і*, властиве іменникам м'якої групи (*звірі, комарі, снігурі*).

До м'якої групи належать іменники з кінцевим м'яким приголосним чистої основи (*пень, скрипаль, Івась, обрій*) та із закінченням *-е* (не після шиплячого), *-а (-я)*: *сонце, поле, життя, полум'я*.

За зразком м'якої групи відмінюються деякі іменники з основою на *-р*, зокрема на *-ар, -ур*, у яких при відмінюванні в однині наголос падає на корінь або флексію, а в множині — тільки на флексію (*пузір, лікар, воротар; пузиря, лікаря, воротаря; пузирі, лікарі, воротарі*).

До мішаної групи належать іменники з шиплячим приголосним в кінці основи (*ткач, плащ, масаж*), перед флек-

сією *-е* (плече, видовище), а також частина іменників на *-р*, а саме: назви осіб за фахом чи діяльністю з наголошеним суфіксом *-яр-* та сталим наголосом на флексії (*газетя́р, газетяра́, газетяре́ві, газетяре́м, газетярі́; каменя́р, каменяра́, каменяре́ві, каменяре́м, каменярі́*).

В основу типів відмінювання іменників у сучасній українській мові покладено групування іменників за родами та особливості основ слів. Родове протиставлення досить своєрідне. Першу відміну становлять іменники жіночого роду на *-а* (*-я*), а також однотипні за формою (жіночого відмінювання) іменники чоловічого роду (кількість їх обмежена).

Іменникам жіночого роду протиставляються іменники чоловічого і середнього роду (що входять до другої відміни) та ті, які в називному відмінку формально подібні до іменників чоловічого роду (третьої відміни).

До четвертої відміни належать іменники середнього роду, що мають певну специфіку порівняно з іменниками того самого роду другої відміни.

§ 63. Форми іменників першої відміни

На відмінкові закінчення іменників першої відміни впливає кінцевий приголосний основи (твердої, м'якої та мішаної груп) і належність їх до категорії істот чи неістот (у формах множини).

Флексії м'якої і мішаної груп здебільшого є графічним позначенням м'якості приголосного основи.

Парадигми першої відміни

Тверда група

	О д н и н а		М н о ж и н а	
Н.	<i>сестр-а</i>	<i>рук-а</i>	<i>сестр-и</i>	<i>рук-и</i>
Р.	<i>сестр-и</i>	<i>рук-и</i>	<i>сестер</i>	<i>рук</i>
Д.	<i>сестр-і</i>	<i>руц-і</i>	<i>сестр-ам</i>	<i>рук-ам</i>
З.	<i>сестр-у</i>	<i>рук-у</i>	<i>сестер</i>	<i>рук-и</i>
О.	<i>сестр-ою</i>	<i>рук-ою</i>	<i>сестр-ами</i>	<i>рук-ами</i>
М.	<i>(на) сестр-і</i>	<i>(на) руц-і</i>	<i>(на) сестр-ах</i>	<i>(на) рук-ах</i>
Кл.	<i>сестр-о</i>	<i>рук-о</i>	<i>сестр-и</i>	<i>рук-и</i>

М'яка група

О д н и н а		М н о ж и н а	
Н. <i>ткал-я</i>	<i>наді-я</i>	<i>ткал-і</i>	<i>наді-ї</i>
Р. <i>ткал-і</i>	<i>наді-ї</i>	<i>ткаль</i>	<i>надій</i>
Д. <i>ткал-і</i>	<i>наді-ї</i>	<i>ткал-ям</i>	<i>наді-ям</i>
З. <i>ткал-ю</i>	<i>наді-ю</i>	<i>ткаль</i>	<i>наді-ї</i>
О. <i>ткале-ю</i>	<i>надіє-ю</i>	<i>ткал-ями</i>	<i>наді-ями</i>
М. (на) <i>ткал-і</i>	(на) <i>наді-ї</i>	(на) <i>ткал-ях</i>	(на) <i>наді-ях</i>
Кл. <i>ткал-е</i>	<i>наді-є</i>	<i>ткал-і</i>	<i>наді-ї</i>

Мішана група

О д н и н а		М н о ж и н а	
Н. <i>миш-а</i>	<i>круч-а</i>	<i>миш-і</i>	<i>круч-і</i>
Р. <i>миш-і</i>	<i>круч-і</i>	<i>миш-ей</i>	<i>круч</i>
Д. <i>миш-і</i>	<i>круч-і</i>	<i>миш-ам</i>	<i>круч-ам</i>
З. <i>миш-у</i>	<i>круч-у</i>	<i>миш-ей</i>	<i>круч-і</i>
О. <i>миш-ею</i>	<i>круч-ею</i>	<i>миш-ами</i>	<i>круч-ами</i>
М. (на) <i>миш-і</i>	(на) <i>круч-і</i>	(на) <i>миш-ах</i>	(на) <i>круч-ах</i>
Кл. <i>миш-е</i>	<i>круч-е</i>	<i>миш-і</i>	<i>круч-і</i>

О д н и н а

У родовому відмінку однини іменники першої відміни твердої групи мають закінчення *-и* (*школ-и, мух-и*) та *-і* у м'якій і мішаній групах (*стел-і, груш-і*). Іменники з кінцевим приголосним основи *-й* мають флексію *-ї* (*наді-ї, мрі-ї*).

У давальному відмінку в іменниках усіх трьох груп виступає флексія *-і* (*школі, стелі, груші*), яка в іменниках з основою на *-й* графічно передається флексією *-ї* (*Софії*).

В іменниках твердої групи, основи яких закінчуються на *-г, -к* або *-х*, перед флексією *-і* відбувається перехід цих приголосних у *-з, -ц, -с* (*нога — нозі, рука — руці, стріха — стрісі*).

У знахідному відмінку однини в іменниках твердої і мішаної груп виступає флексія *-у* (*весну, ружу*), яка графічно передається літерою *-ю* в іменниках м'якої групи (*вишню, тополю*).

В орудному відмінку іменники твердої групи мають закінчення *-ою* (*рибою, липою, смугою*), а м'якої та мішаної — *-ею*

(вишнею, працею, межею) або (після кінцевої основи *-й*) *-єю* (надією, грацією).

У формі місцевого відмінка виступає та сама флексія, що й у давальному відмінку (*-і* або графічно *-ї*), але відмінкове значення виражається за допомогою прийменників *на, у (в), по, о (об)*: *на горі, у гаї, по хаті, о п'ятій годині*.

Кличний відмінок твориться від іменників твердої групи флексією *-о* (*Ганно, весно*), від іменників м'якої і мішаної груп — переважно *-е (-є)* або в пестливих назвах *-у (-ю)*: *Софіє, земле, круче; Полю, бабуся* (і *бабусе*).

Множина

У називному відмінку множини іменники твердої групи мають закінчення *-и* (*дороги, гори*), а м'якої і мішаної груп — *-і* або графічно *-ї* (*яблуні, кручі, мрії*).

Для родового відмінка множини здебільшого характерна нульова флексія (*верб, тополь, вишень, меж, мрій*). Проте в деяких словах виступає флексія *-ів* (*бабів*) або *-ей* (*статей, мишей*).

У формі родового відмінка закономірність чергування звуків [o], [e] з [i] часто порушується. Пор.: *гора — гір, особа — осіб*, але *межа — меж, тополя — тополь, лелека — лелек*.

Якщо в кінці основи збігаються дві приголосні, то перед сонорним з'являється вставний (епентетичний) [o] (переважно в іменниках з кінцевим твердим приголосним): *іскра — іскор, сосна — сосон* (і *сосен*), *крихта — крихот* або [e (є)]: *мітла — мітел, весна — весен; крапля — крапель, вишня — вишень; війна — воєн, стайня — стаєнь*. У словах іншомовного походження вставного голосного немає: *буков, верст, клятьв, пальм, фірм, шахт*.

У давальному відмінку множини виступає закінчення *-ам* (у твердій і мішаній групах: *сестрам, мишам, кручам*) або графічно *-ям* (у м'якій групі: *пісням, мріям*).

Знахідний відмінок множини в іменниках першої відміни виражає розрізнення назв істот і неістот: у назвах істот його форма збігається з родовим відмінком (*кличу сестер*), а в назвах неживих предметів — з називним (*кладу книжки*). Порушення цих норм спостерігається у назвах комах та деяких свійських тварин (*пасу овець і вівці, розводив бджіл і бджоли*).

В орудному відмінку іменники першої відміни мають закінчення *-ами* (в твердій і мішаній групах: *жінками, грушами*) або *-ями* (як графічне позначення м'якості приголосного основи: *землями, лініями*). У деяких словах виступає флексія *-ми* (*сльозами і слізьми, свинями і свиньми*).

У місцевому відмінку виступає флексія *-ах* (в іменниках твердої і мішаної груп: *у книжках, на кручах*) або *-ях* (у м'якій групі: *на полицях, на лініях*).

§ 64. Форми іменників другої відміни

О д н и н а

У називному відмінку однини іменники другої відміни чоловічого роду мають чисту основу (*кобзар, кінь, край*) або флексію *-о* (*Дмитро, Дніпро*). В іменниках середнього роду виступає флексія *-о*: *добро, світло* (тверда група), *-е*: *море, плече* (м'яка і мішана групи) та *-а* (граф. *-я*): *весілля, життя* (м'яка група).

Родовий відмінок має закінчення *-а* (*-я*) та *-у* (*-ю*). Вибір і вживання флексії в іменниках чоловічого роду залежать від семантико-граматичного розряду, під який підводиться слово. Так, флексію *-а* (*-я*) мають іменники, що позначають істот (за винятком збірних назв: *народу, загону*): *брата, керівника, викладача, Дениса, журавля, горобця, карася*; назви конкретних предметів, що мають обидві форми числа (*носа, стола, замка, олівця, шматка, кумача*); назви мір (*грама, метра, літра, місяця*); наукові й технічні терміни українського та іншомовного походження (*відмінка, суфікса, кореня, прикметника, радіуса, сектора, синоніма, але: синтаксису, базису*); назви приміщень, будівель та інших споруд і їх частин (*вітряка, гаража, млина, але: карнизу і карниза, сараю і сарая, поверху, універмагу, залу*).

Флексія *-у* (*-ю*) виступає в збірних назвах (*людю*); в назвах рослин (*барвінку, льону, лісу, саду, гороху, лозняку і лозняка, молодняку і молодняка*); у назвах установ, організацій, закладів (*інституту, ліцею, заводу*); абстрактних понять, процесів, станів, суспільних, наукових та інших течій (*розуму, вигляду, цвіту, глузду, світогляду, процесу, гуманізму, матеріалізму*); явищ природи (*грому, снігопаду, морозу, вогню*).

У географічних назвах міст і річок переважає флексія *-а* (*-я*): *Льво́ва, Га́дяча, Меліто́поля; Дніпра́, Дінця́* (з наголосом на флексії): але *Дону, Дунаю* (з ненаголошеною флексією). У назвах країв, озер, гір переважає флексія *-у* (*-ю*): *Криму, Сибіру, Донбасу, Байкалу, Уралу* та ін.

У деяких іменниках можливі подвійні флексії залежно від семантики слова, наприклад: *зробив ремонт телефонного апарата* (конкретний предмет) і *перебуває у віданні державного апарату* (установа).

Флексія може також регулюватися наголосом, наприклад: *з моста́* і *з мо́сту, сти́ду* і *стида́*.

Іменники середнього роду в родовому відмінку однини мають закінчення *-а* (*-я*): *озера, перевесла, прізвища, моря, завдання*.

Давальний відмінок в українській мові має паралельні флексії *-ові* та *-у* в іменниках чоловічого роду твердої групи: *Петрові* і *Петру*; *-еві* (*-єві*) та *-у* (*-ю*) в іменниках м'якої і мішаної груп: *коневі* і *коню, Гайдаєві* і *Гайдаю, сторожеві* і *сторожу*.

У назвах істот переважає флексія *-ові, -еві* (*-єві*), а в назвах неживих предметів — *-у* (*-ю*).

Іменники середнього роду в давальному відмінку виступають з флексією *-у* (*-ю*): *болоту, горю, прізвищу*, а також можуть мати флексію *-ові, -еві*: *Показав селові синю книжечку* (Ст.).

У знахідному відмінку однини іменників чоловічого роду більш виразно виявляється вказівка на істоту чи неістоту. У назвах істот форма знахідного збігається з родовим відмінком: *зустрів брата, батька, Сергія*, а в назвах предметів — з називним: *узяв папір, стілець, книш*. Назви груп істот також мають форму знахідного, що збігається з називним: *зібрав загін, погнав табун*.

Проте у деяких випадках ця закономірність порушується. Наприклад, можна вжити: *збудував хлівець* і *хлівця, отримав лист* і *листа*, зокрема, пор. у фразеологізмах: *піймати облизня, дати гарбуза*.

В орудному відмінку іменники чоловічого і середнього роду (крім тих, що в називному відмінку закінчуються на *-я*) мають флексію *-ом*: *Іваном, краном, озером* (тверда група); *-ем* (*-єм*): *Василем, секретарем, фуражем, полем, днищем* (м'яка і мішана групи).

Парадигми другої відміни

О д н и н а

Н.	стіл	фермер	батъко	село
Р.	стол-а	фермер-а	батък-а	сел-а
Д.	стол-у (-ові)	фермер-ові (-у)	батък-ові (-у)	сел-у
З.	стіл	фермер-а	батък-а	сел-о
О.	стол-ом	фермер-ом	батък-ом	сел-ом
М.	(на) стол-і	(на) фермер-ові (-у)	(на) батък-ові (-у)	(на) сел-і
Кл.	стол-е	фермер-е	батък-у	сел-о
Н.	коваль	гай	Ігор	поле
Р.	ковал-я	га-ю	Ігор-я	пол-я
Д.	ковал-еві (-ю)	га-ю	Ігор-еві (-ю)	пол-ю
З.	ковал-я	гай	Ігор-я	пол-е
О.	ковал-ем	га-єм	Ігор-ем	пол-ем
М.	(на) ковал-еві (-ю)	(на/у) га-ю	(на) Ігор-еві (-і)	(на/у) пол-і
Кл.	ковал-ю	га-ю	Ігор-е	пол-е
				знання
				знанн-я
				знанн-ю
				знанн-я
				знанн-ям
				(на) знанн-і
				знанн-я
Н.	м'яч	каменяр	плеч-е	днице
Р.	м'яч-а	каменяр-а	плеч-а	дниц-а
Д.	м'яч-у (-еві)	каменяр-еві (-у)	плеч-у	дниц-у
З.	м'яч	каменяр-а	плеч-е	дниц-е
О.	м'яч-ем	каменяр-ем	плеч-ем	дниц-ем
М.	(на) м'яч-і	(на) каменяр-еві (-у)	(на) плеч-і	(на) дниц-і
Кл.	м'яч-е	каменяр-е	плеч-е	дниц-у

Множина

Н.	стол-и	фермер-и	батьк-и	сел-а
Р.	стол-ів	фермер-ів	батьк-ів	сіл
Д.	стол-ам	фермер-ам	батьк-ам	сел-ам
З.	стол-и	фермер-ів	батьк-ів	сел-а
О.	стол-ами	фермер-ами	батьк-ами	сел-ами
М.	(на) стол-ах	(на) фермер-ах	(на) батьк-ах	(на) сел-ах
Кл.	стол-и	фермер-и	батьк-и	сел-а
Н.	ковал-і	га-ї	пол-я	знанн-я
Р.	ковал-ів	га-їв	пол-ів	знань
Д.	ковал-ям	га-ям	пол-ям	знанн-ям
З.	ковал-ів	га-ї	пол-я	знанн-я
О.	ковал-ями	га-ями	пол-ями	знанн-ями
М.	(на) ковал-ях	(на/в) га-ях	(на/в) пол-ях	(на) знанн-ях
Кл.	ковал-і	га-ї	пол-я	знанн-я
Н.	м'яч-і	каменяр-і	плеч-і	дниця-а
Р.	м'яч-ів	каменяр-ів	пліч	дниць
Д.	м'яч-ам	каменяр-ам	плеч-ам	дниця-ам
З.	м'яч-і	каменяр-ів	плеч-і	дниця-а
О.	м'яч-ами	каменяр-ами	плеч-ами і пліч-ми	дниця-ами
М.	(на) м'яч-ах	(на) каменяр-ах	(на) плеч-ах	(на) дниця-ах
Кл.	м'яч-і	каменяр-і	плеч-і	дниця-а

Іменники середнього роду на *-я* в орудному відмінку однини мають флексію *-ям*: *грудд'ям, лист'ям, пір'ям*.

У місцевому відмінку іменників другої відміни однини виступають закінчення: *-і (-ї), -у (-ю), -ові, -еві (-єві)*. Флексії *-ові, -еві (-єві)* з'явилися в місцевому відмінку за аналогією до давального переважно в назвах істот чоловічого роду: *на синові, на гостеві, на Гордієві*.

Флексія *-у (-ю)* характерна для іменників чоловічого і середнього роду, що мають суфікси *-к (о), -ок, -ик, -ак*: *на візку, на містку, у миснику, на держаку*.

В інших іменниках чоловічого роду флексія *-у (-ю)* чи *-і (-ї)* регулюється тими самими семантичними відтінками, що й у родовому відмінку. Пор., наприклад: *на льоду, у строю, але на дивані, у музеї, на стільці*.

Закінчення *-у (-ю)* виступає у поєднанні з прийменником *по*: *по двору, по вівсу, по морю*.

Флексія *-і* виступає в іменниках середнього роду, за винятком тих, що мають суфікс *-к*: *на лоні, у морі, у зіллі, але у горнятку, на курчаткові і курчатку*.

У формі місцевого відмінка приголосні основи *г, к, х* перед *і* змінюються на *з, ц, с*: *плуг — у плузі, байрак — у байраці, вухо — у вусі*.

У кличному відмінку іменники другої відміни мають флексію *-у* або *-е*.

Флексія *-у* виступає в іменниках чоловічого роду твердої і мішаної груп: *діду, товаришу, дядьку, котик*; в іншомовних найменуваннях з кінцевим задньоязиковим або гортанним приголосним: *Юзеку, Людвігу*; в іменниках чоловічого роду м'якої групи виступає флексія *-ю*: *Сергію, лікарю, краю*.

Флексія *-е* вживається у кличному відмінку іменників чоловічого роду із суфіксами *-ець, -ак*: *хлопче, юначе, батраче* (але *ковалю, мудрецю*) та в деяких інших іменниках чоловічого роду, наприклад: *голубе, вітре, друже*.

Перед флексією *-е* приголосні *г, к, х* змінюються на *ж, ч, ш*: *друг — друже, юнак — юначе, Явтух — Явтуше*.

У назвах осіб за прізвиськом кличний відмінок може замінюватися називним, зокрема при звертанні до людини з вказівкою на ранг, посаду, наприклад: *лейтенанте Орлик, прокуроре Гриценко, товаришу голова*. В усіх інших випадках, коли перше

слово є загальною назвою, а друге — ім'ям, обидва іменники мають форму кличного відмінка, наприклад: *товаришу Євгене, брате Олексію*.

У персоніфікованих назвах середнього роду у ролі звертання вживається форма називного відмінка: *світло, крило, плече*.

Множина

Називний відмінок множини може мати такі флексії: 1) в іменниках чоловічого роду твердої групи *-и*: *робітники, інженери, голоси, прапори*; 2) в іменниках чоловічого роду м'якої і мішаної груп *-і* або графічно *-ї*: *учителі, портфелі, школярі, товариші, носії*; 3) в іменниках середнього роду твердої і мішаної груп — *-а*: *коліна, полотна, прізвища* або *-я*, що графічно передає м'якість приголосного основи в іменниках середнього роду м'якої групи: *моря, послання, прислів'я*.

Окремі іменники середнього роду мають давнє закінчення називного двоїни *-і*: *очі, плечі, уші* (і *вуха*) або *-и*: *вуси, рукави* (поширеніше вживання: *вуса, рукава*).

У родовому відмінку множини іменники другої відміни мають закінчення *-ів* (*-їв*), *-ей* або нульову флексію: *столів, ковалів, батьків, солов'їв, країв, очей, плечей* (і *пліч*).

В іменниках чоловічого роду найуживаніша флексія *-ів*: *воротарів, чоловіків, орачів, плащів*.

Деякі іменники середнього роду мають також флексію *-ів*: *морів, полів, почуттів*.

Нульова флексія характерна для іменників чоловічого роду, які можуть втрачати суфікс *-ин-*: *селян, подолян, галичан, болгар, татар*, але *грузинів, осетинів*, та в більшості іменників середнього роду: *вікон, гнізд, решіт, сердець, волокон, знань, завдань, розгалужень*.

Флексія *-ей* виступає в деяких іменниках чоловічого і середнього роду: *коней, свиней, гостей, очей, вушей* (і *вух*), *плечей* (і *пліч*).

У давальному, орудному і місцевому відмінках іменники другої відміни мають такі самі флексії, як і іменники першої відміни: *-ам* (*-ям*), *-ами* (*-ями*), *-ах* (*-ях*), наприклад: *братам, сестрам, школярам, озерам, морям, знанням; братами, школярами, озерами, морями, знаннями; на братах, на сестрах, на школярах, на озерах, на морях, у знаннях*.

У знахідному відмінку множини іменників другої відміни спостерігаються ті самі закономірності розрізнення істот/неістот, що й в іменниках першої відміни та в родовому однини другої відміни.

§ 65. Форми іменників третьої відміни

О д н и н а

Іменники третьої відміни в називному відмінку однини закінчуються на м'який приголосний основи (*тінь, сіль, вісь, міць, паморозь*) або на губний чи шиплячий приголосний, що в минулому були м'якими (*любов, річ, подорож*). Виняток становить іменник *мати*, що має флексію *-и*.

П а р а д и г м и т р е т ь о ї в і д м і н и

О д н и н а

Н.	<i>піч</i>	<i>вісь</i>	<i>мати</i>
Р.	<i>печ-і</i>	<i>ос-і</i>	<i>матер-і</i>
Д.	<i>печ-і</i>	<i>ос-і</i>	<i>матер-і</i>
З.	<i>піч</i>	<i>вісь</i>	<i>матір</i>
О.	<i>пічч-ю</i>	<i>вісс-ю</i>	<i>матір'-ю</i>
М.	<i>(у) печ-і</i>	<i>(в) ос-і</i>	<i>(на) матер-і</i>
Кл.	<i>печ-е</i>	<i>ос-е</i>	<i>матір</i>

М н о ж и н а

Н.	<i>печ-і</i>	<i>ос-і</i>	<i>матер-і</i>
Р.	<i>печ-ей</i>	<i>ос-ей</i>	<i>матер-ів</i>
Д.	<i>печ-ам</i>	<i>ос-ям</i>	<i>матер-ям</i>
З.	<i>печ-і</i>	<i>ос-і</i>	<i>матер-ів</i>
О.	<i>печ-ами</i>	<i>ос-ями</i>	<i>матер-ями</i>
М.	<i>(у) печ-ах</i>	<i>(в) ос-ях</i>	<i>(на) матер-ях</i>
Кл.	<i>печ-і</i>	<i>ос-і</i>	<i>матер-і</i>

У родовому, давальному і місцевому відмінках іменники третьої відміни мають флексію *-і* (*крові, солі, подорожі*). Кореневий звук *[i]* (з давніх *[o]*, *[e]*) в іменниках третьої відміни відповідно до історичної закономірності у відкритому складі переходить в *[o]* чи *[e]* (*піч* — *печі*, *вісь* — *осі*, *річ* — *речі*, *осінь* — *осені*).

В орудному відмінку однини іменники третьої відміни мають флексію *-у* (графічно *-ю*). Кінцевий приголосний основи, якщо він стоїть після голосного перед *-у* (*-ю*), подовжується і на письмі передається подвоєнням (*зустріччю, осінню, сіллю, памороззю*). Якщо основа закінчується двома приголосними, подовження у вимові і подвоєння на письмі немає (*радістю, якістю, жовчю*). Відсутнє подовження приголосного і в тому випадку, коли основа іменника закінчується губним приголосним або *-р* (*любов'ю, матір'ю*).

Кличний відмінок в іменниках третьої відміни твориться в окремих випадках за допомогою флексії *е-* за аналогією до іменників першої відміни м'якої і мішаної груп (*тіне, радосте, мудросте*).

Множина

У називному і знахідному відмінках множини іменники третьої відміни мають флексію *-і*: *ночі, вісті, тіні, матері*.

У родовому відмінку виступає флексія *-ей*: *доповідей, печей, солей, вістей, осей, повістей*. Іменник *мати* набуває флексії *-ів*: *матерів*.

У давальному, орудному і місцевому відмінках виступають ті самі флексії, що й в іменників першої та другої відмін.

§ 66. Форми іменників четвертої відміни

Парадигми четвертої відміни

Однина

Н. <i>лош-а</i>	<i>тел-я</i>	<i>ім'я</i>
Р. <i>лош-ат-и</i>	<i>тел-ят-и</i>	<i>ім-е-ні і ім'-я</i>
Д. <i>лош-ат-і</i>	<i>тел-ят-і</i>	<i>ім-ен-і</i>
З. <i>лош-а</i>	<i>тел-я</i>	<i>ім'-я</i>
О. <i>лош-ам</i>	<i>тел-ям</i>	<i>ім'-ям і ім-ен-ем</i>
М. (на) <i>лош-ат-і</i>	(на) <i>тел-ят-і</i>	(по) <i>ім-ен-і</i>
Кл. <i>лош-а</i>	<i>тел-я</i>	<i>ім-ен-е і ім'я</i>

Множина

Н. <i>лош-ат-а</i>	<i>тел-ят-а</i>	<i>ім-ен-а</i>
Р. <i>лош-ат</i>	<i>тел-ят</i>	<i>ім-ен</i>

Д. <i>лош-ат-ам</i>	<i>тел-ят-ам</i>	<i>ім-ен-ам</i>
З. <i>лош-ат і</i> <i>лош-ат-а</i>	<i>тел-ят і</i> <i>тел-ят-а</i>	<i>ім-ен-а</i>
О. <i>лош-ат-ами</i>	<i>тел-ят-ами</i>	<i>ім-ен-ами</i>
М. (на) <i>лош-ат-ах</i>	(на) <i>тел-ят-ах</i>	(на) <i>ім-ен-ах</i>
Кл. <i>лош-ат-а</i>	<i>тел-ят-а</i>	<i>ім-ен-а</i>

О д н и н а

Форми називного і знахідного відмінків однини в іменниках четвертої відміни творяться флексією *-а* (графічно *-я*): *курча, дівча, ягня, поросля, вим'я*.

У родовому відмінку іменники із суфіксом *-ат (-ят)* мають флексію *-и* (*курчати, теляти*), а іменники з суфіксом *-ен-* виступають з флексією *-і* (*імені, племені*) або *-а* (графічно *-я*): *ім'я, сім'я, тім'я*.

Для давального і місцевого відмінків характерна флексія *-і* (*курчаті, хлоп'яті, племені, тімені*). У місцевому відмінку іменники на зразок *тім'я, вим'я* можуть виступати без суфікса: *на тім'ї, на вим'ї*.

В орудному відмінку однини іменники втрачають суфікси *-ат- (-ят-)*. Флексія *-ам (-ям)* приєднується до кореня: *лошам, хлоп'ям*. Іменники із суфіксом *-ен-* мають паралельні форми: *ім'ям* та *іменем, тім'ям* і *тіменем*.

У літературній мові переважають форми з флексією *-ям*.

М н о ж и н а

У називному відмінку множини іменники четвертої відміни мають суфікси *-ат- (-ят-)*, *-ен-* і флексію *-а (-я)*: *дівчата, гусята; племена, тімена*, але *вим'я*.

У родовому відмінку множини іменники мають чисту основу: *хлоп'ят, телят, імен, племен*, але *вим'їв, тім'їв*.

Форми давального, орудного і місцевого відмінків множини в іменниках четвертої відміни мають ті самі флексії, що й в усіх відмінах.

У знахідному відмінку в назвах істот переважає форма, спільна з родовим: *загнав курчат, кликав порослят, пас ягнят* і *ягнята*, а в назвах неживих предметів виступає форма, спільна з називним: *коліщата, племена*.

§ 67. Відмінювання іменників множинної форми

Множинні іменники (*pluralia tantum*) мають ті самі відмінкові форми, що й іменники першої — третьої відмін у множині.

У родовому відмінку множинних іменників виступають закінчення *-ей: саней, курей, людей*; *-ів* (графічно *-їв*): *дріжджів, окулярів, зборів* або чиста основа: *ворит, канікул, висівок, ножиць*.

У давальному, орудному і місцевому відмінках множинні іменники мають ті самі флексії, що й іменники усіх чотирьох відмін у формі множини: *-ам (-ям)*; *-ами (-ями)*; *-ах (-ях)*. В орудному відмінку можлива флексія *-има: дверима, плечима, грошима*.

У знахідному відмінку майже всі множинні іменники мають форму, спільну з називним. Лише назви істот (*люди, діти, кури*) можуть мати форму знахідного відмінка, спільну з родовим: *кличу дітей (курей)*, але *пасу гуси і гусей*.

§ 68. Незмінювані іменники

Окрему морфологічну групу становлять незмінювані іменники: 1) деякі слова іншомовного походження (*метро, турне, меню, колібрі* і под.); 2) українські й іншомовні жіночі прізвиська на приголосний звук (*Зосич, Харчук*), на *-енко* (*Василенко, Яценко*), на *-ово* (*Дурново*), *-их* (*Черних, Седих*); 3) ініціальні абрєвіатури (*МВС*) та абрєвіатури, в яких друга частина має форму непрямого відмінка (*завбази, помдекана*).

Грамматичне значення відмінка в таких іменниках виражається синтаксично. Наприклад, *передають по радіо* (місцевий відмінок); *підійшов до метро* (родовий відмінок); *розмовляла з нашою Коваленко* (орудний відмінок); *слухаю какаду* (знахідний відмінок), *передали всім АТС* (давальный відмінок множини).

Список рекомендованої літератури

Основна:

- Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови: Морфологія. — К., 1993.
Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1988.

- Вихованець І. Р.* Система відмінків української мови. — К., 1987.
- Загнітко А. П.* Теоретична граматика української мови: Морфологія. — Донецьк, 1996.
- Кучеренко І. К.* Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія: В 2 ч. — К., 1961. — Ч. 1.
- Мельчук А. С.* Курс общей морфологии. — Т. 1. — М., 1997; Т. 2. — М., 1998.
- Матвіяс І. Г.* Іменник в українській мові. — К., 1974.
- Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда.* — К., 1969.
- Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Гришенка.* — К., 2002.

Додаткова:

- Андерш Й. Ф.* Семантична структура безприйменикового давального відмінка в чеській і німецькій мовах. — К., 1975.
- Андерш Й. Ф.* Сучасні теорії відмінків і завдання дослідників з відмінково-го синтаксису // *Мовознавство.* — 1971. — № 1. — С. 19—24.
- Безпояско О. К.* Іменні граматичні категорії. — К., 1991.
- Богдан М. М.* Значення і синтаксичні функції родового присубстантивного відмінка // *Укр. мова і літ. в шк.* — 1975. — № 6. — С. 35—45.
- Бондарко А. В.* Теория морфологических категорий. — Л., 1976.
- Вихованець І. Р.* Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові. — К., 1971.
- Горпинич В. О.* Українська морфологія. — Д., 2000.
- Гуйванюк Н. В.* Родовий приналежності в сучасній українській мові // *Укр. мовознавство.* — 1982. — Вип. 10. — С. 41—48.
- Загнітко А. П.* Категорія роду в системі граматичних категорій іменника // *Мовознавство.* — 1987. — № 2. — С. 62—67.
- Загнітко А. П.* Семантика іменних категорій // *Мовознавство.* — 1990. — № 1. — С. 29—34.
- Затовканюк М.* Словоизменение существительных в восточнославянских языках. — Прага: УК, 1975.
- Курилович Е.* Проблема классификации падежей // *Очерки по лингвистике.* — М., 1962. — С. 183—185.
- Мельничук О. С.* Історія вживання давального безприйменикового відмінка в українській мові // *Дослідження з синтаксису української мови.* — К., 1958. — С. 261—295.
- Мразек Р.* Синтаксис русского творительного: структурно-сравнительное исследование. — Прага, 1964.
- Недбайло Л. І.* Категорія числа в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 1968.
- Озерова Н. Г.* Лексическая и грамматическая семантика существительного. — К., 1990.
- Плющ М. Я.* Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення. — К., 1978.
- Плющ М. Я.* Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. — К., 1986.

- Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике. — М., 1985. — Т. 4, вып. 1.
- Скаб М. С.* Грамматика апеляції в українській мові. — Чернівці, 2002.
- Тимченко Є. К.* Номінатив і датив в українській мові. — К., 1925.
- Тимченко Є. К.* Локатив і інструменталь в українській мові. — К., 1926.
- Топоров В. Н.* Локатив в славянских языках. — М., 1961.
- Шахматов А. А.* Синтаксис русского языка. — 2-е изд. — Л., 1941.

ПРИКМЕТНИК

§ 69. Значення прикметника, його граматичні ознаки

Прикметник — це частина мови, що виражає постійну (статичну) ознаку предмета, граматично виявлену в категоріях роду, числа і відмінка.

Поняття якості в прикметнику може бути виражене безпосередньо (*зелений овес, глибока річка, свіже молоко*) або через відношення до інших предметів (*морський вітер, кімнатна рослина, гречане борошно*) та через відношення до особи чи істоти (*Трохимів син, материна хустка, вовче око*). Вступаючи в синтаксичний зв'язок з іменником, прикметник погоджує (узгоджує) свою форму з ним у роді, числі і відмінку. На відміну від іменників, форми роду, числа і відмінка прикметників не є самостійними, вони залежні від форм роду, числа й відмінка іменників. Частина прикметників може мати семантично вмотивовану категорію ступеня вияву ознаки, що знаходить граматичне вираження у формах ступенів порівняння (*синій — синіший — найсиніший, тонкий — тонший — найтонший*).

Прикметники виступають у реченні в ролі узгодженого означення, наприклад: *Перлове небо прибрало землю у сірі тони* (Коц.).

Приєднуючись за допомогою зв'язки до підмета, прикметник може виступати в ролі іменної частини складеного присудка, наприклад: *Гори були прозорі й легкі в ці останні дні ясного гірського літа* (Гонч.).

§ 70. Розряди прикметників за значенням

За своєю здатністю виражати ознаки предмета безпосередньо або через відношення його до іншого предмета чи особи прикметники поділяються на розряди: якісні, відносні і присвійні. Є також деякі проміжні групи: відносно-якісні, присвійно-відносні, присвійно-якісні.

Якісні прикметники

Якісні прикметники виражають ознаки предметів безпосередньо своїм лексичним значенням: *жовтий цвіт, бадьора пісня, гіркий перець, хоробрий воїн, далека путь, глухий тупіт, приємний вигляд*.

Нині якісні прикметники сприймаються як непохідні слова, хоч у минулому вони були пов'язані з назвами предметів, а отже, виражали ознаку відносну — через предмет. Так, корінь слова *білий* (бѣ-л-ъ) у давнину означав «світло, прозорість», а прикметник *пишний* походить від іменника *пыхъ* зі значенням «дихання, пихкання».

Безпосередньо виявлені ознаки предмета сприймаються органами чуття людини. В сучасній українській літературній мові якісні прикметники утворюють тематичні групи, виражаючи:

1) ознаки кольору, розміру, ваги і зовнішніх особливостей предмета, що сприймаються органом зору: *чорний, ясний, великий, широкий, важкий, косий, круглий*;

2) ознаки предметів за смаковими якостями і властивостями, що сприймаються органом смаку: *кислий, гіркий, смачний* та ін.;

3) ознаки предметів за фізичними властивостями, що сприймаються органами дотику, слуху, нюху: *холодний, теплий, твердий, дзвінкий, пахучий*;

4) фізичні якості людини та інших істот: *здоровий, худий, меткий, сліпий, лисий, стрункий*;

5) психічні властивості, особливості характеру та інші ознаки людини: *сердитий, лагідний, сумний, добрий, розумний, рішучий, настирливий, тихий*.

Якісні прикметники мають лексико-граматичні особливості, що відрізняють їх від інших розрядів.

1. Найістотношою граматичною ознакою якісних прикметників є їх здатність творити форми ступенів порівняння. Якісні

прикметники передають ознаки, які в різних предметах виявляються неоднаковою мірою. Вияв інтенсивності ознаки виражається в якісних прикметниках граматичними формами вищого й найвищого ступенів порівняння і лексико-словотворчими засобами: у похідних прикметниках із суфіксами емоційної оцінки (*білий — біленький, білісінький, білуватий; кислий — кислуватий, кисленький, кислощій*).

Інтенсивність ознаки може виражатися синтаксично — приєднанням до якісного прикметника кількісно-означального прислівника, наприклад: *трохи ледачий, недостатньо рухливий, дуже радий, надзвичайно вдалий, надто гордий*.

2. Характерною властивістю якісних прикметників є також здатність їх вступати в антонімічні відношення (*веселий — сумний, гарячий — холодний, гострий — тупий, багатий — бідний*).

3. Від якісних прикметників можна творити іменники з абстрактним значенням (*сміливий — сміливість, злий — злість, добрий — доброта, синій — синява, широкий — широчінь*), а також якісно-означальні прислівники із суфіксом *-о* чи *-е* (*солодкий — солодко, кмітливий — кмітливо, гарячий — гаряче, терплячий — терпляче*).

4. Невелика група якісних прикметників може мати коротку форму, наприклад: *зелений — зелен, ясний — ясен, вартий — варт, дрібний — дрібен, радий — рад, повний — повен, певний — певен*.

Однак деякі прикметники можуть не мати всіх цих особливостей. Так, не всі якісні прикметники можуть творити ступені порівняння (наприклад: *мертвий, німий*); від частини якісних прикметників не утворюються іменники з абстрактним значенням (*зубатий, бурий, карий* та ін.); тільки деякі якісні прикметники мають коротку форму.

Відносні і присвійні прикметники не мають жодної з названих властивостей, оскільки вони виражають ознаки предметів опосередковано через інші предмети.

Відносні прикметники

Відносні прикметники позначають ознаку предмета не безпосередньо, а через відношення до іншого предмета, явища, дії.

Вираження ознаки через предмет, явище або дію чи обставину — типовий показник синтаксичних відношень: *квіти з паперу, каша з молоком, екзамен при вступі (до училища), сон уночі*. Прикметник, твірною основою якого є іменник, що позначає предмет або узагальнену дію, виражає ознаку, логічно співвідносну з семантикою синтаксичного словосполучення: *паперові квіти, молочна каша, вступний екзамен, нічний сон*.

Відносні прикметники мають похідні основи і творяться переважно від іменників за допомогою закріплених за цим рядом слів суфіксів або префіксально-суфіксальним способом чи основоскладанням.

Морфологічні ознаки відносних прикметників не збігаються з ознаками якісних прикметників. Відносні прикметники змінюються за родами, числами і відмінками, але не творять ступенів порівняння. Від відносних прикметників не творяться похідні слова із суфіксами суб'єктивної оцінки, а також іменники абстрактного значення і прислівники на *-о, -е*.

За значенням відносні прикметники поділяються на тематичні групи, з-поміж яких найбільші такі:

1) назви ознак предметів за матеріалом: *кам'яна статуя, глиняний посуд, дерев'яне ліжко, солом'яна стріха, ситцева сорочка, конопляне полотно, чавунне ядро*;

2) назви ознак за відношенням до різних вимірів предметів: *годинний відпочинок, кілометрова відстань, літрова пляшка, десятипроцентний розчин, повторне завдання, кількаразове нагадування, двокілограмова вага*;

3) назви ознак предметів за призначенням, функціями та іншими особливостями: *читальний зал, виховна година, спусковий механізм, копіювальний папір, сталепрокатний цех, звітна доповідь*;

4) назви ознак предметів за належністю їх до установи, організації тощо: *шкільне подвір'я, колективний сад, заводська площа, інститутський зал*;

5) назви ознак предметів за просторовими відношеннями до інших предметів: *приміська зона, польова бригада, зарічний лиман, навколосезний простір, прикордонний пост, північний край* та ін.

Відносно-якісні прикметники

Відносні прикметники можуть переходити до розряду якісних. Багатозначні слова своїм прямим значенням можуть лишатися в розряді відносних, а на основі переносних значень створюються поступово якісні прикметники, що на сучасному етапі ще сприймаються як похідні.

Так, назви ознак предметів за різними відношеннями на зразок *вишневий (сік)*, *буряковий (корінь)*, *бузковий (кущ)*, *малиновий (напій)* можуть уживатися і як назви кольорів, що сприймаються безпосередньо: *вишнева хустка*, *волошкові очі*, *бузковий відтінок*, *малинове пальто*.

Ці назви кольорів уже сприймаються як якісні прикметники. Відносні прикметники, що виражають ознаки предметів за матеріалом та іншими відношеннями, в контексті можуть також набувати ознак якісних прикметників. Пор.: *срібна ложка* і *срібна голова* (сива); *дерев'яний стіл* і *дерев'яний язик* (нерухомий, отерплий); *батьківські збори* і *батьківське ставлення* (чуйне); *кришталева ваза* і *кришталева совість* (особливо чиста).

Деякі відносно-якісні прикметники, в яких процес семантичних перетворень завершився, мають ознаки якісних. Так, прикметники *творчий*, *картинний*, *діловий*, *мирний* можуть утворювати форми вищого й найвищого ступенів порівняння і синтаксично означатися кількісними словами: *більш творчий*, *найбільш творчий*, *менш діловий*, *найменш діловий*, *надто картинний*, *дуже мирний*.

Такі прикметники можуть ставати твірними основами іменників з абстрактним значенням (*творчість*, *картинність*) або прислівників (*творчо*, *картинно*, *мирно*) і вступати в антонімічні та синонімічні відношення з якісними прикметниками.

Присвійні прикметники

Присвійні прикметники виражають належність предмета певній людині або (рідше) тварині: *батькова хата*, *Андріїв брат*, *Оксанин зошит*, *директорів наказ*, *лисяча голова*.

Значення присвійних прикметників однотипні, всі вони виражають індивідуальну належність предмета людині або тварині. Лише у випадку уособлення неживих предметів вжива-

ються прикметники з присвійним значенням, похідні від назв неістот, наприклад: *А місяців батько (його сонцем зуть) саме люльку закурив* (Тич.).

Присвійні прикметники мають свої словотворчі типи і своєрідні граматичні ознаки. Твірними основами присвійних прикметників виступають лише іменникові і тільки назви істот (за рідкісними винятками у разі уособлення неживих предметів). Присвійні прикметники творяться: а) від назв людей за допомогою суфіксів *-ів (-їв)*, *-ин (-їн)*: *Петрів, Василів, товаришів, Сергійв, сестрин, Миколин, Марійн*; б) від назв тварин за допомогою суфіксів *-ач-(ий)*, *-яч-(ий)*, *-ин-(ий)*, *-їн-(ий)*: *курячий, орлиний, солов'їний*.

У поодиноких прикметниках, похідних від назв тварин, виступають суфікси *-ів*, *-ин*: *соловейків, зозулин*. Деякі присвійні прикметники мають нульовий суфікс, наприклад: *вовчий, овечий*.

Присвійні прикметники, утворені від назв людей, у називному й знахідному відмінках мають коротку форму (*ковалів, Іванів, материн, Софійн, доччин*), а прикметники, похідні від назв тварин, мають повну форму (*гусячий, качиний, собачий*).

Якщо прикметник виражає належність предмета не одній тварині, а позначає загальну родову віднесеність чи властивість тієї або іншої тварини, то він входить до розряду присвійно-відносних або присвійно-якісних прикметників. Пор.: *ведмежа голова, орлиний клюв* (присвійні прикметники); *ведмежа шуба, собача зграя, орлине пір'я* (відносні); *ведмежа послуга, собачий холод, орлиний зір* (якісні прикметники).

Не виражають значення присвійності й прикметники, що входять до складу фразеологічних словосполучень і термінологічних назв, наприклад: *ахіллесова п'ята, гордіїв вузол, дамоклів меч, адамове яблуко, торрічеллієва пустота, петрові батоги* (бот.), *воловий язик* (діал., назва квітів). Не мають присвійного значення і прикметники, що стали географічними назвами або прізвищами, наприклад: *Київ, Харків, Шевченкове, Павлів, Янів, Ковалишин*.

Присвійні прикметники вживаються в усно-розмовному стилі, в мові художньої літератури і фольклору. В інших стилях української мови присвійні прикметники вживаються рідко. Значення індивідуальної віднесеності особі в науковому, публіцистич-

тичному та інших стилях мови найчастіше передається формами родового відмінка іменника: *твори Франка, музика Лисенка, світогляд письменника, слово вчителя, заява Ігнатенка, наказ директора*.

Присвійні прикметники, утворені від назв тварин, порівняно рідко вживаються навіть у розмовному та в художньому стилях мови.

Присвійно-відносні та присвійно-якісні прикметники

В українській мові виділяються проміжні групи прикметників, що поєднують присвійне і відносне значення або виступають у значенні безпосередньо виявленої зовнішньої характеристики предмета.

Присвійно-відносні прикметники творяться від назв людей, зрідка від назв тварин за допомогою суфікса *-ськ-*. Приєднуючись до суфікса твірної прикметникової основи, суфікс *-ськ-* (*-цьк-*) виступає частиною складного суфікса *-івськ-* або *-инськ-*, наприклад: *адмірал — адміральський, козак — козацький, батько — батьківський, учень — учнівський, мати — материнський, Малишко — Малишківський*.

Від назв тварин творяться присвійно-відносні прикметники тими самими суфіксами, що й присвійні: *-ач-* (*-яч-*), *-ин-* (*-їн-*), зрідка *-ов-* або нульовим (*телячий, конячий, журавлиний, качиний, зміїний, вовлий, овечий, орлій*).

На відміну від присвійних прикметників, що виражають належність індивідуальній особі (істоті), присвійно-відносні прикметники вказують на вищий ступінь узагальнення, наприклад: *Шевченківські місця* (місцевість, де народився, жив і навчався Т. Г. Шевченко); *дівчачий гурт, дівочий хоровод; орлина сім'я, журавлиний ключ, звіряче потомство*.

До присвійних прикметників ставляться питання *чи й?* *чи я?* *чи є?* *чи ї?*, присвійно-відносні прикметники в основному відповідають на питання *яки й?* *яка?* *яке?* *які?*: *дівочі уста* (*чи ї?*), *дівочий хоровод* (*яки й?*); *дідова хата* (*чи я?*), *дідівська хата* (*чи я?*, *яка?*), *дідівська спадщина* (*яка?*); *ластівчине крило* (*чи є?*), *ластів'яче гніздо* (*яке?*), *ластів'яче шугання* (*яке?*).

Втрачаючи семантичний відтінок присвійності, присвійно-відносні прикметники цілком входять до розряду відносних,

наприклад: *учительська конференція, батьківський комітет, риб'ячий жир, коров'яче молоко, кролячий пух, соболиний комір.*

Усі присвійно-відносні прикметники виступають тільки в повній формі.

Присвійно-відносні прикметники можуть поступово набувати значення якісних. Таке переосмислення можливе на основі переносних значень слова. Такі прикметники виділяються в окрему групу присвійно-якісних, наприклад: *материнська ласка, дружній потиск руки, дідівські закони, звірячий погляд, вовчий апетит, заяча душа, воляча сила, осячя (ослина) впертість.*

З таким самим значенням виступають прикметники в стійких фразеологічних сполученнях: *діло теляче, лебедина пісня, охрімова свита, куряча сліпота, езопівська мова, мамина доня, прометеївський вогонь.*

Присвійно-відносні прикметники, переходячи в розряд якісних, набувають деяких властивих їм граматичних ознак. Деякі з них набувають здатності сполучатися з кількісно-означальними прислівниками, наприклад: *майже звірячий погляд, винятково дружня розмова, надто осячя (ослина) впертість.* Від цих прикметників творяться означальні прислівники суфіксально-префіксальним способом: *по-батьківському (по-батьківськи), по-материнському (по-материнськи), по-дідівському, по-звірячому, по-собаачому, по-качичному, по-волячому, по-ведмежому, по-телячому.*

Проміжні групи прикметників є наслідком незавершеності становлення нових семантичних відтінків на основі переносних значень слова. Розподіл прикметників і віднесеність їх до певних семантико-граматичних розрядів може здійснюватися на рівні основних значень. А в контекстуальних умовах виявляються різні випадки переходу прикметників з одного семантико-граматичного розряду в інший.

§ 71. Ступені порівняння якісних прикметників

Якісні прикметники можуть характеризувати якість предмета безвідносно до інших предметів і в порівняльних зв'язках щодо інтенсивності вияву ознаки. Для вираження ступеня вияву ознаки вживаються дві форми прикметника: вищого і найвищого ступенів порівняння.

Вищий ступінь порівняння

Вищий ступінь порівняння вказує на те, що в одному з порівнюваних предметів якість виражена більшою або меншою мірою, ніж у іншому (інших), наприклад: *Колодязі доводилось копати на двадцять метрів і глибші* (Ян.).

Якщо прикметник виступає в ролі іменної частини складеного присудка, то форма вищого ступеня може виражати те, що властиву предметові ознаку виявлено більшою або меншою мірою в ньому самому у зіставленні за часовою перспективою, наприклад: *Ольга була вища, ніж я собі уявляв. Вона була худіша, ніж я пам'ятав. Вона стала наче старша* (См.).

Форми вищого ступеня бувають прості (синтетичні) і складені (аналітичні).

Проста (синтетична) форма вищого ступеня утворюється приєднанням до кореня або основи прикметника суфікса *-ш-* або *-іш-*, наприклад: *дешевий — дешевший, молодий — молодший, розумний — розумніший, ретельний — ретельніший*.

Від деяких прикметників вищий ступінь твориться за допомогою обох суфіксів, виступаючи у варіантних формах: *тихий — тихший і тихіший, грубий — грубший і грубіший, здоровий — здоровший і здоровіший*.

Варіантні форми ступеня порівняння переважно пов'язані з різними семантичними відтінками прикметників. Так, слово *рідший* означає і конкретні предмети, й абстрактні поняття (*рідші посіви, рідші випадки*), а форма *рідкіший* виражає особливості структури конкретних предметів (*рідкіша олія, рідкіше полотно*).

При утворенні форм вищого ступеня прикметників за допомогою суфікса *-ш-* відбуваються зміни в основі слова: а) суфікси основи прикметника *-к-*, *-ок-*, *-ек-* випадають: *рідкий — рідший, глибокий — глибший, далекий — дальший*; б) кінцеві приголосні основи *г, ж* перед суфіксом *-ш-* унаслідок асиміляції і дисиміляції змінюються і разом із суфіксом утворюють звукосполучення [жч] *дорогий — дорог-ш-ий — дорожший — дорожчий; дужий — дуж-ш-ий — дужчий*; кінцевий приголосний основи *с* унаслідок асимілятивно-дисимілятивних процесів разом із суфіксом *-ш-* дає звукосполучення [шч], що

графічно передається буквою *щ*: *високий* — *вис-ш-ий* — *виш-ший* — *вишчий* — *вищий* [в^ішч^і].

Перед суфіксом *-іш-* ніяких змін в основі прикметника не відбувається. Пор.: *товстий* — *товщий* і *товстіший*. Окремі прикметники утворюють форму вищого ступеня від основи іншого слова, наприклад: *гарний* — *кращий*, *поганий* — *гірший*, *малий* — *менший*, *великий* — *більший*, *добрий* — *кращий* і *ліпший*. Це суплетивні форми.

Складена (аналітична) форма вищого ступеня утворюється за допомогою додавання до початкової форми слів *більш* або *менш*: *уважний* — *більш уважний*; *чуйний* — *більш чуйний*; *розкішний* — *менш розкішний*; *яскравий* — *менш яскравий*.

Додавання здвоєних слів *більш-менш* нейтралізує значення ступеня порівняння, і прикметникова форма вживається зі значенням неповноти, часткового вираження ознаки. Пор.: *вдалий* і *більш-менш вдалий*, *знайомий* і *більш-менш знайомий*.

До форм вищого ступеня прикметників можуть приєднуватися слова *багато*, *значно*, *набагато*, *куди* (розм.), що виражають посилення інтенсивності ознаки: *багато ширший*, *значно дорожчий*, *набагато дешевший*, *куди кращий*.

За допомогою слова *трохи* виражається вказівка на незначний рівень ступеневого вияву ознаки: *трохи нижчий*, *трохи бадьоріший*.

Різні семантичні відтінки інтенсивності ознаки прикметників можуть виражатися і словотворчими засобами (пор.: *старий* — *старенький*, *старуватий*, *пристаркуватий* — *старезний*) та повторенням слів (*старий-старий*, *рудий-рудий*, *теплий-теплий*).

Найвищий ступінь порівняння

Найвищий ступінь порівняння вказує на те, що в одному з порівнюваних предметів ознака виражена найбільшою або найменшою мірою, наприклад: *І найвища, по-моєму, краса — це краса вірності* (Гонч.).

Найвищий ступінь порівняння також має дві форми: просту (синтетичну) і складену (аналітичну).

Проста (синтетична) форма найвищого ступеня утворюється додаванням до форми вищого ступеня префікса

най- (частки за походженням): *найбільший, наймолодший, найвідважніший, найглибший.*

До цієї форми можуть додаватися частки **що** і **як**, виражаючи додаткові відтінки посилення ознаки, наприклад: *щонайдорожчий, щонайскладніший, якнайсмачніший, якнаймиліший.*

Складена (аналітична) форма найвищого ступеня утворюється від початкової форми прикметника додаванням слова *найбільш* або *найменш*: *найбільш придатний, найбільш авторитетний, найменш відповідальний, найменш цікавий.*

Іноді до слів *найбільш, найменш* додаються частки **що**, **як**, які вносять відтінок підсилення: *щонайбільш дошкульний, якнайменш згубний.*

Проте виражати ступеневу ознаку в таких формах порівняння можуть не всі якісні прикметники. Так, не утворюють ступеневих форм якісні прикметники, в яких інтенсивність вияву ознаки має словотворче вираження за допомогою суфіксів або префіксів, наприклад: *синявий, синенький, синюватий, синесенький, синісінький; здоровенний, злющий, предобрий, ультрамодний.*

Не можуть утворювати форм ступенів порівняння і прикметники, які семантично виражають ознаку абсолютного порогу інтенсивності, наприклад: *сліпий, босий, мертвий, німий, голий*, а також прикметники, що позначають ознаки предметів на основі кольорової подібності до інших предметів, наприклад: *кремовий, шоколадний, брунатний, лимонний, бузковий*; так само назви мастей: *буланний, карий, вороний*. Вони можуть позначатися словами *густо, темно* і утворювати з ними складні слова (*світлобрунатний, темнокарий*).

Не утворюють ступенів порівняння відносні прикметники, які переходять у розряд якісних, наприклад: *батьківський* (-а любов), *ворожий* (погляд) та складні якісні прикметники, наприклад: *червонобокий, світло-зелений, яскраво-червоний.*

Примітка. У мовознавчій літературі для позначення вихідної (початкової) форми прикметника вживають терміни «перший», «звичайний» ступінь. Тоді розглядають три ступені порівняння. Однак у такому випадку термін «ступінь порівняння» є суперечливим за змістом, бо в початковій формі прикметника інтенсивність ознаки не виражається.

Більш прийнятним можна вважати термін «нульовий ступінь», запропонований авторами академічного видання «Сучасна українська літера-

турна мова. Морфологія» за заг. ред. І. К. Білодіда (К.: Наук. думка, 1969. — С. 156). Нульовий ступінь, за термінологією автора відповідного розділу Д. Х. Баранника, протиставляється першому і другому ступеням порівняння.

Відмінювання прикметників

§ 72. Повні й короткі прикметники

У сучасній українській літературній мові вживаються переважно повні прикметники, які в усіх формах мають відмінкові закінчення: *добрий, добра, добре, добрі; доброго, доброї, добрих* та ін. Коротких прикметників у сучасній українській мові дуже мало, наприклад: *зелен, рад, повен, винен, ясен, дрібен, славен*. Коротку форму називного і знахідного відмінків мають також присвійні прикметники з суфіксами *-ів (-їв), -ин (-їн)*.

Для більшості прикметникових форм характерні стягнені флексії, що витворилися на основі злиття закінчення давнього вказівного займенника із закінченням коротких прикметників.

Форма називного відмінка однини чоловічого роду нестягнена: *добръ-и — добры-и — добрий [добрій]*.

У поетичній мові, народній творчості та усному літературному мовленні вживаються також повні нестягнені форми називного відмінка однини жіночого і середнього роду, знахідного відмінка однини жіночого роду та називного й знахідного множини, наприклад: *Літо краснее минуло, сніг лежить на полі* (Л. У.); *А туман, неначе ворог, закриває море і хмароньку рожевую...* (Т. Ш.); *І ти, моя єдина, ведеш за собою літа мої молодії* (Т. Ш.).

§ 73. Тверда і м'яка групи прикметників

Повні прикметники стягненої форми змінюються за родами, числами і відмінками.

За кінцевим приголосним основи (твердим чи м'яким) прикметники поділяються на тверду і м'яку групи.

Прикметники твердої групи мають у називному відмінку однини флексії *-ий, -а, -е*, перед якими кінцевий приголосний основи вимовляється твердо: *сонячний, довгий; сонячна, довга; сонячне, довге*.

Прикметники м'якої групи в називному відмінку однини мають флексії *-ій, -я, -є*, що позначають м'якість кінцевого приголосного основи: *середній, торішний; середня, торішня; середнє, торішнє*.

Більшість прикметників у сучасній українській мові належить до твердої групи, і лише невелика кількість — до м'якої, а саме:

1) якісні й відносні прикметники з основою на м'який [н'], перед яким стоїть ще один приголосний: *безодній, ближній, верхній, вечірній, всесвітній, городній, давній, дорожній, досвітній, достатній, життій, крайній, кутній, літній майбутній, могутній, мужній, новітній, обідній, освітній осінній, останній, передній, пізній, порожній, присутній, путній, ранній, середній, сторонній, суботній, сусідній, хатній, художній* та похідні від них і невелика частина менш уживаних, наприклад: *зимній, злагодній, іногородній; синій* (звук [н] після голосного); *довговіий* (після звуку *j*: [доугові́ї-і́ї]);

2) відносні прикметники прислівникового походження на *-жній, -шній*, наприклад: *справжній, внутрішній, вчорашній, домашній, сьогоднішній* та ін.;

3) кілька присвійно-відносних прикметників на *-жній*, похідних від іменників: *дружній* (*дружня рука* (рука друга), але *дружний сміх* (одностайний сміх) — якісний прикметник), *мужній* (*мужня жона* (жона свого мужа) — застаріле слово), а також *матерній* (частіше — *материн*), *орлій*.

Складні прикметники з другою частиною *-лиций* мають в однині м'яку основу (крім називного й орудного відмінків), а в множині — тверду (крім називного відмінка).

Відмінкові парадигми прикметників

О д н и н а

Н. <i>нов-ий</i>	<i>нов-а</i>	<i>нов-е</i>
Р. <i>нов-ого</i>	<i>нов-ої</i>	<i>нов-ого</i>
Д. <i>нов-ому</i>	<i>нов-ій</i>	<i>нов-ому</i>
З. як Н. або Р.	<i>нов-у</i>	<i>нов-е</i>
О. <i>нов-им</i>	<i>нов-ою</i>	<i>нов-им</i>
М. (на) <i>нов-ому</i> ,	(на) <i>нов-ій</i>	(на) <i>нов-ому</i> ,
(на) <i>нов-ім</i>		(на) <i>нов-ім</i>
Кл. <i>нов-ий</i>	<i>нов-а</i>	<i>нов-е</i>

Множина

Н. *нов-і*
 Р. *нов-их*
 Д. *нов-им*
 З. як Н. або Р.
 О. *нов-ими*
 М. *нов-их*
 Кл. *нов-і*

Однина

Н. <i>батьк-ів</i>	<i>батьков-а</i>	<i>батьков-е</i>
Р. <i>батьков-ого</i>	<i>батьков-ої</i>	<i>батьков-ого</i>
Д. <i>батьков-ому</i>	<i>батьков-ій</i>	<i>батьков-ому</i>
З. як Н. або Р.	<i>батьков-у</i>	<i>батьков-е</i>
О. <i>батьков-им</i>	<i>батьков-ою</i>	<i>батьков-им</i>
М. <i>(на) батьков-ому,</i> <i>(на) батьков-ім</i>	<i>(на) батьков-ій</i>	<i>(на) батьков-ому,</i> <i>(на) батьков-ім</i>
Кл. <i>батьк-ів</i>	<i>батьков-а</i>	<i>батьков-е</i>

Множина

Н. *батьков-і*
 Р. *батьков-их*
 Д. *батьков-им*
 З. як Н. або Р.
 О. *батьков-ими*
 М. *(на) батьков-их*
 Кл. *батьков-і*

Однина

Н. <i>ранн-ій</i>	<i>ранн-я</i>	<i>ранн-є</i>
Р. <i>раннь-ого</i>	<i>раннь-ої</i>	<i>раннь-ого</i>
Д. <i>раннь-ому</i>	<i>ранн-ій</i>	<i>раннь-ому</i>
З. як Н. або Р.	<i>ранн-ю</i>	<i>ранн-є</i>
О. <i>ранн-ім</i>	<i>раннь-ою</i>	<i>ранн-ім</i>
М. <i>(на) раннь-ому,</i> <i>(на) ранн-ім</i>	<i>(на) ранн-ій</i>	<i>(на) раннь-ому,</i> <i>(на) ранн-ім</i>
Кл. <i>ранн-ій</i>	<i>ранн-я</i>	<i>ранн-є</i>

Множина

- Н. *ранн-і*
- Р. *ранн-іх*
- Д. *ранн-ім*
- З. як Н. або Р.
- О. *ранн-іми*
- М. *(на) ранн-іх*
- Кл. *ранн-і*

Відмінювання прикметників на -лиций

Однина

Н. <i>білолиц-ий</i>	<i>білолиц-я</i>	<i>білолиц-е</i>
Р. <i>білолиць-ого</i>	<i>білолиць-ої</i>	<i>білолиць-ого</i>
Д. <i>білолиць-ому</i>	<i>білолиц-ій</i>	<i>білолиць-ому</i>
З. як Р. (зрідка як Н.)	<i>білолиц-ю</i>	<i>білолиц-е</i>
О. <i>білолиц-им</i>	<i>білолиць-ою</i>	<i>білолиц-им</i>
М. <i>(на) білолиць-ому,</i> <i>(на) білолиц-ім</i>	<i>(на) білолиц-ій</i>	<i>(на) білолиць-ому,</i> <i>(на) білолиц-ім</i>
Кл. <i>білолиц-ий</i>	<i>білолиц-я</i>	<i>білолиц-е</i>

Множина

- Н. *білолиц-і*
- Р. *білолиц-их*
- Д. *білолиц-им*
- З. як Р. (зрідка як Н.)
- О. *білолиц-ими*
- М. *(на) білолиц-их*
- Кл. *білолиц-і*

§ 74. Уваги до відмінкових форм прикметників

Прикметники твердої і м'якої груп різняться кінцевим приголосним основи. Відмінкові форми однини обох груп мають основні флексії у твердій групі: *-ий, -е; -ого, -ому, -им, -ому, -ий-* в чоловічому і середньому роді; *-а, -ої, -ій, -у, -ою, -ій, -і* — у жіночому; *-і, -их, -им, -ими, -их, і* — у множині для всіх родів.

У непрямих відмінках прикметників м'якої групи (крім знахідного й орудного) виступають ті самі флексії, але після попереднього м'якого приголосного, що на письмі позначається м'яким знаком (пор.: *чорн-о-го* і *синь-ого*; *чорн-ою* і *синь-ою*).

У знахідному відмінку однини прикметники чоловічого роду залежно від форми іменника можуть мати закінчення називного або родового відмінків (*вірного друга*, *приємне враження*).

В орудному відмінку однини чоловічого і середнього роду м'якої групи флексія *-ім* вказує на м'який приголосний основи (*торішнім снігом*, *вранішнім сонцем*).

У формах множини виступають флексії, спільні для всіх трьох родів.

У називному і кличному відмінках множини прикметники твердої і м'якої груп мають закінчення *-і (-ї)*: *гарний* — *гарні*, *могутній* — *могутні*, *довговій* — *довговії*.

В інших непрямих відмінках множини прикметники твердої групи мають флексії, що починаються з голосного *-и* (*гарн-их*, *гарн-им*, *гарн-і (-их)*, *гарн-ими*, *на гарн-их*), а прикметники м'якої групи — флексії, що починаються з голосного *-і (-ї)* (*могутн-их*, *могутн-ім*, *могутн-і (-их)*, *могутн-іми*, *на могутн-их*; *довгові-їх*, *довгові-їм*, *довгові-ї (-їх)*, *довгові-їми*, *на довгові-їх*).

Список рекомендованої літератури

Основна:

- Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови: Морфологія. — К., 1993.
- Висоцький А. В. Смысловая структура якісних прикметників // Наук. зап.: Зб. наук. статей НПУ ім. М. П. Драгоманова. — К., 1998. — Вип. 1. — С. 157—161.
- Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. — К., 1978.
- Загнітко А. П. Основи функціональної морфології української мови. — К., 1991.
- Леонova М. В. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. — К., 1983.
- Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К., 1969.
- Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. — К., 2002.

Додаткова:

- Баранник Д. Х. Лексико-граматичні категорії якісних прикметників // Лінгвістичний семінарій: Тези доп. — Д., 1966.

- Вихованець І. Р.* Частина мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1988.
- Вольф Е. М.* Грамматика и семантика прилагательного. — М., 1973.
- Карпенко Ю. О.* Ступені порівняння прикметників в українській мові // Укр. мова і літ. в шк. — 1960. — № 1.
- Крижанівська М. О.* Короткі форми прикметників в українській мові // Там само.
- Степаненко М.* Прикметник у функції присудкового компонента // Актуальні проблеми граматики: Зб. наук. праць. — Київ; Кіровоград, 1996. — Вип. 1. — С. 104—109.
- Франчук В. Ю.* Перехід відносних прикметників у якісні // Укр. мова і літ. в шк. — 1964. — № 12.
- Щербатюк Г. Х.* Однокореневі прикметники на *-ний, -овий* // Морфологічна будова сучасної української мови. — К., 1975. — С. 141—157.

ЧИСЛІВНИК

§ 75. Значення числівника, його граматичні ознаки

Ч и с л і в н и к — це частина мови, що означає абстрактно-математичне число або певну кількість однорідних предметів чи їх порядок при лічбі.

Називаючи абстрактно-математичне число (наприклад: *сто ділиться на п'ять*) чи позначаючи кількість однорідних предметів (наприклад: *три доби*), числівники виражають ці значення в граматичній категорії відмінка. Віднесеність до граматичного роду властива тільки окремим словам, що позначають кількість предметів (наприклад: *один, одна, одно; два — дві, обидва — обидві*; порівняйте також — *мільйон і тисяча*). Більшість числівників, що позначають абстраговану чи конкретно виявлену кількість предметів, не виражають граматичного значення роду та числа.

Числівники, що позначають порядок предметів при лічбі, виражають граматичні значення роду, числа й відмінка, зумовлені формою означуваного іменника: *шостий клас, шоста група, шосте червня, шості уроки, шостого класу, шостої групи, шостого червня, шостих уроків*.

Усі числівники в реченні пов'язані з іменниками або виступають як назва числа без іменника. Такі синтаксичні сполучення числівника з іменником у формах називного і знахідного

відмінків функціонують як один член речення — підмет або додаток: *У вікно моє пильно дивляться сто вікон* (Б. Ол.); *Сто річок перебрів у броду* (Мал.).

У непрямих відмінках числівники, що позначають кількість, є узгодженими означеннями: *у семи* (с к і л ь к о х?) *студентів*, *з п'ятнадцятьма* (с к і л ь к о м а?) *гривнями*.

Числівники, що означають порядок предметів при лічбі, завжди виступають узгодженим означенням: *десятий* (я к и й?) *літак*; *до четвертого* (я к о г о?) *класу*.

Числівник може виконувати також роль іменної частини складеного присудка, наприклад: *Серце в нас одно* (Рил.); або в сполученні з іменником — обставини: *Повернуся із походу за чотири роки* (Нар. тв.).

За значенням і граматичними ознаками числівники поділяються на кількісні й порядкові.

К і л ь к і с н і числівники виражають кількісну характеристику предметів або абстраговане число і відповідають на питання *с к і л ь к и?*

Кількісні числівники об'єднують кілька груп: 1) власне кількісні; 2) неозначено-кількісні; 3) збірні; 4) дробові.

П о р я д к о в і числівники означають порядок предметів при лічбі й відповідають на питання *к о т р и й?* *к о т р а?* *к о т р е?*

§ 76. Кількісні числівники

В л а с н е к і л ь к і с н і числівники означають абстраговано-математичне число у цілих одиницях (*п'ятнадцять більше за п'ять у три рази*) або певну кількість однорідних предметів (*двадцять зошитів*).

Морфологічні особливості власне кількісних числівників пов'язані з лексичним значенням їх. Виражаючи лексично кількісність, вони позбавлені граматичного значення числа. В однорідних предметах, що позначаються іменниками у формах множини, кількісна характеристика виражається семантикою числівників (*три олівці, п'ять стільців*), а форма множини іменника, позбавлена родової віднесеності, виключає потребу вираження граматичного роду і в числівнику. Тільки числівник *один* має чітко виражену віднесеність до іменників усіх трьох родів: *один стіл, одна дівчина, одно (одне) яблуко*.

Відповідно до форми множинних іменників, що позначають один предмет, числівник *один* має також форму множини: *одні двері, одні ножиці, одні сани*.

Числівник *два* також має граматичне значення роду: *два* — у зв'язку з іменниками чоловічого і середнього роду (*два роки, два озера*) і *дві* у поєднанні з іменниками жіночого роду (*дві сестри, дві руки*). Це значення роду виражається лише у формах називного і знахідного відмінків.

Граматичне значення роду мають також числівники іменникового походження *тисяча, мільйон, мільярд, більйон, трильйон* і под. Ці слова увійшли до системи числівників, але зберегли деякі морфологічні особливості: мають значення роду і змінюються за відмінками як іменники першої (*тисяча*) або другої відміни (*мільйон, мільярд, нуль*).

Як і всі інші кількісні числівники, вони не мають граматичних форм числа і виражають кількісність лексично.

Якщо слова *тисяча, мільйон* і *мільярд* вживаються у формах множини, то вони виступають як іменники з кількісно-предметним значенням (*тисячі демонстрантів, мільйони трудящих, мільярди тонн*; пор.: *сотні рук, десятки заяв*). Іменники з кількісно-предметним значенням мають граматичні значення роду, числа й відмінка, можуть означатися прикметниками і не належать до системи лічби, а отже, не можуть бути передані графічно в цифрових позначеннях. Пор.: *п'ять* (5) і *п'ятірка*, *десять* (10) і *десяток*, *сто* (100) і *сотня*; *ця п'ятірка людей, неповний десяток літ, добра сотня коней*.

Власне кількісні числівники виражають і категорію істот/неістот: пов'язуючись з іменниками чоловічого роду — назвами істот, у знахідному відмінку мають форму, спільну з родовим (*бачив одного тигра, двох слонів, трьох зебр, чотирьох ведмедів*, але *п'ятьох слонів* і *п'ять слонів, одинадцятьох ведмедів* і *одинадцять ведмедів*).

Власне кількісні числівники синтаксично пов'язані з іменниками, що піддаються обліку.

Числівник *один* (*одна, одно*) узгоджується з іменником у роді, числі й відмінку, наприклад: *один студент, одна річка, одно ребро, одні вила; в одну ніч, одним роком* та ін.

Із числівниками *два* (*дві*), *три*, *чотири* в називному та знахідному відмінках у назвах неістот вживаються іменники у формі

називного відмінка множини, але зберігається наголос форм однини, наприклад: *два брáти, дві руки́, три профе́сори, чотири сестри́*.

Числівники *п'ять, шість* і далі у формах називного й знахідного відмінків керують іменниковою формою родового відмінка множини, наприклад: *п'ять робітників, шість книг, сім казок, вісім корів*.

У непрямих відмінках (крім знахідного) власне кількісні числівники узгоджуються з іменником, наприклад: *до двох учителів, трьом співакам, чотирма засобами, у п'яти містах, на семи машинах*.

Неозначено-кількісні числівники позначають загальну, точно не визначену кількість однорідних предметів або неозначену абстраговану кількість. До них належать слова *кілька, декілька* (якась кількість до десяти), *кільканадцять* (якась кількість до двадцяти), *кількадесят* (невизначена кількість у межах ста), *кількасот* (невизначена кількість у межах тисячі).

Ці числівники пов'язані з іменниками, що позначають конкретні предмети, які підлягають кількісному обліку, наприклад: *кілька (декілька) осіб, кільканадцять слів, кількадесят зошитів, кількасот людей*.

Наведена група неозначено-кількісних числівників відрізняється від власне кількісних тільки семантично: позначає нечітко виявлену кількість.

Грамотичні ознаки неозначено-кількісних числівників збігаються з тими, що їх мають числівники, починаючи від *п'яти* і більше. Числівники *кільканадцять, кількадесят, кількасот* вживають у розмовній мові, книжним стилем вони невластиві.

До неозначено-кількісних числівників належать також слова *багато, небагато*, омонімічні з прислівниками. Пор.: *багато зробив* (прислівник), *багато книжок* (числівник).

Числівники *багато, небагато* пов'язуються з іменниками, що означають масу, речовину, збірні й абстрактні поняття, тобто все те, що підлягає не тільки кількісному обліку, а й іншим вимірам, наприклад: *багато/небагато води (солі, золота, листя, зерна, мудрості, лиха)*. За граматичними ознаками вони подібні до власне кількісних числівників: не мають роду і числа, керують формою родового відмінка (але не тільки

множини, а й однини, пов'язуючись з іменниками однинної форми).

Якщо числівники *багато, небагато* пов'язані з іменниками, що позначають предмети, які підлягають кількісному обліку, то вони керують іменниковою формою родового відмінка множини і змінюються за відмінками. Пор.: *багато листя і багато листків; багато квасолі і багато квасолин; багатьох листків і багатьох квасолин; багатьом листкам і багатьом квасолинам.*

Збірні числівники означають кількість предметів у сукупності, неподільній єдності їх, наприклад: *двоє вікон, троє дітей, четверо коней, п'ятеро саней.*

У поєднанні з власне кількісними збірні числівники виражають сукупність, неподільну єдність і в більших вимірах, наприклад: *сорок п'ятеро, сто п'ятдесят троє телят.*

Числівники *двоє... п'ятеро* мають паралельні суфіксальні утворення *двійко, трійко, четвірко* і *п'ятірко*, містять відтінок суб'єктивної оцінки — зменшеності, здрибнілості, позитивного ставлення тощо.

До збірних належать числівники *обоє, обидва, обидві*, які також виражають кількість предметів як єдність, сукупність (*обидва лікарі, обидві дівчини, обоє хлоп'ята*).

Збірні числівники не мають роду і числа, при відмінюванні тільки в називному і знахідному відмінках зберігають свої форми, виступаючи з керованим іменником одним членом речення — підметом чи додатком. У непрямих відмінках збірні числівники замінюються формами власне кількісних числівників (*двоє вікон, двох вікон, двом вікнам, двоє вікон, двома вікнами, у двох вікнах*).

У сполученні з іменником — назвою істоти — відбувається заміна збірного числівника і в знахідному відмінку (*зустрів двох хлоп'ят, але побачив двоє дверей*).

Зі збірними числівниками *обидва, обидві* іменники в називному відмінку множини вживають так само, як і з числівниками *два, дві* (*обидва плуги, обидві книжки, але: обоє очей*).

Збірні числівники поєднуються: 1) з іменниками, що є назвами осіб чоловічої статі (*троє учнів, четверо коней, дванадцяттеро зайців*); 2) з іменниками середнього роду, що позначають малих істот (*двоє курчат, п'ятеро ведмежат, восьме-*

ро малят); 3) з іменниками середнього роду, що позначають неживі предмети (*двоє відер, четверо полотен, п'ятеро імен*); 4) з іменниками множинної форми, що позначають конкретні предмети (*трое воріт, четверо саней*).

З іменниками, що позначають парні предмети, сполучаються числівники збірні або власне кількісні з іменником *пара*: *двоє штанів і дві пари штанів*.

Збірні числівники поширені в розмовній мові, художніх творах, але майже не вживаються в діловому й науковому стилях.

Д р о б о в і числівники позначають дробові величини або кількість, що складається з певного числа одиниць, чи частин одиниці, наприклад: *одна третя року, дві п'ятих сировини, три четвертих виробів*.

Змішані дробові величини передаються сполученням власне кількісних і дробових числівників: *три і одна четверта кілограма, одна і дві третіх доби*.

Особливістю дробових числівників є те, що вони можуть поєднуватися з іменниками, які не піддаються обліку. Інші виміри рідин, маси тощо можуть бути виявлені в кількісних співвідношеннях цілого і його частин. Ці кількісні співвідношення і виражаються за допомогою дробових числівників, наприклад: *дві третіх морської води, одна п'ята запасів кам'яного вугілля, три четвертих земної атмосфери*.

Дробові числівники мають аналітичну будову: назва, що визначає кількість частин, позначається власне кількісним числівником (чисельник), а вказівка на загальний вимір — порядковим (знаменник): *одна третя, дві п'ятих, п'ять сьомих*.

Дробовий числівник, що виражає величини в частинах, у мовленні зі словом «частина» не сполучається, воно тільки мислиться: *одна восьма (частина), п'ять сьомих (частин)*.

Керований іменник, що позначає предмет виміру або одиницю виміру (*літр, кілограм, кілометр, година*), стоїть у формі родового відмінка однини (якщо виміру підлягає один предмет чи якась сукупність, неподільна єдність) або множини (якщо вимірюється кілька однорідних предметів, а також коли числівник керує іменником множинної форми), наприклад: *дві п'ятих Землі (планети) і земель (посівних площ); чотири дев'ятих урожаю і урожаїв (кількох років); три*

четвертих кілометра, дві третіх Карпат, одна п'ята саней.

Дробові числівники вживаються у книжних стилях мови, особливо в науковому та діловому. У розмовній мові, а також у творах художньої літератури дробові величини можуть позначатися іменниками з кількісно-предметним значенням *третина* (= *одна третя*), *чверть* (= *одна четверта*), *половина* (= *одна друга*). Ці слова мають граматичні ознаки, властиві іменникам, вони змінюються за відмінками в однині і множині і мають граматичне значення роду, однак у сполученні з числівниковими словами можуть виступати як числівники, наприклад: *п'ять з половиною гектарів, дві з чвертю години.*

Такі синонімічні заміни можливі і в науковому стилі, адже основу одиниць виміру становлять сталі величини, наприклад: *година дорівнює 60 хвилинам, половина — 30 хвилинам, чверть — 15 хвилинам.*

До дробових числівників належать також слова *півтора, півтори, півтораста*. Числівник *півтора* поєднується з іменниками чоловічого і середнього роду, *півтори* — з іменниками жіночого роду (*півтора року, півтора відра, півтори доби*).

Ці числівники вживаються у розмовному мовленні, публіцистичному і художньому стилях мови.

§ 77. Порядкові числівники

Порядкові числівники позначають порядок предметів при лічбі й відповідають на питання *к о т р и й? к о т р а? к о т р е? к о т р і?*

Порядкові числівники узгоджуються з іменниками у роді, числі й відмінку і виступають у ролі означень (*перший трактор, десятий клас, сота аудиторія, двадцять друге завдання, перші промені*).

Віднесення цих слів до числівників спирається на традиційну класифікацію. Порядкові числівники семантично наближаються до кількісних як слова, за допомогою яких передається кількість, але в порядкувому слідуванні предметів під час переліку, обліку їх.

Порядкові числівники утворюються від кількісних і споріднені з ними. За граматичними ознаками вони близькі до

прикметників, що дає підставу мовознавцям розглядати їх як розряд порядкових прикметників. Однак такі самі граматичні ознаки мають окремі розряди займенників (*цей, ця, це, ці, весь, вся, все, всі, котрий, котра, котре, котрі*), які не називають ознак предметів, а лише узагальнено вказують на них.

Порядкові числівники позначають не сталі (статичні) ознаки предметів, що властиве прикметникам, а вказують на кількість однорідних предметів при обліку їх відповідно до порядку слідування в підрахунках, наприклад: *п'ять столів — перший, другий, третій, четвертий і п'ятий стіл*.

Аналіз граматичних ознак числівників показує, що рід мають ті числівники, які пов'язані з іменниками у формі однини. Це власне кількісні числівники *один, одна, одно* та всі порядкові. Залишки родової належності мають числівники, основу яких виражає число *два: дві, обидва, обидві* та *півтора, півтори* (з кореневою частиною *-втор-*, синонімічною до *два*).

Синтаксичні зв'язки числівників з іменниками також будуються на протиставленні одного предмета багатьом: маємо узгодження форм числівника з іменником, що означає один предмет, і підпорядкування іменникової форми числівникові у називанні більшої, ніж один предмет, кількості.

Навіть при числівниках *два, три, чотири* вибір форми множини іменника мотивується числівником.

§ 78. Групи числівників за будовою

За будовою й особливостями творення числівники поділяються на три групи: прості, складні і складені.

П р о с т і числівники мають непохідну основу, що відповідає кореню. До них належать: 1) назви чисел першого десятка (*один... десять*), *сорок, сто, тисяча, мільйон, мільярд* і менш уживані *більйон, трільйон* та *нуль*; 2) збірні числівники *обоє, двоє... десятеро*; 3) неозначено-кількісні числівники *кілька, багато, декілька, небагато*; 4) порядкові числівники, похідні від простих кількісних (*перший... десятий*).

С к л а д н і числівники мають похідну основу. Вони виникли внаслідок зрощення колишніх складених числових назв з певними фонетичними змінами. До них належать: 1) назви чисел другого десятка (*одинадцять... дев'ятнадцять*); 2) на-

зви десятків (*двадцять... дев'яносто*, крім *сорок*); 3) назви сотень (*двісті... дев'ятсот*); 4) збірні числівники *обидва, обидві; одинадцяттеро... дев'ятнадцяттеро, двадцяттеро і тридцяттеро*; 5) дробові числівники *півтора, півтори, півтораста*; 6) неозначено-кількісні числівники *кільканадцять, кількадесят, кількасот, стонадцять*; 7) порядкові числівники, похідні від складних кількісних (*одинадцяттий... дев'ятнадцяттий, двадцяттий, сотий, тисячний*).

С к л а д е н і числівники є сполученням кількох числових назв — простих (*сто п'ять*), складного і простого (*двадцять три*) та інших поєднань (*дві тисячі сімсот п'ятдесят дев'ять; три мільйони п'ятсот шість тисяч сто сімдесят чотири; п'ятдесят двоє; тисяча дев'ятсот сімдесят другий (рік)*).

До складених числівників належать також дробові (*одна п'ята, три восьмих, дві цілих і одна друга*).

Відмінювання числівників

§ 79. Відмінкові парадигми кількісних і порядкових числівників

Числівники характеризуються великою системою відмінкових парадигм. Кількісні числівники змінюються за відмінками, а порядкові — за відмінками, родами й числами.

У системі кількісних числівників можна виділити групу слів, які мають особливі форми тільки називного — знахідного відмінків, а інших форм не утворюють. Це збірні та окремі дробові числівники (*півтора, півтори, півтораста*). В інших відмінках ці числівники не змінюються. На систему відмінювання власне кількісних числівників переходять усі збірні числівники, крім *обоє*.

Власне кількісні, дробові та деякі неозначено-кількісні числівники (*кільканадцять, стонадцять, кількадесят, кількасот*) виступають у формах усіх відмінків. Можна виділити такі типи відмінювання числівників:

І. Числівники *один, одна, одно (одне)* відмінюються, як займенники *той, та, те*. У непрямих відмінках їх закінчення збігаються із закінченнями прикметників твердої групи (крім родового й орудного відмінків жіночого роду):

	О д н и н а	М н о ж и н а
Н. <i>один, одно (одне)</i>	<i>одна</i>	<i>одні</i>
Р. <i>одного</i>	<i>однієї (одної)</i>	<i>одних</i>
Д. <i>одному</i>	<i>одній</i>	<i>одним</i>
З. як Н. або Р. <i>одно (одне)</i>	<i>одну</i>	як Н. або Р.
О. <i>одним</i>	<i>однією (одною)</i>	<i>одними</i>
М. <i>(на) одному</i> <i>і (на) однім</i>	<i>(на) одній</i>	<i>(на) одних</i>

2. Числівники *два, три, чотири* у непрямих відмінках (крім знахідного й орудного) мають однакові закінчення:

Н. <i>два, дві</i>	<i>три</i>	<i>чотири</i>
Р. <i>двох</i>	<i>трьох</i>	<i>чотирьох</i>
Д. <i>двом</i>	<i>трьом</i>	<i>чотирьом</i>
З. як Н. або Р.	як Н. або Р.	як Н. або Р.
О. <i>двома</i>	<i>трьома</i>	<i>чотирма</i>
М. <i>(на) двох</i>	<i>(на) трьох</i>	<i>(на) чотирьох</i>

3. Числівники від *п'яти* до *тридцяти*, а також від *п'ятдесяти* до *вісімдесяти* та *кільканадцять, стонадцять, кількадесят* становлять один тип відмінювання. У складних числівниках змінюється тільки друга частина:

Н. <i>п'ять</i>	<i>сім</i>	<i>одинадцять</i>
Р. <i>п'яти і</i> <i>п'ятьох</i>	<i>семи і</i> <i>сімох</i>	<i>одинадцяти і</i> <i>одинадцятьох</i>
Д. <i>п'яти і</i> <i>п'ятьом</i>	<i>семи і</i> <i>сімом</i>	<i>одинадцяти і</i> <i>одинадцятьом</i>
З. <i>п'ять і</i> <i>п'ятьох</i>	<i>сім і</i> <i>сімох</i>	<i>одинадцять і</i> <i>одинадцятьох</i>
О. <i>п'ятьма і</i> <i>п'ятьома</i>	<i>сьома і</i> <i>сімома</i>	<i>одинадцятьма і</i> <i>одинадцятьома</i>
М. <i>(на) п'яти і</i> <i>п'ятьох</i>	<i>(на) семи і</i> <i>сімох</i>	<i>(на) одинадцяти і</i> <i>одинадцятьох</i>

- Н. *вісімдесят*
- Р. *вісімдесяти і вісімдесятьох*
- Д. *вісімдесяти і вісімдесятьом*
- З. *вісімдесят і вісімдесятьох*
- О. *вісімдесятьма і вісімдесятьома*
- М. *(на) вісімдесяти і (на) вісімдесятьох*

4. Числівники *сорок, дев'яносто, сто* у непрямих відмінках мають флексію *-а*:

Н. <i>сорок</i>	<i>дев'яносто</i>	<i>сто</i>
Р. <i>сорока</i>	<i>дев'яноста</i>	<i>ста</i>
Д. <i>сорока</i>	<i>дев'яноста</i>	<i>ста</i>
З. як Н. або Р.	як Н. або Р.	як Н. або Р.
О. <i>сорока</i>	<i>дев'яноста</i>	<i>ста</i>
М. <i>(на) сорока</i>	<i>(на) дев'яноста</i>	<i>(на) ста</i>

5. Складні назви сотень *двісті, триста... дев'ятсот* змінюються в обох частинах:

Н. <i>двісті</i>	<i>чотириста</i>	<i>вісімсот</i>
Р. <i>двохсот</i>	<i>чотирьохсот</i>	<i>восьмисот</i>
Д. <i>двомастам</i>	<i>чотирьомстам</i>	<i>восьмистам</i>
З. як Н. або Р.	як Н. або Р.	як Н. або Р.
О. <i>двомастами</i>	<i>чотирмастами</i>	<i>вісьмастами</i> <i>і вісьмомастами</i>
М. <i>(на) двохстах</i>	<i>(на) чотирьохстах</i>	<i>(на) восьмистах</i>

6. Числівники *тисяча, мільйон, мільярд, нуль* відмінюються як іменники в однині: *тисяча* — за системою відмінювання іменників I відміни мішаної групи; *мільйон, мільярд* — як іменники II відміни твердої групи; *нуль* — як іменники II відміни м'якої групи.

7. Дробові числівники відмінюються в обох частинах: чисельникове слово змінюється як кількісний числівник, а знаменникове — як порядковий: *одна друга, одної другої, одній другій, одну другу, однією (одною) другою, (на) одній другій; три п'ятих, трьох п'ятих, трьом п'ятим, три п'ятих, трьома п'ятими, (на) трьох п'ятих*. Керований іменник при цьому не змінюється: *дві третіх гектара, двом третім гектара, двох третіх гектара, дві третіх гектара, двома третіми гектара, (на) двох третіх гектара*.

8. З усіх збірних числівників повну систему відмінкових форм має слово *обоє*, що змінюється як числівник *два*: *обоє, обох, обом, обох і обоє, обома, (на) обох*.

За цим зразком відмінюються неозначено-кількісні числівники *кілька, декілька* і *багато, небагато*, якщо вони поєднуються з іменниками, які означають конкретні предмети, що підля-

гають обліку: *багато днів, багатьох днів, багатьом дням, багато днів, багатьма днями, (по) багатьох днях.*

У складених кількісних числівниках відмінюється кожне слово: *сто п'ятдесят вісім, ста п'ятдесяти восьми (вісьмох), ста п'ятдесяти восьми (вісьмом)* та ін.

Порядкові числівники змінюються за відмінками, родами і числами. Числівник *третій* відмінюється як прикметник м'якої групи, всі інші порядкові числівники — як прикметники твердої групи. У складених порядкових числівниках відмінюється тільки останнє слово.

Н. <i>третій</i>	<i>двісті п'ятдесят сьомий</i>
Р. <i>третього</i>	<i>двісті п'ятдесят сьомого</i>
Д. <i>третьому</i>	<i>двісті п'ятдесят сьомому</i>
З. як Н. або Р.	як Н. або Р.
О. <i>третім</i>	<i>двісті п'ятдесят сьомим</i>
М. <i>(на) третьому</i>	<i>(на) двісті п'ятдесят сьомому</i>

У назвах дати іменник при числівнику вживається в родовому відмінку: *сьомого січня, перед двадцять другим лютого.*

Список рекомендованої літератури

Основна:

- Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови. — К., 1980.
Івченко М. П. Числівники української мови. — К., 1955.
Лукінова Т. Б. Числівник в слов'янських мовах. — К., 2000.
Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К., 1969.
Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенко. — К., 2002.

Додаткова:

- Баранник Д. Х. Поняттєва категорія порядковості (до питання про включення в категоріальну систему мовних явищ) // Мовознавство. — 1992. — № 5. — С. 17—19.
Бодуен де Куртєнє И. А. Количественность в языковом мышлении // Избр. тр. по общему языкознанию. — М., 1963. — Т. II. — С. 311—324.
Жаботинская С. А. Когнитивные и номинативные аспекты класса числительных (на материале современного английского языка). — М., 1992.

- Категория количества в современных европейских языках / Отв. ред. В. В. Акуленко. — К., 1990.*
- Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. — М., 1930.*
- Мізіна К. М. Збірні числівники в українській мові // Наук. зап. Запоріж. держ. пед. ін-ту. Філол. зб., 1957. — Т. 4. — С. 226—240.*
- Супрун А. Е. Славянские числительные: Становление числительных как особой части речи. — Минск, 1969.*
- Швачко С. А. Языковые средства выражения количества в современном английском, русском и украинском языках. — К., 1981.*

ЗАЙМЕННИК

§ 80. Загальна характеристика займенника як частини мови

З а й м е н н и к а м и називаються слова, що вказують на предмети, ознаки або кількості, не називаючи їх. Традиційно в описових граматиках виділення займенників як окремої частини мови ґрунтується на лексико-семантичних ознаках. Виконувану займенниками функцію називають в к а з і в н о ю, або д е й к т и ч н о ю (гр. *deixis* — вказівка). Власне займенниковий дейксис виражає ситуаційно-вказівну і контекстно-вказівну функції. Перша полягає у відсиланні до учасників конкретного акту мовлення. Наприклад: *Л у к а ш. — Березу ти сестрою називаєш? Хто ж ти така? М а в к а. — Я — Мавка лісова (Л. У.).*

У конкретній ситуації мовлення **я** і **ти** вказують на мовця й адресата. Займенник **хто** вказує на особу через запитання про найзагальніші сутнісні ознаки її.

Друга функція полягає в тому, що займенники здатні виступати субститутами іменних слів. Цю заміщувально-вказівну функцію називають ще а н а ф о р и ч н о ю. Наприклад: *Ви-соку Чигиринську гору люди назвали Богдановою. Вона стоїть посередині Чигирини (Нар. тв.); Озеречками цвітуть айстри попід вікнами. Удосвіта на них збирається холодна роса (Гуц.).*

Відповідно до виконуваних функцій займенники розподіляють на два типи: д е й к т и ч н і та а н а ф о р и ч н і.

Д е й к т и ч н і займенники містять вказівку відсилання до учасників ситуації (**я, ти, ми, ви, мій, твій, наш, ваш, їхній**), а н а ф о р и ч н і — до вже згаданого об'єкта або

того, який буде названо пізніше (*він, вона, воно, вони, себе, цей, той, такий* та ін.). Окремі дослідники виділяють третій функціональний тип — **к в а н т о р н і** займенники, до яких відносять неозначені (*хтось, щось, хто-небудь, що-небудь, який-небудь* та ін.), заперечні (*ніхто, ніщо*), питальні (*хто, що, чий, скільки*) та інші з універсально-узагальнювальним значенням.

У лінгвістичній інтерпретації О. О. Шахматова займенники функціонально поділяються на **о з н а ч е н і** і **н е о з н а ч е н і** як засоби вираження референції субстанції — істот і предметів: відомого/невідомого, визначеного/невизначеного, згадуваного/уточненого тощо.

«Займенниковість» як семантична ознака, що ґрунтується на спільній дейктичній функції, досить строкато реалізується в лексико-семантичних групах цього класу слів. Своєрідність її виявляється і в граматичних ознаках кожної групи.

§ 81. Розряди займенників за значенням

За значенням займенники поділяються на дев'ять розрядів: особові, особово-вказівні, зворотний, присвійні, вказівні, означальні, питально-відносні, заперечні та неозначені.

1. До **о с о б о в и х** належать займенники *я, ми* (1-ша особа), *ти, ви* (2-га особа).

Займенники *я, ми* вказують на особу мовця, *ти, ви* — на особу співрозмовника або адресата мовлення. Займенники 1-ї і 2-ї осіб становлять центр функціональної категорії персональності: вони вказують тільки на людей, наприклад: *Надходить пароплав. Зигзагами хисткими Огні відбилися у чорній глибині. Я знову вгадую: приїдеш ти чи ні? — І марно людську тьму прорізую очима* (Рил.).

Співвіднесення займенників 1-ї і 2-ї особи з іменниками — назвами неосіб можливе лише за умови їх персоналізації, наприклад: *Хоч як звели тебе гермокопиди І несмак архітекторів-нездар, І всюди прослід залишив пожар, — Ти [Київ] все стоїш, веселий, ясновидий. І недаремно вихваляють гіді Красу твою, твій найдорожчий дар* (Зер.).

2. До **о с о б о в о - в к а з і в н и х** належать займенники *він, вона воно, вони*. Ці займенники вказують: 1) на особу,

наприклад: *У теплі дні збирання винограду Її він стрів, на мулах нешвидких Вона верталась із ясного саду, Ясна, як сад, і радісна, як сміх. І він спитав: — Яку б найти принадду, Щоб привернуть тебе до рук моїх? Вона ж йому: — Світи щодня лампаду Кіпріді добрій...* (Рил.); 2) на предмет, наприклад: *Була весна весела, щедра мила, Промінням гра-ла, сипала квітки. Вона летіла хутко, мов стокрила, За нею вслід співучії пташки!* (Л. У.). Подвійна заміщувально-вказівна функція дає можливість кваліфікувати займенники **він, вона, воно, вони** як предметно-особові.

3. З в о р о т н и й займенник **себе** вказує на відношення виконавця (суб'єкта) дії до самого себе, наприклад: *Хлопець переміг себе й посміхнувся; Роздуваючи ніздрі, як козуля, дівчинка жадібно втягувала в себе хвилюючий, солодкий дух гарячого жита* (О. Д.).

4. П р и с в і й н і займенники вказують на належність предмета особі: **мій, наш** — першій особі; **твій, ваш** — другій особі; **свій** — будь-якій особі, що є суб'єктом дії (*Я записую свій план; Ти записуєш свій план; Він (вона, воно) записує свій план; Вони записують свій план*). Вказівка на належність 3-й особі виражається формою родового відмінка предметно-особового займенника **його (її, їх)** (*його книжка, її вірш, їх пісня*). Крім того, в українській мові вживається присвійний займенник **їхній (їхня, їхнє, їхні)**, співвідносний з 3-ю особою, наприклад: *Усі вони, наче живі, вставали поволі в моїй уяві — хазяїн, хазяйка і їхні діти* (Коц.).

5. В к а з і в н і займенники вказують на предмети, ознаки предметів, їх кількість. До цього розряду належать: **цей (оцей), той (отой), такий (отакій), стільки**. Наприклад: *Тільки весною цього року я побував у Солоницях* (См.); *Мар'ян вскочив у човен і навстоячки подався на той берег* (Ст.).

Займенник **такий** вказує на узагальнену ознаку. Це значення особливо виразно виявляється в тих випадках, коли він виступає у специфічній анафоричній функції, яка полягає в тому, що вказівка на ознаку предмета ґрунтується на узагальненні тих або інших ознак предметів, ситуацій, відображених у попередній частині тексту. Наприклад: *Реве та стогне Дніпр широкий, Сердитий вітер завива, Додолю верби гне високі, Горами хвилю підійма... Ще треті півні не співали. Ніхто ніде не гомонів, Сичі в гаю переклика-*

лись, Та ясен раз у раз скрипів. В таку добу під горою, Біля того гаю, Що чорніє над водою, Щось біле блукає (Т. Ш.); *Перебендя старий, сліпий, — Хто його не знає? він усюди вештається Та на кобзі грає. А хто грає, того знають І дякують люде: Він їм тугу розганяє, Хоть сам світом нудить... Отакий-то Перебендя, Старий та хи- мерний!* (Т. Ш.).

Займенник **такий** виконує також підсилювально-видільну функцію, виступаючи засобом увиразнення іншої конкретної ознаки. Наприклад: *Лан довгий такий та широкий дуже, що оком зіздріти не можна* (Стеф.).

Займенник **стільки** виражає тотожність кількості, названої раніше, наприклад: *Ми відпочивали два тижні. Стільки ж ішли дощі.*

Одна з характерних особливостей вказівних займенників полягає в тому, що вони виражають значення протиставлення «ближній/віддалений від мовця (у просторі або часі)», наприклад: *цей клас — той клас; цього дня — того дня.*

6. О з н а ч а л ь н і займенники **сам, самий, весь (увесь), всякий, кожний (кожен), інший** узагальнено вказують на ознаки предметів.

Займенники **сам, самий** характеризуються низкою значень, пов'язаних із підсилювально-видільною функцією. Поєднуючись з іменниками — назвами істот, займенник **сам** вказує на виконання дії суб'єктом самостійно, без сторонньої допомоги, наприклад: *Зараз дощ. Пишу листа і, може, сам одвезу на вокзал, коли дощ перестане* (Коц.); *Коні під ними самі перейшли на рись* (Гонч.). Окремий варіант підсилювально-видільної функції реалізується в логічному або емоційно-експресивному наголошенні на суб'єкті або об'єкті дії чи стану, наприклад: *Від років лопався вже не тільки самий кожух, але й застарілі латки на ньому* (Ст.); *Навколо ліс, а перед нами сам Дніпро* (Тич.).

Аналізовані займенники виступають також у значенні «один, самотній», наприклад: *Любив бродить у полі сам і слухать коників і птиць смуглявий хлопчик...* (Сос.); *Ніколи Ані пограється з дїтьми, Ані побігає, самий Один-однісінький, бувало, сидить собі у бур'яні* (Т. Ш.).

Займенник **весь (увесь)** указує на повне охоплення предмета або кількох однотипних предметів дією чи ознакою, наприклад: *Від усієї картини віє чимось пісенним* (Довж.); *Він знає всі*

вісім вітрів, як братів рідних, розуміє мову неба і моря (Коц.). Вичерпне охоплення предметів, явищ, понять особливо виразне у випадках субстантивзації займенника *весь*, наприклад: *Як я люблю оці години праці, Коли усе навколо затиха* (Л. У.).

Займенники *кожний* (*кожен*), *всякий* (*всяк*) дуже близькі за значенням: вони вказують на те, що виділюваний з певної сукупності предмет має яку-небудь ознаку, спільну з іншими предметами сукупності, наприклад: *І в кожному колосі тяжким весняне сонце й майський грім, і літній дощ, і ночі сині* (Рил.); *Усякий кулик до свого озера привик* (Ном.). Займенник *всякий* виступає також у значенні «різний, будь-який», наприклад: *Звуки теж бувають всякі — тільки треба вміти їх слухати* (См.); *Тепліше стає на серці, коли бачиш, що ти не цілком самотній на світі, що є добрі, сердечні люди, які без всякого власного інтересу дбають про тебе* (Коц.).

Займенник *інший* має значення «не цей, не той, протилежний чому-небудь», тобто вказує на відмінність одного предмета (предметів) від подібних до нього, наприклад: *Що вік, то інший світ* (Ном.); *Вітер потроху перелягає, шамотить над хвилями, що котяться одна за одною й котяться, і починає дмухати зовсім з іншого боку* (Ян.).

7. Питально-відносні займенники вживаються для оформлення запитання про осіб (*хто*) або предмети (*що*), про ознаки, якості чи приналежність предмета (*який, котрий*), а в структурі складнопідрядного речення пов'язують підрядне речення з головним як сполучні слова. Наприклад: *І хто нам допоможе? Єдиний у трьох лицях? Кому я кину квітку, прекрасну, як зорю? Ми з Музою — ми дві — дві жінки — де наш лицар?! Ось Муза продиктує, а я його створю* (Кост.); *Чується... Шум океану, Луною котрого ця річка воркоче* (Рил.).

Питальні займенники

1. *А хто ж там за головних мисливців? — запитав Микола Іванович* (О. В.).
2. *Котра з цих двох нам судиться дорога?* (Л. У.).

Відносні займенники

1. *Хто хоче щастя знати, той повинен свій край шанувати* (Нар. тв.).
2. *Сонце ховалось за межигірський бір, котрий од того став ще чорніший* (Н.-Лев.).

Питально-відносні займенники *хто, що, який, котрий* можуть вказувати на невизначену особу, предмет або якість, наприклад: *Василь Іванович зразу зупинився, мов його хто сіпнув за полу* (Вас.); *Анакреонт старіший був над тебе* *В той час, коли складав веселі оди. От якби нам хто за-співав котру!* (Л. У.).

8. Заперечні займенники *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки, жодний (жоден)* указують на відсутність предметів, ознак, кількостей. Вони виступають другим запереченням у реченні з присудком, ужитим із заперечною часткою *не*, наприклад: *Ніщо не віщувало дощу* (Скл.); *Ніяке дитяче товариство хлопця не приваблювало, найкращою розвагою для нього було приходити з батьком у цех* (Баш).

Заперечні займенники, утворені від питальних за допомогою частки *ні (ані)*, виражають ті самі значення щодо осіб, предметів, ознак, кількостей і порядку, але в заперечній формі.

Відмінність у формі вираження відношень до осіб, предметів, їх ознак і кількостей у питальних, відносних і заперечних займенниках виявляється в тому, що перші вживаються в питальних реченнях, другі — в розповідних, стверджувальних, а треті — в заперечних.

9. Нео значені займенники утворюються від питально-відносних за допомогою формантів *аби-, де-, будь-, небудь-, казна-, хтозна-, -сь* і вказують на невизначеність особи, предмета, якості чи кількісного вияву. До цього розряду належать такі займенники: *абихто, абищо, будь-хто, будь-що, дехто, дещо, хто-небудь, що-небудь, казна-хто, казна-що, хтозна-хто, хтозна-що, хтось, щось; аби-який, будь-який, деякий, дечий, який-небудь, чий-небудь, казна-який, хтозна-який, хтозна-чий, якийсь, чийсь, казна-скільки, хтозна-скільки, скількись, котрийсь, котрий-небудь*. Наприклад: *Тихо й безлюдно, а однак я щось там чую, поза своєю стіною* (Коц.); *Крізь пелену туману виступали якісь невиразні силуети* (Панч); *Побить, то й абихто знайдеться, — от інше діло пожалувать!* (Ном.); *У хаті хазяйській годинник пробив скількись* (Гол.); *Цей дріт приносить телеграми. Хтозна з якої даліни* (Рил.).

§ 82. Граматичні ознаки займенників

У семантиці займенників виділяється кілька нашарувань значень, одні з яких належать словесному знакові — дейктику, інші — є граматичними семами, що беруть участь у вираженні логіко-орієнтаційних параметрів в актах мовлення і побудові тексту.

Займенники кожного розряду своєрідно організують своє категорійне (частиномовне) і властиве йому граматичне значення на рівні слова, його словоформ як функціональних одиниць для побудови мовлення (тексту).

За значенням, морфологічними ознаками і синтаксичною роллю в реченні займенникові слова поділяються на: 1) узагальнено-предметні (іменникові); 2) узагальнено-якісні (прикметникові); 3) узагальнено-кількісні (числівникові). Деякі граматики виокремлюють ще узагальнено-адвербіальні (або прислівникові) займенники, хоча традиційно їх розглядають як прислівники займенникового походження (*куди, кудись, будь-куди, там, коли-небудь* та ін.).

Природа узагальнених семантичних ознак, які асоціюються в займеннику як частині мови, співвідносна з граматичною «предметністю» іменника, зі «статичною ознаковістю» прикметника або з поняттям «кількісності» числівника.

Займенники, співвідносні з назвами предметів	Займенники, співвідносні з назвами ознак	Займенники, співвідносні з назвами кількості
Я, ти, ми, ви, він, вона, воно, вони, себе, хто, що, хтось, щось, аби-хто, абищо, дехто, дещо, хто-небудь, що-небудь, будь-хто, будь-що, казна-хто, казна-що, ніхто, ніщо	Мій, твій, свій, наш, ваш, їхній, той, цей, такий, весь, кожний, сам, самий, інший, який, чий, якийсь, чийсь, аби який, аби чий, деякий, дечий, який-небудь, чий-небудь, будь-який, будь-чий, казна-який, казна-чий, ніякий, нічий	Стільки, скільки, скільки-кись, скільки-небудь, котрий, котрийсь, котрий-небудь, нікотрий

Займенниковий клас слів має специфічну граматичну природу. Індикатором визначення і класифікації займенників є система граматичних ознак, які реалізують властиві їм морфологічні та функціонально-семантичні категорії. Займенникові як іменному класу слів властиві морфологічні категорії

роду, числа й відмінка, значення яких по-різному представлено в узагальнено-предметних, узагальнено-якісних та узагальнено-кількісних прономінативах. Крім того, займенники виступають маркерами граматичної семантики функціонально-семантичних категорій особи та означеності/неозначеності, які входять до структури змісту багатьох розрядів займенникових слів. Граматична семантика функціонально-семантичних категорій займенника, що мають «польову структуру», є основою (ядерною) ознакою для одних (наприклад, значення особи для розрядів особових, особово-вказівних, неозначених займенників), проте може реалізуватися як периферійне значення в інших розрядах або й зовсім не виражатися.

Займенники співвідносяться з іменниками, прикметниками, числівниками і за синтаксичними функціями.

У реченні займенники, що вказують на предмети, виступають підметом або додатком, зрідка обставиною: *Ми в спільних битвах братство закріпляли* (Баж.); *Через вікно мені видно селище, через двері — море* (Зб.); *Над ним розлога липа гуде бджолами, мов золотистий дзвін* (Цюпа). Займенники можуть також виконувати роль іменної частини складеного присудка: *Ми ті, що в вічність ідемо* (Ус.).

Синтаксична роль узагальнено-якісних займенників подібна до прикметників: вони виступають узгодженим означенням або іменною частиною складеного присудка: *Наш народ має право пишатися своїми богатирами* (Гонч.); *Він — наш* (Мал.).

Примітка. Якщо займенник ужито без іменника, то він може бути підметом або додатком: *Кожен буває великим бодай раз за життя* (Загр.); *І в серці кожного горить любові жар* (Фр.).

Займенники, які вказують на кількість предметів, у реченні разом із відмінковою керованою формою іменника виступають підметом (у знахідному відмінку — додатком): *Скільки ще жде нас несподіванок, відкриттів* (Дм.); *Скільки книг ти придбав?* У родовому, давальному, орудному та місцевому відмінках займенники *скільки, стільки* виконують роль узгодженого означення. *У скількох дітей ще немає букваря? Скільком учням дозволено поїздки? Скількома вправами можна обмежитися?*

Займенник *котрий* може виступати іменною частиною складеного присудка в питальному реченні: *Котра (є) тепер година?*

§ 83. Узагальнено-предметні (іменникові) займенники

До узагальнено-предметних займенників належать особові (*я, ти, ми, ви*), особово-вказівні (*він, вона, воно, вони*), зворотний (*себе*), питально-відносні (*хто, що*), неозначені (*хто-небудь, хтось, абихто, будь-хто, дехто, казна-хто, що-небудь, щось, абищо, будь-що, дещо, казна-що*) і запечні (*ніхто, аніхто, ніщо, аніщо*).

Особливість семантики займенникових слів, для яких основою є функція вказівки на предмети, зумовлює і своєрідність їх морфологічних категорій у співвіднесеності з іншими іменними класами слів.

В іменникових займенниках загальна категорія предметності виявляється в граматичному вираженні поняттєвих категорій персональності/імперсональності (особа—неособа), квантитивності (однина—множина, узагальнена збірність), статі (чоловічий—жіночий рід). Проте вони є насамперед частиною референційної семантики висловлення — означеності/неозначеності особи, предмета. Власне займенниковий дейксис полягає у вираженні ситуаційно-дейктичної та контекстно-дейктичної (анафоричної) функцій, які виконують особові та особово-вказівні займенники у будь-якому мовленнєвому відрізку, що характеризується відповідно до настанови мовця певним референційним статусом.

В актуалізації учасників і неучасників комунікативного акту важлива роль відводиться категорії особи, до змісту якої входить вказівка на 1-шу, 2-гу, 3-тю особу. У системі особових займенників основна опозиція ґрунтується на протиставленні осіб за участю у діалозі: «я» — мовець (1-ша особа) протиставляється «ти» — адресатові (2-га особа) й водночас неучасникові діалогу «він» (вона, воно) — тому, про кого мовиться (3-тя особа). Однак займенники *я* і *ти* тільки абстрактно протиставлені на лексичному рівні, денотатна ж їх віднесеність до особи в діалозі має змінний характер, оскільки 1-ша і 2-га особа співвідносяться з моментом мовлення, упродовж якого ролі мовців можуть чергуватися. Займенник *він* (3-тя особа) такої співвіднесеності з актуальним часом не має, а на рівні речення-висловлення виступає субститутом іменників — назв осіб або предметів. Якщо займенники *я* і *ти* є самостійними маркерами 1-ї і 2-ї особи, аналогами, то займенники *він, вона, воно* є актуалізаторами імен. Особово-вказівний займенник повторює граматичні семи

іменника: «особа—неособа» або «недоросла особа» (*воно*), але тільки щодо назв істот. Крім семи «особа», особові займенники включають до свого змісту значення числа, яке в них набуває функції квантитативної актуалізації особи. Значення особи займенників *я*, *ти* полягає в узагальненій вказівці на комунікантів в актах мовлення: вони детермінують особу мовця й адресата як відомих, означених, індивідуалізованих осіб подібно до власного імені, яке не потребує маркера означеності, а навпаки, само може детермінувати мовця у монологічному мовленні або в тексті, побудованому в орієнтаційних параметрах 1-ї особи (в автобіографії, заяві, під час знайомства тощо). У такому випадку відбувається номінація особи мовця прикладковим компонентом, який приховано виражає другорядну предикацію. Наприклад, у тексті: «*А над ними, здається, Ще голос вита І гука до прийдешніх віків: — Я, Ядвіга, учителька я, Я хотинська — дочка сівачів... Я, Калинська Ядвіга, зневажила страх...*» (Нагн.). Так само *ти* при апелюванні до конкретного адресата актуалізує й ідентифікує його як означену особу власним іменем (чи загальною назвою) у спеціалізованій функції звертання (кличному відмінку): «— *Ти, Михайлику, де хочеш спати: на возі чи під стіжком?*» (Ст.).

Особові займенники самостійно виражають і граматичні значення числа. Проте ідентифікація особи мовця й адресата за родом (належністю до статі) за потреби може бути додатково маркована тільки закінченням минулого часу дієслова або умовного способу, займенником-детермінативом (*я сам, я сама; ти увесь.., ти уся.., я — той, я — та*).

Особові займенники *я — ми, ти — ви* протиставляються як суплетивні форми однини і множини, але категорія числа в них не має словозмінного статусу подібно до іменників. У числовій парадигмі поєднуються два ряди форм різних слів з властивою їм специфічною семантикою, а саме: 1) форма 1-ї особи множини *ми* не позначає звичайної сукупності мовців (*я → ми*, як, наприклад, *стіл → столи*), а вказує на множину різних осіб, до складу якої входить і мовець (*я*): *Я і ще одна особа; ми вдвох; я і ще кілька осіб; ми всі разом*; 2) форма 2-ї особи множини *ви* вказує на певну множину осіб, до яких звертається мовець: *ти і ще одна особа; ви удвох; ти і ще кілька осіб*.

Займенники *він, вона, воно, вони*, виконуючи анафоричну функцію, набувають морфологічних форм і граматичних зна-

чень роду та числа іменника, субститутом якого виступають. Займенникам **він, вона, воно** властива категорія числа, формами числа протиставляються значення одиничності/неодиничності в комунікативній ситуації.

Зворотний займенник **себе** не має морфологічних категорій роду і числа.

Питально-відносним займенникам **хто, що** і похідним від них неозначеним і заперечним займенникам властиве синтаксичне вираження роду. Займенник **хто** функціонує як іменник чоловічого роду (**Хто прийшов останній? Хто з дівчат вийшов з класу?**), займенник **що** — як іменник середнього роду (**Що з ним трапилось? Що там лежало на столі?**).

У неозначених займенниках граматичні значення роду і числа збігаються зі значеннями питально-відносних займенників. Відмінність між ними полягає в особливостях вираження референційної семантики означеності/неозначеності. Неозначені займенники є маркерами неозначеності, що протиставляється означеності: неконкретного, неіндивідуалізованого, невідомого або не названого раніше предмета (особи) тощо. В українській мові, яка належить до безартиклєвих мов, неозначені займенники своє «порожнє» значення реалізують у мовленні залежно від ситуації, проте їм властиве варіювання семантики, що передається словотворчими формантами (**аби-, будь-, -небудь, -сь** та ін.). Граматичні ж значення роду і числа виражені основою, яка мотивує ці займенники, похідні від питально-відносних **хто, що**.

Усі узагальнено-предметні займенники змінюються за відмінками. Займенник **себе** зі зворотним значенням не має називного відмінка.

§ 84. Узагальнено-якісні (прикметникові) займенники

Прикметникові займенники характеризуються узагальнено-якісним значенням і можуть бути кваліфіковані як слова, вживані замість прикметників. Водночас у їх складі виділяються одиниці, функціонування яких не пов'язане з узагальненою вказівкою на ознаку, що виражається прикметником. Це стосується насамперед вказівних займенників як власне дейктичних слів, що за значенням не співвідносяться з прикметниками, але

повністю уподібнюються до них за морфологічними категоріями і синтаксичними функціями.

До прикметникових належать присвійні (*мій, твій, наш, ваш, свій, їхній*), вказівні (*цей, той, такий*), означальні (*сам/самий, весь, всякий, кожний, інший*), питально-відносні (*який, котрий, чий*), неозначені (*який-небудь, будь-який, абиякий, якийсь, чий-небудь, абичий, казна-який, казна-чий* тощо) і заперечні (*ніякий, нікотрий, нічий, жодний/жоден*) займенники. Окремі прикметникові займенники мають експресивно-оцінні похідні (пор.: *кожний* — *кожнісінький, ніякий* — *аніякісінький, самий* — *самісінький, отакий* — *отакісінький, отакенний, отакенький, отакезний*), орієнтовані на вираження міри або ступеня вияву ознаки, що зближує їх із якісними прикметниками.

Прикметниковим займенникам властиві синтаксично залежні словозмінні категорії роду, числа і відмінка, їх форми пов'язуються зв'язком узгодження з відповідними формами іменника. Виняток становлять присвійні займенники *його* (*її, їх*): *його* (*її*) книжка, *їх книжки, його* (*її*) книжок (*книжкам, книжками* тощо), які набули присвійної функції внаслідок функціональної транспозиції родового відмінка однини і множини предметно-особового займенника *він* (*вона, воно, вони*).

§ 85. Узагальнено-кількісні (числівникові) займенники

У складі слів з узагальнено-кількісним значенням об'єднуються питально-відносні займенники (*скільки, котрий*), вказівний (*стільки*) і неозначені (*скільки-небудь, скількись, хтозна-скільки, котрийсь, котрий-небудь*).

Займенник *стільки* вказує на невизначений або невизначено-надмірний кількісний вияв предметності. Наприклад: *Ніколи ще земля не почувала на собі стільки дбайливих рук* (Бойч.).

У складнопідрядному реченні (часто в парі з відносним займенником *скільки*) виражається тотожність кількості, названої раніше, наприклад: *Ми відпочивали два тижні. Стільки ж ішли дощі. — Скільки ми відпочивали, стільки йшли дощі.*

За морфологічними ознаками займенники *стільки, скільки* і похідні від *скільки* неозначені подібні до кількісних числівників: вони не мають роду і числа, тільки змінюються за відмінками.

Займенник *котрий* виражає узагальнено-кількісне значення у формі запитання про порядок слідування предметів (осіб) під час обліку: *О котрій годині відходить пароплав? Котрий це урок? Котра ти за списком у групі?* Проте частіше *котрий*, як і *котрийсь*, *котрий-небудь*, мають значення узагальненої вказівки на ознаку: *Котра (яка) книга цікавіша? Котрась (якась) дитина розплакалася.*

В усіх числівникових займенниках на основну (ядерну) сему — вказівки — нашаровується граматична сема неозначеності кількісного вияву субстанціального змісту у рахунку чи за порядком розміщення предметів (осіб) у процесі обліку. Пов'язуючись з іменником, узагальнено-кількісні займенники виступають у таких самих формах, як і кількісні та порядкові числівники, змінюючись або тільки за відмінками (*стільки*, *скільки* і похідні від *скільки*), або за родами, числами й відмінками (*котрий* і похідні від нього).

Відмінювання займенників

§ 86. Відмінювання іменникових, прикметникових і числівникових займенників

1. Відмінювання особових займенників:

О д н и н а		М н о ж и н а	
Н. я	<i>ти</i>	<i>ми</i>	<i>ви</i>
Р. мене	<i>тебе</i>	<i>нас</i>	<i>вас</i>
Д. мені	<i>тобі</i>	<i>нам</i>	<i>вам</i>
З. мене	<i>тебе</i>	<i>нас</i>	<i>вас</i>
О. мною	<i>тобою</i>	<i>нами</i>	<i>вами</i>
М. (на) мені	(на) <i>тобі</i>	(на) <i>нас</i>	(на) <i>вас</i>

2. Відмінювання особово-вказівних займенників:

О д н и н а			М н о ж и н а
чол. рід	середн. рід	жін. рід	для всіх родів
Н. він	<i>воно</i>	<i>вона</i>	<i>вони</i>
Р. його, нього		<i>її, неї</i>	<i>їх, них</i>
Д. йому		<i>їй</i>	<i>їм</i>
З. його, нього		<i>її, неї</i>	<i>їх, них</i>
О. ним		<i>нею</i>	<i>ними</i>
М. (на) ньому і (на) нім		(на) <i>ній</i>	(на) <i>них</i>

Відмінкові форми особових та особово-вказівних займенників творяться суплетивно — від різних основ. Таких відмінкових суплетивних форм не має лише займенник *ти (ви)*.

Особово-вказівні займенники в родовому, знахідному і місцевому відмінках, якщо вживаються з прийменником, мають початковий звук [н]: *до нього, до неї; в нього, в неї; на ньому, на ній, на ній; до них, у них, на них*.

Початковий звук [н] постійно виступає в орудному відмінку особово-вказівних займенників: *ним, нею, ними*. Цей звук з'явився в основі займенників унаслідок морфологічного перерозкладу сплук орудного і місцевого відмінків з давніми прийменниками *сън* (*сънъ имъ — с ним*, укр. з *ним*) і *вънъ* (*вънъ ихъ — в них*). Під впливом цих прийменникових форм утворилися інші форми займенників із початковим приголосним звуком [н] у поєднанні з будь-яким прийменником або без нього (в орудному відмінку).

3. Зворотний займенник *себе* відмінюється як особовий займенник *ти*, починаючи з родового відмінка: *себе, собі, себе, собою, (на) собі*.

У родовому відмінку з прийменником наголос переміщується наперед. Пор.: *тебе́ — до тебе́, себе́ — до себе́*.

4. Відмінювання вказівних займенників:

	О д н и н а		
	чол. рід	середн. рід	жін. рід
Н.	<i>цей</i>	<i>це</i>	<i>ця</i>
Р.	<i>цього</i>		<i>цієї</i>
Д.	<i>цьому</i>		<i>цій</i>
З.	як Н. або Р.		<i>цю</i>
О.	<i>цим</i>		<i>цією</i>
М.	<i>(на) цьому і (на) цим</i>		<i>(на) цій</i>

М н о ж и н а
для всіх родів

Н. *ці*
Р. *цих*
Д. *цим*
З. як Н. або Р.
О. *цими*
М. *(на) цих*

За цим зразком відмінюються займенники *оцей* (*оця, оце, оці*) і *сей* (*ся, се, сі*).

Усі інші вказівні займенники відмінюються як прикметники твердої групи:

	О д н и н а			М н о ж и н а
	чол. рід	середн. рід	жін. рід	для всіх родів
Н.	<i>той</i>	<i>те</i>	<i>та</i>	<i>ті</i>
Р.	<i>того</i>		<i>тієї (тої)</i>	<i>тих</i>
Д.	<i>тому</i>		<i>тій</i>	<i>тим</i>
З.	як Н. або Р.	<i>те</i>	<i>ту</i>	як Н. або Р.
О.	<i>тим</i>		<i>тією (тою)</i>	<i>тими</i>
М.	<i>(на) тому</i> і <i>(на) тім</i>		<i>(на) тій</i>	<i>(на) тих</i>

5. Відмінювання п р и с в і й н и х займенників:

	О д н и н а			М н о ж и н а
	чол. рід	середн. рід	жін. рід	для всіх родів
Н.	<i>мій</i>	<i>моє</i>	<i>моя</i>	<i>мої</i>
Р.	<i>мого</i>		<i>моєї</i>	<i>моїх</i>
Д.	<i>моєму</i>		<i>моїй</i>	<i>моїм</i>
З.	як Н. або Р.	<i>моє</i>	<i>мою</i>	як Н. або Р.
О.	<i>моїм</i>		<i>моєю</i>	<i>моїми</i>
М.	<i>(на) моєму</i> і <i>(на) моїм</i>		<i>(на) моїй</i>	<i>(на) моїх</i>

За цим зразком відмінюються займенники *твій, свій*. Множинні форми *наш, ваш* відмінюються як прикметники твердої групи, а *їхній* — як прикметники м'якої групи.

6. Відмінювання о з н а ч а л ь н и х займенників:

	О д н и н а			М н о ж и н а
	чол. рід	середн. рід	жін. рід	для всіх родів
Н.	<i>весь (увесь)</i>	<i>все (усе)</i>	<i>вся (уся)</i>	<i>всі (усі)</i>
Р.	<i>всього (усього)</i>		<i>всієї (усієї)</i>	<i>всіх (усіх)</i>
Д.	<i>всьому (усьому)</i>		<i>всій (усій)</i>	<i>всім (усім)</i>
З.	як Н. або Р.	<i>все (усе)</i>	<i>всю (усю)</i>	як Н. або Р.
О.	<i>всім (усім)</i>		<i>всією (усією)</i>	<i>всіма (усіма)</i>
М.	<i>(на) всьому</i> і <i>(на) всім</i>		<i>(на) всій</i>	<i>(на) всіх</i>

Означальні займенники *сам, самий, кожний, інший* відмінюються як прикметники твердої групи.

7. Відмінювання питально-відносних займенників:

Відмінювання займенників *хто, що*

Н.	<i>хто</i>	<i>що</i>
Р.	<i>кого</i>	<i>чого</i>
Д.	<i>кому</i>	<i>чому</i>
З.	<i>кого</i>	<i>що</i>
О.	<i>ким</i>	<i>чим</i>
М.	<i>(на) кому і (на) кім</i>	<i>(на) чому і (на) чім</i>

Відмінювання займенника *чий*

	О д н и н а			М н о ж и н а
	чол. рід	середн. рід	жін. рід	для всіх родів
Н.	<i>чий</i>	<i>чье</i>	<i>чия</i>	<i>чії</i>
Р.	<i>чийого</i>		<i>чьеї</i>	<i>чїїх</i>
Д.	<i>чийому, чьему</i>		<i>чийї</i>	<i>чїїм</i>
З.	як Н. або Р.	<i>чье</i>	<i>чюю</i>	як Н. або Р.
О.	<i>чїїм</i>		<i>чьею</i>	<i>чїїми</i>
М.	<i>(на) чьему і (на) чїїм</i>		<i>(на) чийї</i>	<i>(на) чїїх</i>

Відмінювання займенника *скільки*

Н.	<i>скільки</i>
Р.	<i>скількиох</i>
Д.	<i>скількиом</i>
З.	як Н. або Р.
О.	<i>скількиома</i>
М.	<i>(на) скількиох</i>

Питально-відносні займенники *який* і *котрий* відмінюються як прикметники твердої групи.

8. Відмінювання заперечних і неозначених займенників.

Заперечні й неозначені займенники відмінюються за зразками відмінювання питально-відносних займенників: *ніхто* — як *хто*, *нічий* — як *чий*, *казна-що* — як *що*, *скількись* — як *скільки* та ін.

У неозначених займенників *якийсь* і *чийсь* у родовому й знахідному відмінках множини з'являється вставний (протетичний) [о]: *якихось*, *чїїхось*; так само утворюється друга форма

орудного відмінка займенників *хтось* і *щось*: *кимсь* і *кимось*, *чимсь* і *чимось*.

У відмінкових формах заперечних займенників з прийменником усі складові частини його пишуться окремо, наприклад: *ніхто*, *нікого*, але *ні до кого*; *ніким*, але *ні з ким*; *ні на кому*; *ніякий*, *ніякого*, але *ні з якого*; *ніяким*, але *ні з яким*, *ні на якому*.

Займенники *ніхто*, *ніщо* в непрямих відмінках залежно від значення слова можуть мати різний наголос, наприклад: *нікому* (означає «нема кому») і *нікому* (= *жодному*); *ні в чому* (= *немає в чому*) і *ні в чому* (= *в жодному*).

§ 87. Перехід займенників в інші частини мови

Займенники можуть втрачати значення узагальненої вказівки на ознаки або кількість і переходити в іменники. В основному спостерігається текстуальна субстантивация займенників, наприклад: *Кожен намагався показати свою силу, вправність, сміливість* (Бойч.); *Про себе дбай, але й інших не забувай* (Нар. тв.).

Будь-який займенник, співвідносний з прикметником, може бути субстантивованим словом, якщо його вжити без іменника. Проте деякі займенники і поза текстом мають конкретне предметне значення, наприклад: *мій* у значенні *чоловік, коханий, наречений*: *моя* — *жінка, кохана, наречена*; *наш (наша, наше, наші)* зі значенням людей, близьких за соціальним становищем, переконаннями, почуттями патріотизму тощо. Пор.: *Вчора вийшов мій [чоловік] на село, вже сонце сідало, коли скаче щось верхи. Він на дзвіницю зараз, ударив у дзвони* (Коц.).

Окремі займенникові форми перейшли в частки, як от: *тобі* (*куди тобі нарядилася*), *собі* (*Жив собі вовчик*), *все* (*Та все швидше і швидше біжить*), *це* (*Де це ти ходиш?*).

§ 88. Перехід до класу займенників слів з інших частин мови (прономіналізація)

У розряд займенників можуть переходити слова й з інших частин мови. Явище прономіналізації (від лат. *pronomina* — займенник) полягає в тому, що окремі слова можуть втрачати конкретне значення предметності, ознаки або кількості і набу-

вати узагальненої вказівки на предмети чи ознаки, лексично зближуючись із займенниками.

Найчастіше прономіналізуються числівники *один* (*одна, одно, одні*), *другий* (*друга, другі*), що виступають у значенні займенників *той, інший, сам, якийсь*. Наприклад: *Одні одно говорили, а другі друге — і з тих розмов спліталась сітка, в якій ні кінця ні початку* (Коц.); *Якби один другому не допомагав, то світ би пропав* (Нар. тв.).

Список рекомендованої літератури

Основна:

- Матвіяс І. Г.* Синтаксис займенників у українській мові. — К., 1962.
Ожоган В. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови. — К., 1997.
Самійленко С. П. З історичних коментаріїв до української мови: Займенник // Укр. мова і літ. в шк. — 1955. — № 6. — С. 15—22.
Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К., 1969.
Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. — К., 2002.

Додаткова:

- Гринчишин Д. Г.* Субстантивация займенників у сучасній українській мові в порівнянні з російською та білоруською // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філол. — 1969. — Вип. 6. — С. 76—79.
Дзендзелівський Й. О. Проніміналізація в українській мові // Укр. мова в шк. — 1955. — № 1. — С. 14—20.
Дмитрук В. Пронімінативні квантитативи в українській мові // Актуальні проблеми граматики: Зб. наук. праць. — Київ; Кіровоград, 1996. — Вип. 1. — С. 137—139.
Исаченко А. В. О синтаксической природе местоимений // Проблемы современной филологии: Сб. ст. к семидесятилетию акад. В. В. Виноградова. — М., 1965. — С. 159—166.
Кожухарь Д. А. К вопросу о теории местоимений // Иноземна філол. — Л., 1966. — Вип. 6. — С. 71—77.
Крылов С. А. К типологии дейктических систем // Лингвистические исследования: Типология. Диалектология. Этимология. Компаративистика. — М., 1984. — Ч. 1. — С. 5—17.
Майтинская К. Е. Местоимения в языках разных систем. — М., 1969.
Павлович М. Про вживання займенників // Укр. мова і літ. в шк. — 1965. — № 6. — С. 75.
Плющ М. Я. Займенники як засоби актуалізації граматичного значення особи // Язык и культура: Пятая междунар. науч. конф. — К., 1997. — Т. II. — С. 123—126.
Селиверстова О. Н. Местоимение в языке и речи. — М., 1988.

Сидоренко Е. Н. Очерки по теории местоимений современного русского языка. — Киев; Одесса, 1990.

Чернецький В. К. Здрібніло-пестливі форми займенників і числівників в українській мові // Укр. мовознавство. — 1975. — Вип. 3. — С. 45—51.

Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. — 2-е изд. — Л., 1941.

Шевчук О. С. Стилiстичнi властивостi займенникiв // Укр. мова i лiт. в шк. — 1979. — № 4. — С. 17—24.

ДІЄСЛОВО

§ 89. Значення і граматичні ознаки дієслова

Дієслово — це частина мови, що позначає дію або стан предмета як процес.

Предметні характеристики виражаються в кількох планах: а) статичних ознак або належності, позначуваних прикметниками і займенниками; б) кількісних і порядкових визначень, позначуваних числівниками; в) динамічних ознак, позначуваних дієсловами.

За своїм значенням дієслова протиставляються насамперед прикметникам, а також іншим іменним частинам мови як слова, що виражають динамічну ознаку в процесі її становлення, тривання або розгортання. Пор.: *білий сніг і біліє сніг; письмовий стіл і писав за столом; двоє очей і двоїться в очах; своя думка і засвоїти правило*. У названих парах слів спільного кореня одні позначають сталі ознаки предмета або кількість їх, а інші виражають динамічні ознаки, пов'язані з діяльністю особи або з активністю предмета.

За граматичними ознаками дієслова також відрізняються від інших частин мови. Так, прикметники, пов'язуючись з іменниками, виражають значення ознаки в граматичних категоріях роду, числа і відмінка, залежних від іменників. Дієслово також може мати категорії роду і числа, залежні від іменника, але, крім того, воно має властиві тільки йому категорії: виду, перехідності/неперехідності, стану, способу і часу, які характеризують ознаку предмета в процесуальному вияві.

Процесуальність, або динамізм, — це становлення чи розгортання ознаки в часовій перспективі. Різні модальні, видові відтінки, вказівка на активного чи пасивного діяча та інші до-

даткові характеристики своєрідно виявляються в дієслові, на-самперед зумовлюючись його семантикою.

Особливістю дієслова є також поєднання в його парадигмі різних граматичних форм: дієвідмінюваних особових (*пишу, писатиму, пиши* та ін.) і родових (*писав, писала, писав би* та ін.); відмінкових (*написаний, написаному*) і незмінюваних — дієприслівникової (*пишучи, написавши*) та інфінітивної, або неозначеної (*писати, написати*).

Дієвідмінювані форми дійсного, умовного і наказового способів (особові й родові) виконують у реченні предикативну функцію, виступаючи в ролі присудка: *Поїзд рушив; Скоро липа зацвіте; Хай буде мир*. Окремі дієслівні форми виконують атрибутивну функцію (*прочитана книга, зачичене вікно*) та функції обставин (*Відпочивши, взявся до роботи*). Неозначена форма дієслова (інфінітив) входить до системи його парадигми як початкова форма, в якій позначається дія (динамічна ознака) безвідносно до діяча чи предмета. Граматичні значення способу, часу, особи (роду) та числа виражаються дієвідмінюваними формами дієслова; в інфінітиві виражаються лише значення виду, перехідності/неперехідності, стану. Саме цими значеннями відрізняється дієслівна форма інфінітив від іменників з узагальненим значенням дії. Пор.: *звикати — звичка, послати — послання, думати — думка, змагатися — змагання*. У синтаксичному вживанні помітно більше спільного з іменником: інфінітив може виступати підметом (*Жити — значить працювати*), додатком (*Наказано відкликати*), неузгодженим означенням (*У мене є бажання працювати*), обставиною (*Син поїхав учитися*).

Усі дієслівні форми об'єднуються в одну струнку систему на основі спільного лексичного значення процесуальності та загальнодієслівних категорій виду, перехідності/неперехідності і стану, а також здатністю їх керувати іменниковою формою непрямого відмінка та поєднуватися з обставинними словами, наприклад: *їхав до батька, піду до школи, прочитала б ввечора, виконаний давно, сказавши навмисне, оббігти довкола*.

§ 90. Дві основи дієслова

Дієслівні форми утворюються за допомогою суфіксів і флексій від дієслівних основ, що виступають у двох варіантах: основа інфінітива й основа теперішнього часу.

Основа інфінітива виділяється в неозначеній формі дієслова після відкидання суфікса *-ти*: *шука(ти)*, *вози(ти)*, *гукну(ти)*, *принес(ти)*.

Основа теперішнього (або майбутнього простого) часу виділяється у формі дієслова теперішнього (майбутнього простого) часу 3-ї особи множини після відкидання флексії *-уть* (*-ють*), *-ать* (*-ять*): *шукај(уть)*, *воз(ять)*, *гукн(уть)*, *принес(уть)*.

Від основи інфінітива творяться форми дієслів минулого часу дійсного способу, активні й пасивні дієприкметники минулого часу, дієприслівники доконаного виду, наприклад: *дозрі-(ти)* — *дозрів*, *дозріла*, *дозріло*, *дозріли*; *дозрілий*; *дозрівши*; *посія-(ти)* [*пос'іја-ти*] — *посіяв*, *посіяла*, *посіяло*, *посіяли*; *посіяний*; *посіявши*.

Від основи теперішнього часу утворюються форми теперішнього або простого майбутнього часу дійсного способу, синтетичні форми наказового способу, активні дієприкметники теперішнього часу і дієприслівники недоконаного виду, наприклад: *ріж(-уть)* — *ріжу*; *ріжмо*, *ріжучий*, *ріжучи*.

Примітка. Окремі дієслівні форми творяться аналітичним способом за допомогою службових слів, наприклад: *буду ходити*, *будуть ходити* (складені форми майбутнього часу); *ходив би*, *ходили б* (форми умовного способу); *хай ходить*, *хай ходять* (форми наказового способу). У таких формах основу визначають за синтетичними формами дієслів, від яких утворилися аналітичні: *ходи-в би*, *хай ход-ять*, *буду ходи-ти*.

§ 91. Структурні класи дієслів

Основи інфінітива й теперішнього (майбутнього простого) часу здебільшого не збігаються, пор.: *писа(ти)* і *пиш(уть)*, *носи(ти)* і *нос(ять)*, *малюва(ти)* і *малюј(уть)*.

За співвідношенням основ інфінітива і теперішнього (майбутнього простого) часу всі дієслова поділяють на класи:

I клас об'єднує велику кількість дієслів із суфіксом *-ува-* (*-юва-*) в основі інфінітива та з суфіксом *-уј-* в основі тепе-

рішнього часу: *купувати* — *купують* [куп-уґ-ут'], *танцювати* — *танцюють* [танц-уґ-ут'];

II клас — дієслова із суфіксом *-ва-* в основі інфінітива і суфіксом *-ваґ-* в основі теперішнього часу: *бувати* — *бувають* [бу-ваґ-ут'];

III клас — дієслова із суфіксом *-а-* (*-я-*) в основі інфінітива і суфіксом *-аґ-* в основі теперішнього часу: *бажати* — *бажають* [баж-аґ-ут'];

IV клас — дієслова із суфіксом *-і-* в основі інфінітива і суфіксом *-іґ-* в основі теперішнього часу: *чорніти* — *чорніють* [чорн-іґ-ут'];

V клас — дієслова із суфіксом *-а-* (*-я-*) в основі інфінітива і нульовим суфіксом в основі теперішнього часу із закінченням *-уть* (*-ють*) у 3-й особі множини: *брати* — *бер-уть*;

VI клас — дієслова із суфіксом *-і-* в основі інфінітива і нульовим суфіксом в основі теперішнього часу із закінченням *-уть* (*-ють*) у 3-й особі множини: *ревіти* — *ревуть*, *хотіти* — *хочуть*;

VII клас — дієслова із суфіксом *-ну-* в основі інфінітива і суфіксом *-н-* в основі майбутнього простого часу: *гукнути* — *гукнуть*;

VIII клас — дієслова із нульовим суфіксом в основах інфінітива і теперішнього часу та закінченням *-уть* (*-ють*) у 3-й особі множини: *нести* — *несуть*;

IX клас — дієслова із суфіксом *-и-* в основі інфінітива і нульовим суфіксом в основі теперішнього часу: *ходити* — *ходять*;

X клас — дієслова із суфіксом *-а-* в основі інфінітива і нульовим суфіксом в основі теперішнього часу із закінченням *-ать* у 3-й особі множини: *мчати* — *мчать*;

XI клас — дієслова із суфіксом *-і-* в основі інфінітива і нульовим суфіксом в основі теперішнього часу та закінченням *-ать* (*-ять*) у 3-й особі множини: *висіти* — *висять*, *гоїти* [гоґ-і-ти] — *гоять* [гоґ-ат'];

XII клас становить одне дієслово з нульовим суфіксом в основі інфінітива і в основі теперішнього часу та закінченням *-ать* (*-ять*) у 3-й особі множини: *бігти* — *біжать*.

За суфіксами основ дієслова поділяються на дві дієвідміни: до першої належать дієслова I—VIII класів, до другої — IX—XII класів.

Структурні класи дієслів характеризуються неоднаковим ступенем продуктивності. Одні з них охоплюють велику кількість дієслів і поповнюються новими словами і понині (I, III, IV, V, IX класи); інші становлять замкнені, обмежені ряди слів (II, VI, VIII, X класи) або представлені одним дієсловом (XII клас).

У межах структурних класів дієслів діють певні закономірності морфологічних чергувань і наголошення тієї чи іншої морфеми. Так, наприклад, у частині дієслів V класу відбуваються морфологічні зміни в корені: з'являється вставний звук [e] (*брати* — *беру*, *прати* — *перу*); звук [g] переходить у [ж] (*знати* — *жну*), а [c] — у [ш] (*слати* — *шлю*); у дієслові *їхати* в основі теперішнього часу замість [x] з'являється звук [d] (*їду*, *їдеш*, *їдемо*).

Морфологічні зміни спостерігаються у VIII структурному класі: 1) у дієсловах *дути*, *жати* (тиснути), *йняти* (і всіх похідних від нього) при творенні форм теперішнього часу та наказового способу кореневий голосний зникає, з'являється кореневий звук [м]: *дму*, *дмеш*, *дми*; *жму*, *жмеш*, *жми*; *прийму*, *приймай*; 2) у дієсловах *жати* (зжинати серпом), *м'яти*, *почати* при творенні форм теперішнього (майбутнього простого) часу і наказового способу голосний кореня зникає, а на його місці з'являється кореневий приголосний [н]: *жну*, *жнеш*, *жни*; *мну*, *мнеш*, *мни*; *почну*, *почнеш*, *почни*; 3) у дієсловах *бити*, *пити*, *лити*, *вити* у формах теперішнього часу перед суфіксом -j- голосний [и] випадає: *б'ю* [bju], *п'ю* [nju], *в'ю* [vju], *л'ю* [l':y].

Граматичні категорії дієслова

§ 92. Категорія виду

Категорія виду є основною граматичною категорією дієслова. Видові значення, основу яких становлять поняття внутрішньої межі дії, вказують на її результативність/нерезультативність, тривалість/обмеженість, завершеність/незавершеність.

Вид є загальнодієслівною категорією, оскільки охоплює всі форми дієслова: інфінітива, способів й часові, дієприкметникові й дієприслівникові.

Видове протиставлення виражається граматично у співвідносних дієсловах спільного кореня, що виступають як видова пара

(і тільки в поодиноких випадках у словах з різними основами — суплетивно). Пор., наприклад: *класти — покласти, робити — зробити, допомагати — допомогти, брати — взяти*.

Значення доконаного й недоконаного виду у формах інфінітива виражається безвідносно до інших граматичних значень дієслова, воно властиве самій дієслівній основі, де показником виду виступає афікс (префікс або суфікс), чергування звуків у корені слова, наголос тощо. Інфінітив об'єднує всі можливі форми одного виду, наприклад: *замикати — замикаю, замикав, замикатиму, замикай, замикав би, замикаючи; замкнути — замкну, замкнув, замкни, замкнув би, замкнений, замкнувши*.

В інших формах значення виду тісно пов'язане зі значенням часу. Кожне дієслово видової пари утворює свою систему часових форм: дієслова недоконаного виду творять форми всіх трьох часів, а дієслова доконаного виду — лише минулого й майбутнього. Так само дієприкметникові й дієприслівникові форми творяться від дієслів, зберігаючи значення виду, закладене в початковій формі: *везти — везучи; привезти — привезений, привізши*.

Основне значення форм недоконаного виду пов'язане з відсутністю вказівки на обмеженість дії, вони виражають загалом тривалу нерезультативну дію, наприклад: *писати, читати, робити, синіти*.

Значення форм доконаного виду пов'язується з вказівкою на внутрішню межу — вони виражають результативну дію, переважно нетривалу, наприклад: *написати, прочитати, зробити, посиніти*.

Крім основних значень, дієслівні форми можуть виражати різні додаткові відтінки значень недоконаного і доконаного виду: тривалу спрямовану дію (*летіти, пливти*), повторювану дію (*ганяти, їздити*); супровідну дію (*приспівувати, приказувати*); тривалу завершену дію (*посидіти, поспати*); раптову дію з відтінком підсилення (*смикнути, грюкнути, рубонутти*); багаторазову обмежену в часі дію (*попоходив, попорозказую, попереносили*); вказівку на початок дії, обмеженої в часі (*заспівав, закричу, покотиться*) та ін. Ці додаткові відтінки переважно передаються різними засобами, оскільки динамічна ознака у процесі її становлення або розгортання виявляється як реалізована чи нереалізована, тривала чи нетривала в часових межах (див. § 94).

§ 93. Творення корелятивної видової пари

Корелятивна видова пара — це співвідносні дієслова, що відрізняються тільки значенням виду, наприклад: *сідати* — *сісти*, *берегти* — *зберегти*.

Видові співвідношення у споріднених дієсловах виражаються засобами афіксації (префіксами й суфіксами), чергуванням голосних у корені слова, зміною наголосу.

Засіб префіксації виступає при творенні дієслова доконаного виду від безпрефіксного дієслова недоконаного виду, наприклад: *вітати* — *привітати*, *знайомити* — *познайомити*, *пам'ятати* — *запам'ятати*.

Корелятивні видові пари відрізняються від префіксального словотворення тим, що при видотворенні похідна форма змінює тільки значення виду, а при словотворенні похідне дієслово виступає з додатковим семантичним відтінком, наприклад: *писати* — *написати* (видова пара); *писати* — *списати*, *розписати*, *підписати*, *виписати*, *записати*, *відписати*, *переписати* (словотвір дієслів спільного кореня).

У процесі префіксального словотворення префікси виражають і словотворче, і видове значення (*писати* — недоконаний вид, *списати*, *розписати* — доконаний), але в межах усього словотвірного ряду виступає тільки одна видова пара префіксального творення (*писати* — *написати*). Кожне новоутворене префіксальне дієслово вступає у видове співвідношення з дієсловом того самого кореня, утворюючи кореляцію за допомогою інших засобів видотворення, наприклад: *списати* — *списувати*, *розписати* — *розписувати*.

У сучасній українській літературній мові для видотворення найчастіше використовуються префікси *з-* (*с-*), *за-*, *на-*, *по-*, *при-*, *про*, наприклад: *казати* — *сказати*, *робити* — *зробити*, *програмувати* — *запрограмувати*, *лити* — *налити*, *бити* — *набити* (когось, чогось, щось), *синіти* — *посиніти*, *ставити* — *поставити*, *іти* — *прийти*, *летіти* — *прилетіти*, *водити* — *проводити*.

Примітка. Паралельні форми видотворення можливі у випадку омонімії безпрефіксного дієслова, пор.: *жати* — *зжати* (жито) і *жати* — *вижати* (сік), а також у випадку значних відмінностей у відтінках багатозначного дієслова, наприклад: *гнати* (до якогось пункту) — *пригнати* і *гнати* (виганяти) — *прогнати*.

Видова пара може творитися одночасним приєднанням префікса і зміною суфікса: *падати* — *впасти*, *вішати* — *повісити* або префіксацією дієслова іншого кореня: *ловити* — *впіймати*, *брати* — *взяти*, *заходить* (в приміщення) — *увійти*.

Суфіксальний спосіб творення видової пари виступає переважно в кореляції другого ярусу: від префіксальних дієслів доконаного виду творяться форми недоконаного виду, наприклад: *читати* — *прочитати* (I ярус); *прочитати* — *прочитувати* (II ярус). Префіксальним видотворенням виражається основне значення виду — вказівка на внутрішню межу, завершеність/незавершеність дії в часі, результативність її. Суфіксальними засобами виражаються різні додаткові відтінки видового значення: протяжність, повторюваність дії та ін.

У сучасній українській літературній мові дієслова доконаного виду мають співвідносні форми недоконаного виду, утворені за допомогою суфіксів *-ува-*, *-овува-*, *-ва-*, *-а-*, *-ля-*, що виражають значення тривалої, багаторазової, повторюваної або супровідної дії, наприклад: *заспівати* — *заспівувати*, *витягти* — *витягувати*, *відшукати* — *відшукувати*; *скупити* — *скуповувати*, *опрацювати* — *опрацьовувати*, *прилаштувати* — *прилаштовувати*, *викорчувати* — *викорчовувати*; *зігріти* — *зігрівати*, *оббити* — *оббивати*, *зшити* — *зшивати*; *виробити* — *виробляти*, *випекти* — *випікати*, *заборонити* — *забороняти*.

Видова кореляція може виражатися заміною суфікса і в парах безпрефіксних дієслів: *лишити* — *лишати*, *кінчити* — *кінчати*, *пустити* — *пускати*. За допомогою суфіксів виражаються також додаткові видові відтінки в межах одного виду, наприклад: *летіти* — *літати*, *котити* — *качати*, *нести* — *носити*.

Від дієслів недоконаного виду III структурного класу зі значенням тривалої дії видова пара твориться за допомогою суфікса *-ну-*, що виражає одноразовість дії, або *-ону-*, що виражає відтінок посиленої дії. Наприклад: *гукати* — *гукнути*, *стукати* — *стукнути*, *смикати* — *смикнути* і *смиконнути*, *рубати* — *рубнути* і *рубоннути*.

Чергування звуків у корені слова в сучасній українській мові самостійним засобом видотворення виступає рідко, наприклад: *збирати* — *зібрати*, *надсилати* — *надіслати*. Найчастіше воно є супровідним засобом при суфіксальному видотворенні, як наприклад: *віддерти* — *видирати*, *допекти* —

допікати, закотити — закачувати, заявити — заявляти, відростити — відрощувати.

Видове значення дієслова може виражатися також зміною наголосу, наприклад: *засіпати — засипати* (чимось), *вікидати — викидати, розрізати — розрізати.*

У сучасній українській мові є група безпрефіксних дієслів, що можуть виражати значення доконаного і недоконаного виду залежно від контексту. Це дієслова *женити, ранили, велити, наслідувати, вінчати, атакувати, телеграфувати, телефонувати, організувати* та ін. Пор.: *Командир велів відкрити вогонь* (доконаний вид); *Працюй, як велить тобі твоя совість* (недоконаний вид).

Окрему групу становлять одновидові дієслова, що не утворюють корелятивної видової пари.

Тільки **н е д о к о н а н и й** вид мають: а) безпрефіксні дієслова зі значенням необмеженої дії, наприклад: *гордувати, гидувати, гребувати, вимагати, чекати, мислити, працювати, говорити, гомоніти, ледарювати, ворогувати, стежити* та ін.; б) префіксальні дієслова, утворені від дієслів зі значенням необмеженої дії (мислення, мовлення, сприймання) за допомогою префікса **по-**, що надає відтінку повторюваності дії: *погукувати, покрикувати, почитувати, пописувати, потріскувати.*

Значення лише **д о к о н а н о г о** виду мають переважно дієслова префіксально-постфіксальні, похідні від двовидових безпрефіксних дієслів. Це утворення з префіксами **від-, на-, за-, по-, про-, роз-**, наприклад: *відпрацюватися, надуматися, натерпітися, замиритися, повчитися, провчитися, пробідкатися, розпишатися, розморгатися.*

Одновидове значення можуть мати також дієслова префіксальні, утворені від двовидових за допомогою префіксів **за-, по-, про-, від-**, що надають відтінку тривалості дії із вказівкою на результативність або вказують на початок дії з відтінком посилення її: *закивати, запрацювати, потерпіти, поплакати, проходити, просидіти, відшуміти, відходити.*

§ 94. Поняття про способи (роди) дієслівної дії

Категорія виду є основним граматичним втіленням категорії аспектуальності, що виражає мовними засобами погляд мовця на дію у її перебігові в часі за ознакою обмеженої чи не

обмеженої граматичним виявом. Сфера спрямованості дії до її внутрішньої межі семантично пов'язана з позамовною дійсністю. Однак об'єктивні та суб'єктивні аспекти характеристики дії, зумовлені поглядом мовця на ситуацію, відображаються в мовленні не лише у видових значеннях завершеності/незавершеності дії, на опозиції яких будується категорія виду. Вони доповнюються і конкретизуються додатковими якісними, кількісними, оцінними та іншими відтінками аспектуальності з погляду реальної граничності/неграничності вияву дії: тривалості, кратності, повторюваності, одноразовості, розподільності, інтенсивності тощо. У лінгвістичній літературі такі якісні, кількісні та інші аспектуальні значення дієслів позначаються терміном *способи (роди) дієслівної дії*, або розглядаються як аспектуальні лексико-граматичні розряди дієслів, у межах яких виділяються дрібніші, часткові підгрупи. Термін «аспектуальні лексико-граматичні розряди» менш уживаний, оскільки позначає семантику тільки лексико-граматичного рівня й залишає поза увагою лексико-семантичний рівень аспектуальності.

Способи дієслівної дії властиві всій дієслівній лексиці. У структурі речення акціональні значення виражаються словотворчими засобами та синтаксично пов'язаними з дієсловом адвербіальними компонентами. Наприклад, дієслова *походити, пострибати, поспати, поплакати, почитати* виражають внутрішню обмежену дію (доконаний вид) зі значенням невизначеної граничної тривалості, маркером якої є префікс *по-*. Ці дієслова поширені детермінантами *недовго, трохи, якийсь час, один за одним* тощо; дієслова *попересоловувати, попересушувати, поперемокати* за допомогою префікса *попере-* виражають граничну розподільну дію в надмірному вияві (*дуже сильно, занадто*).

Видові форми дієслова мотивуються їх основою і реалізують можливість/неможливість досягнення внутрішньої межі дії, процесу, стану. На відміну від видових парадигматичних форм дієслів недоконаного і доконаного виду способи дієслівної дії об'єднують переважно дієслова одного виду.

Проблема класифікації способів дієслівної дії досить складна і суперечлива. Виокремлення їх ґрунтується на визначенні загальних: якісних та кількісних семантичних ознак аспектуальності або ще й ознак оцінних характеристик міри вияву процесу, емоційного стану, інтенсивності дії тощо. В українській

мові налічують до 20 способів дієслівної дії. В. М. Русанівський¹ поділяє їх на результативні (*виходити, достоятися*), фазові (*побігти, розхворітися, відгриміти*), кількісні зі значенням одноразовості дії (*війнути, блиснути*), багаторазовості (*поблискувати, попоходити, понасипати*) і ступеня інтенсивності (*начитатися, виспівувати, налютитися*). А. П. Грищенко² також називає 20 способів дієслівної дії, зводячи їх до трьох типів: часових, кількісних та оцінних.

Класифікація аспектуальних значень різних типів ґрунтується загалом на семантиці дієслів, їх здатності реалізувати процесуальну ознаку в часі, її тривалості, що виражається у певних словотвірних типах засобом префіксів чи й суфіксів.

Часові способи дієслівної дії позначають початок, момент її (*заговорити, побігти, увійти*); кінець нетривалого перебігу (*відбігти, відшуміти*); результат тривання обмеженого певним періодом часу процесу (*проспівати, пройти*); тривалу, розподілену дію (*розмірковувати, роз'їжджатися, вигулювати*).

Кількісні способи дієслівної дії репрезентують процеси або стани: одноразові, миттєві (*мигнути, вколоти, гукнути*); тривалі з додатковою оцінкою мовця: позитивною (*наспіватися, напитися*), негативною за наслідком (*досидітися, догратися*), надмірною у триванні (*перетруситися, перетримати*) чи багаторазово повторюваною (*попоносити, понагинатися*), багаторазово-розподільною (*посходитися, перегукуватися*) та ін.

Оцінні способи дієслівної дії можна інтерпретувати як такі, що виражають міру або ступінь перебігу дії з погляду мовця, тобто нефазові акціональні значення: перервно-пом'якшеної характеристики (*поблискувати, поколювати*), супровідної неінтенсивної (*підспівувати, підсолоджувати*), активно-інтенсивної (*виспівувати, викручуватися*), збуджено-інтенсивної (*сміятися, розкручуватися*), надмірно- або ускладнено-інтенсивної (*вимальовувати, забрехатися, зальопатися*) та ін.

¹ Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови: Морфологія. — К., 1993. — С. 201—210.

² Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. — К., 2002. — С. 369—370.

Отже, суб'єктивні оцінки об'єктивних дій, станів, процесів розрізняються в часових і кількісних виявах дієслівної дії у площині додаткових характеристик перебігу їх, які нашаровуються на видові значення досяжності/недосяжності внутрішньої межі, результативності/нерезультативності. Ці фазові значення акціональності виражають переважно дієслова доконаного виду. Нефазові акціональні значення необмежених процесів є оцінними характеристиками зовнішньої межі (встановлюваної мовцем) — міри або ступеня реалізації дії, стану, процесу і рідше обмежених (досяжних) процесів.

§ 95. Категорія перехідності/неперехідності

У зв'язному мовленні одні дієслова самостійно виражають свою семантику (наприклад: *дуб росте, робітник працює*), інші вимагають доповнення свого змісту від залежної форми іменника (наприклад: *Учні написали диктант; Хлопець слухає музику*). Здатність дієслова виражати свою семантику самостійно або за допомогою залежного іменника в знахідному відмінку (без прийменника) виявляється у категорії перехідності/неперехідності.

Усі дієслова поділяються на дві групи: перехідні й неперехідні. Цей поділ здійснюється на основі синтаксичних ознак дієслова: до перехідних належать дієслова, після яких уживається форма знахідного відмінка без прийменника, до неперехідних — дієслова, що не вимагають залежної форми знахідного відмінка без прийменника.

Категорія перехідності/неперехідності властива всім дієслівним формам: інфінітиву, особовим і родовим формам та дієприслівнику. Пор., наприклад, перехідне дієслово: *прочитати книгу, прочитаю книгу, прочитайте книгу, прочитав книгу, прочитала б книгу, прочитавши книгу*. Формою знахідного відмінка без прийменника не керує тільки дієприкметник.

Перехідні дієслова можуть керувати також формою родового відмінка у функції прямого додатка, коли вони вживаються у заперечному реченні з часткою *не* (*не чув пісні, не бачив брата*), а також у сполученні з іменниками, що означають збірність, речовинність (*пас ягнят і ягнята, купив хліба*).

До перехідних належать також дієслова *бажати, зичити*, що керують формами родового відмінка і поєднуються з іменниками абстрактного значення: *бажати щастя, зичити здоров'я*.

Неперехідні дієслова вживаються самостійно (без залежної відмінкової форми) або керують будь-якою відмінковою формою іменника з прийменником чи без нього, крім знахідного прямого об'єкта. Наприклад: *іти, жити, чорніти; боятися* (ч о г о?), *дякувати* (к о м у?), *їхати* (ч и м?), *лежати* (н а ч о м у?), *сміятися* (з ч о г о?), *бігти* (назустріч к о м у?), *розминутися* (з к и м?).

Перехідні дієслова можуть набувати значення неперехідних. Це буває у випадку випущення при перехідному дієслові прямого додатка. Пор.: *писати лист і вміє писати; грає вальс і грає на скрипці*.

Від перехідних дієслів творяться неперехідні дієслова за допомогою постфікса *-ся*: *мити — митися, брати — братися, вітати — вітатися, возити — возитися*. Постфікс *-ся* перетворює дієслово в неперехідне. Від таких дієслів не утворюються пасивні дієприкметники. В українській мові тільки одне дієслово на *-ся* (*сподіватися*) належить до перехідних, але пасивний дієприкметник втрачає постфікс *-ся*: *сподіваний*.

Примітка. У сучасних лінгвістичних дослідженнях перехідність/неперехідність розглядають як синтаксичну категорію валентності, зокрема дієслів, які в ролі предиката можуть відкривати в реченні позиції об'єкта чи результати, адресата, засобу, знаряддя дії, локатива тощо.

Залежно від типу валентності виокремлюють одно-, дво-, три-, чотири-, рідше п'яти- і шестивалентні дієслова.

§ 96. Категорія стану дієслова

Категорія стану виражає відношення дії до суб'єкта і об'єкта. Суб'єктно-об'єктні відношення виявляються в реченні. Дієслово є основною ланкою в реалізації граматичних відношень між суб'єктом і об'єктом дії. Так, у реченні *Бригада виконала план* суб'єктом дії (або носієм динамічної ознаки) виступає слово *бригада*; дія, виконувана суб'єктом як активним діячем, спрямована на об'єкт (*план*), що в реченні є прямим додатком.

Логічні відношення суб'єкта і об'єкта в цьому реченні збігаються з граматичними; дієслово виражає значення активної дії, спрямованої на самостійний об'єкт.

Однак ці логічні відношення можна передати в іншому гра-
матичному оформленні, наприклад: *План виконується (ви-
конаний, виконано) бригадою*. У такій структурі речення
дієслово набуває значення пасивної дії. Дієслово *виконується*,
утворене від перехідного дієслова *виконати* за допомогою
постфікса *-ся*, втрачає значення перехідності. Логічний суб'єкт
при цьому виражений залежною формою іменника — оруд-
ним суб'єкта, логічний об'єкт виступає у формі називного
відмінка.

Пор. також: *Усі вітають друга і Друзі вітаються*. У пер-
шому випадку дієслово виражає активну дію, спрямовану на
самостійний об'єкт, у другому — дія розподіляється між суб'єк-
тами, що є водночас об'єктами.

Значення дієслівного стану тісно пов'язане із семантикою
дієслова і виявляється в синтаксичних зв'язках його з іншими
словами.

Категорія стану знаходить вияв у способах дієслівного ке-
рування, тісно пов'язуючись з категорією перехідності/непере-
хідності. Так, усі перехідні дієслова можуть виражати значення
активної дії, а неперехідні не виражають ніколи. Дієслова пе-
рехідні і неперехідні, утворені від перехідних за допомогою пост-
фікса *-ся*, виражають подвійні суб'єктно-об'єктні відношення, а
неперехідні, що не співвідносяться з перехідними (наприклад:
іти, рости, цвісти), виражають однобічні суб'єктні відношен-
ня. Пор.:

Суб'єктно-об'єктні відношення

*Учень виконує завдання. —
Завдання виконується учнем.
Оленка одягає сестру. —
Оленка одягається (Оленка
одягає себе).*

Суб'єктні відношення

*Навколо все спить.
Василько йде до школи.
Оленка сміється.*

Морфологічно-словотворчим засобом вираження окремих
значень стану виступає постфікс *-ся*. За допомогою цього слово-
творчого афікса виражаються значення зворотної і пасивної
дії.

Співвідносні дієслова перехідні і неперехідні з постфіксом
-ся різняться не тільки значенням стану, а й семантичними

відтінками, пор., наприклад: *бороти — боротися, кохати — кохатися, дерти — дертися, нести — нестися*. Лише при творенні дієслів зі значенням пасивного стану семантичні відтінки співвідносних дієслів майже непомітні. Наприклад: *завод будує цехи — цехи будуються заводом; хор виконує кантату — кантата виконується хором*.

У сучасній українській літературній мові розрізняють такі стани дієслів: активний (або дійсний), пасивний і зворотно-середній.

Крім того, виділяють групу неперехідних дієслів, що не виражають подвійних, суб'єктно-об'єктних відношень, це дієслова нульового щодо об'єкта стану.

П р и м і т к а. У лінгвістичній науці ще за часів М. В. Ломоносова визначалася традиційна система станів дієслів. М. В. Ломоносов у «Російській граматиці» назвав шість станів: дійсний (або перехідний), зворотний, взаємний, середній, пасивний (або страждальний) і спільний.

У працях О. О. Шахматова¹ названо три стани: дійсний, пасивний і зворотний, а в межах зворотного стану розглянуто різні значення його: власне зворотні, непрямо-зворотні, взаємно-зворотні та ін.

В академічній граматиці української мови² названо лише два стани: активний і пасивний, наголошується, що категорія стану властива тільки перехідним дієсловам і ґрунтується на двох взаємопов'язаних корелятивних граматичних значеннях — активному і пасивному. Активне значення виражається морфологічними формами, пасивне — морфологічними і синтаксичними.

У розгляді дієслівного стану спостерігається різний підхід учених до цієї категорії: одні беруть до уваги семантико-граматичні відтінки суб'єктно-об'єктних відношень, що виражені в дієсловах; інші ототожнюють стан з категорією перехідності/неперехідності; деякі вчені спираються тільки на граматично виявлену кореляцію суб'єктно-об'єктних відношень, лишаючи поза увагою суб'єктні відношення з нульовим об'єктом.

1. А к т и в н и й с т а н. Дієслова активного (або дійсного) стану виражають активну дію суб'єкта, спрямовану на самостійний об'єкт. Це значення мають лише перехідні дієслова, що керують формою знахідного відмінка без прийменника. Наприклад: *Косар на луці косу дзвінко клепле* (Рил.); *Дівчата вгляділи на леваді кущ калини* (Н.-Лев.).

¹ Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. — Л., 1941. — С. 476—481.

² Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К., 1969.

Формальне вираження прямого об'єкта залежним іменником (або займенником чи іншим субстантивованим словом) у формі знахідного відмінка є граматичним показником активного стану дієслова. У структурі речення з дієсловом активного стану граматичні суб'єктно-об'єктні відношення відповідають логічним суб'єктно-об'єктним відношенням.

2. П а с и в н и й с т а н. Дієслова пасивного стану протиставляються дієсловам активного стану за відношеннями суб'єкта до об'єкта і за спрямуванням дії. Логічний суб'єкт при дієслові пасивного стану має форму орудного відмінка без прийменника і виступає в ролі непрямого додатка, виражаючи таким чином відношення пасивного суб'єкта і пасивної дії. Об'єкт дії при дієслові пасивного стану виражається формою називного відмінка (займенника чи субстантивованого слова), що виступає в ролі підмета. Наприклад: *Пісня виконується всіма учасниками концерту.*

Дієслова пасивного стану творяться від дієслів активного стану за допомогою постфікса *-ся*. Співвідносні за значенням стану дієслова виступають відповідно в активних або пасивних зворотах мови. Наприклад: *Співак виконує арію. — Арія виконується співаком.*

Відсутність орудного суб'єкта при дієслові нівелює значення пасивності дії, і дієслово набуває значення зворотно-середнього стану. Пор.: *Фільм переглядається комісією і Фільм переглядається вдруге.*

Форми словозміни дієслів пасивного стану дещо обмежені вживанням: при орудному суб'єкта частіше ставиться дієслово в 3-й особі, рідше — в 1-й або 2-й чи в минулому часі. Значення пасивного стану переважно виражається формою пасивного дієприкметника. Наприклад: *Ти думала — тобою весь з'їдають? — та, подавившись, падаєш в траву...* (Тич.); *Енеєм кинута я бідна* (Котл.). У безособовому реченні виступають форми на *-но, -то*: *Роботу виконано.*

3. З в о р о т н о - с е р е д н і й с т а н. Дієслова зворотно-середнього стану виражають дію суб'єкта, що не переходить на самостійний об'єкт, а зворотно спрямовується на самого діяча чи додатково характеризує його через неназваний об'єкт, наприклад: *дитина взувається* (взуває себе); *цехи змагаються* (змагаються один з одним); *собака кусається* (може вкусити когось).

Зворотні дієслова можуть мати різні відтінки зворотно-середнього стану, по-різному характеризуючи відношення між суб'єктом і об'єктом дії:

а) **власне зворотні** дієслова виражають дію, суб'єктом і об'єктом якої виступає та сама особа. До них належать дієслова: *умиватися, одягатися, взуватися, роззуватися, купатися, митися, пудритися, голитися, наряджатися*. Наприклад: *За матерньою поміччю хлопчик не забарився умитися, прибратися* (П. М.);

б) **взаємно-зворотні** дієслова виражають дію, виконувану кількома суб'єктами, кожний з яких виступає водночас і об'єктом дії. Сюди належать дієслова: *зустрічатися, змагатися, вітатися, обніматися, цілуватися, листуватися, спілкуватися, радитися*. Наприклад: *Це ж тоді... в селі, увечері, коли з Гаврилом познайомилися, тебе бачив. А тепер бач, де зустрілись, — пригадав Жердяга* (Скл.);

в) **непрямо-зворотні** дієслова виражають дію, здійснювану для самого суб'єкта. При дієсловах зі значенням непрямо-зворотного стану може стояти непрямий додаток або обставина. Наприклад: *готуватися до іспитів, збиратися до поїздки, лаштуватися в дорогу*. Ці дієслова різняться від власне зворотних тим, що логічний (прямий) об'єкт при них не виражається. Пор.: *Дівчина вмивається* (дівчина вмиває себе) і *дівчина збирається в дорогу* (дівчина збирає речі в дорогу); *Батько взявся за картуз: — Збирайся, сину, ходімо* (П. М.) (означає «збирай речі»);

г) **загально-зворотні** дієслова виражають дію, що зосереджується в самій особі, або виражають внутрішній стан суб'єкта. До них належать дієслова зі значенням ставлення виконавця дії до об'єкта: *милуватися, турбуватися, дивуватися, злитися, сердитися, заспокоюватися, журитися, трястися, мучитися* і под. Наприклад: *Там три верби схилилися, мов жураються вони* (Гл.);

д) **активно-безоб'єктні** дієслова виражають власність суб'єкта поза зв'язком його з об'єктом. Сюди належать дієслова зі значенням динамічної ознаки істот: *кусатися, битися, дряпатися, хвицатися* (*собака кусається, корова б'ється, кішка дряпається, кінь хвицається*) або неживих предметів: *жалитися, колотися* (*крапива жалиться*);

е) п а с и в н о - я к і с н і дієслова виражають статичну ознаку предмета, на який діє інший предмет. Сюди належать дієслова на зразок: *рватися, гнутися, битися, ламатися, кришитися, колотися, м'ятися, топитися* (танути, переходити в стан рідини), *плавитися* та ін. Пор. у словосполученнях: *залізо гнеться, ситець мнеться, віск топиться, олово плавиться, лід колеться, хліб кришиться, скло б'ється*;

є) з в о р о т н о - п а с и в н і дієслова виражають дію, приписувану пасивному суб'єктові. Зворотно-пасивні дієслова керують формою давального відмінка (давальний суб'єкта), що виступає непрямим додатком. Логічний об'єкт при дієсловах зворотно-пасивного стану виражається формою називного відмінка і виступає в реченні підметом. Наприклад: *І згадується Улянці дідова казка* (О. Д.).

Якщо прямий об'єкт не виражається у формі називного відмінка, то дієслово перетворюється на безособове з нульовим значенням стану щодо об'єкта, наприклад: *не їсться хліб — мені не їсться*.

Дієслова зворотно-пасивного стану утворюються від передніх дієслів за допомогою постфікса *-ся*, в якому певною мірою збереглося значення зворотного займенника, особливо в групі власне зворотних дієслів.

Нульовий стан щодо вираження об'єкта мають усі неперехідні дієслова без постфікса *-ся* (*летіти, дзвеніти, плакати, стати, бігти* і под.), а також безособові дієслова з постфіксом *-ся* (*не спиться, не сидиться, не лежиться*).

Неперехідні дієслова без постфікса *-ся* означають дію, замкнену в самому суб'єкті, тобто вони виражають тільки суб'єктне відношення (відношення дії до суб'єкта). Наприклад: *Літо збігло як день, і з невлежаного туману вийшов синьоокий, золоточубий вересень* (Ст.).

Безособові дієслова з постфіксом *-ся* також виражають однібічні відношення дії до логічного суб'єкта у формі давального відмінка (давального суб'єкта). Дія, виражена безособовим дієсловом з постфіксом *-ся*, приписується суб'єктові як незалежний від нього внутрішній стан (*мені не спалося; дівчині не сидиться в хаті; йому не лежалося*).

Отже, категорія дієслівного стану виражає подвійні відношення: основне відношення дії до суб'єкта і об'єкта і пов'язане з ним — відношення між суб'єктом і об'єктом.

§ 97. Категорія способу, її зв'язок з категорією модальності речення

Факти об'єктивної дійсності можуть мислитися мовцем як дійсні (реальні) або як можливі (ірреальні) чи як бажані. Залежно від характеру віднесеності висловленого до дійсності думка може сприйматися як факт ствердження або заперечення, розглядатися як певна можливість, необхідність, як факт спонукання чи вагання, невпевненості тощо.

Характер віднесеності висловленого мовцем до дійсності, або модальність, передається в мові лексичними, морфологічними, синтаксичними та інтонаційними засобами.

Категорія способу дієслів — це граматична категорія, що виражає відношення дії до дійсності.

У сучасній українській мові розрізняють три способи дієслів: дійсний, наказовий та умовний.

Д і ї с н и й с п о с і б виражає реальну дію, що перебігає в часі. Дійсний спосіб протиставляється умовному і наказовому способам наявністю часових форм. Наприклад: *Солдати зскочать, підштовхнуть (де в них береться сила?) І за машиною ідуть, щоб знову не засіла* (Перв.).

Н а к а з о в и й с п о с і б виражає прохання, побажання, спонукання або наказ. Наприклад: *Ти шапку скинь і низько поклонись. Бо ліс — це світлий храм. Святиня наша* (Бич.).

Форми наказового способу утворюються від основи теперішнього — майбутнього часу за допомогою закінчень (друга особова парадигма).

У сучасній українській мові існує три різновиди форм наказового способу:

а) з нульовою флексією у 2-й особі однини в дієсловах з основою на приголосний [j (i)]: *читай, знай, чіпай, надсилай, вимагай*; у 1-й особі множини ці дієслова мають флексію *-мо*, а в 2-й особі множини — флексію *-те*: *читаймо, знаймо, чіпаймо, надсилаймо, вимагаймо; читайте, знайте, чіпайте, надсилайте, вимагайте*;

б) з нульовою флексією у 2-й особі однини в дієсловах з кінцевим твердим приголосним [ж], [ч], [б], [п], [в], [м] та [р] (*ріж, плач, зваб, насип, постав, вір*) та з м'яким приголосним [з'], [с'], [д'], [л'], [н'] (*злізь, винось, сядь, дозволь, стань*);

у 1-й особі множини виступає флексія *-мо*: *ріжмо, плачмо, вірмо, злізьмо, виносьмо, сядьмо, дозвольмо, станьмо*; у 2-й особі множини — флексія *-те*: *ріжте, плачте, вірте, злізьте, виносьте, сядьте, дозвольте, станьте*;

в) з флексією *-и* у 2-й особі однини, якщо наголос падає на закінчення (*вези, кажи, зроби, простуди*), та в дієсловах, що мають збіг приголосних у кінці основи (*тягни, торкни, увімкни*); у 1-й особі множини виступає флексія *-імо* (іноді *-ім*): *везімо, кажімо, зробімо, простудімо, тягнімо, торкнімо, увімкнім*; у 2-й особі множини — флексія *-іть* (іноді *-іте*): *везіть, кажіть, зробіть, простудіть, тягніть, торкніть, увімкніте*.

Аналітичні форми наказового способу творяться за допомогою частки *хай (нехай)*, що додається до форм 3-ї особи теперішнього чи майбутнього часу: *хай (нехай) живе, хай (нехай) скаже, хай скажуть*.

Дієслова *пити, бити, лити, шити, вити, рити* в наказовому способі зберігають голосний [и] в корені слова, перед [j] (в основі теперішнього — майбутнього часу): *пий, бий, лий, ший, вий* (але: *віяти — вій*), *рий*; *пиймо, биймо, лиймо, шиймо, виймо, риймо*; *пийте, бийте, лийте, шийте, вийте, рийте*.

Дієслово *їсти* має форми: *їж, їжмо, їжте*. Деякі дієслова за своєю семантикою не можуть мати значення наказового способу стосовно 2-ї особи. Наприклад: *бачити, чути, гнити*.

У м о в н и й с п о с і б виражає дію не реальну, а тільки бажану або можливу за певних умов. Наприклад: *Полетіла б я до тебе, Та крилець не маю* (Нар. тв.).

Дієслова в умовному способі часу не виражають. Форми умовного способу аналітичні. Вони творяться за допомогою частки *би (б)*, що додається до форм минулого часу дійсного способу. Форми умовного способу виражають значення роду і числа за допомогою закінчень (третя особова парадигма).

Частка *би (б)* може входити до складу умовного сполучника *аби, якби* або сполучника мети *щоб*. Наприклад: *Якби оті проміння золоті у струни чарами якими обернути, я б з них зробила золоту арфу...* (Л. У.).

П р и м і т к а. Частка *би (б)* походить від давньої форми 2-ї і 3-ї особи однини аориста дієслова *бути*.

В українській мові форми одного способу можуть уживатися в значенні іншого:

1) форми наказового способу — в значенні дійсного для вираження моментальної дії з відтінком недоречності. Наприклад: *А хтось тоді й порадь — доки не пізно ще, доки козачки ще в Князівці — мерщій знести усе в економію, хто що взяв* (Гол.), або для вираження дії, виконуваної з примусу: *Роби на других дні та ночі, і на годину не засни...* (Гр.);

2) форми наказового способу — в значенні умовного з відтінком дорікання комусь або особливого підкреслення зумовленості дії. Наприклад: *Вийди я з дому на п'ять хвилин раніше, то й не запізнився б; Мати знала, що застукай його в хаті білі, та ще довідайся, з ким і де був, — не помилують...* (Панч);

3) форми умовного способу — в значенні наказового для пом'якшення наказу. Наприклад: *Поліксена: Пождав би ти безмісячної ночі* (Л. У.);

4) форми майбутнього часу дійсного способу — в значенні наказового для підкреслення категоричності наказу. Наприклад: — *Гаразд, досить, — обірвав гетьман Капусту, — пошлеш новий універсал, моїм іменем накажеш бути селянам в послушенстві у пані ігумені, а гульвіс злостивих скарати на горло* (Риб.).

Категоричність наказу особливо підкреслюється вживанням замість форм наказового способу інфінітивної форми. Наприклад: — *Говорить Щорс. Негайно розшукати комісара* (Скл.).

§ 98. Категорія часу

К а т е г о р і я ч а с у виражає відношення дії до моменту мовлення. В основі цієї граматичної категорії лежить розуміння часу як об'єктивно реальної форми буття. Людина сприймає нескінченність матерії в окремих процесуальних виявах: виникнення, становлення, тривання і переходу в нову якість. Дієслова є назвами дій або динамічної ознаки. Становлення і тривання динамічної ознаки сприймається мовцем як вияв процесуальності з властивими для неї часовими координатами. Ця часова перспектива в дієслові пов'язується з моментом мовлення про дію: дія збігається з моментом мовлення про неї або відбувається не одночасно з моментом мовлення.

У сучасній українській мові дієслова мають значення чотирьох часів: теперішнього, майбутнього, минулого і давноминулого.

Усі чотири часи різняться за значеннями і мають виразні морфологічні ознаки. Часові значення дієслова виражаються в дійсному способі, умовний і наказовий способи часу не виражають. Категорія часу тісно пов'язана з категорією особи і виявляється в особових (та родових, що були колись особовими) формах.

Своєрідно виявляється значення часу в неособових формах — дієприкметнику і дієприслівнику. Ці форми зберігають значення часу (як і значення виду) тієї основи, від якої вони творяться (дієприкметник), або виражають час щодо основної дії (дієприслівник).

Теперішній час

Теперішній час означає дію, яка відбувається в момент мовлення або збігається з моментом повідомлення про неї. Наприклад: *Виходить сонце, і зірки роси поволі гаснуть в білих хмарах цвіту* (М. В.).

Дієслова в теперішньому часі виражають: а) дію, що збігається з моментом мовлення про неї: *Я пишу тобі знову, друже мій* (Рил.); б) дію тривалу або постійну: *Споконвіку Прометей там орел карає, що день божий довбе ребра й серце розбиває* (Т. Ш.); в) дію, що є властивістю істоти або предмета: *Весною в селі встають рано* (Гр. Тют.); *Земля обертається навколо своєї осі*.

Перше значення теперішнього часу позначають терміном *теперішній актуальний*, що реалізує конкретно-ситуативний вияв дії у момент повідомлення про неї.

Значення тривалого або постійного часу називають *теперішнім неактуальним* часом, що передає характеристики певних постійних станів істот і речей або перебіг дій і процесів як даність, аксіоматичну істину, закономірність на основі наукових узагальнень, власного досвіду чи традиційної усталеності в народі. Теперішній неактуальний час властивий науковому стилеві, народним прислів'ям, активно використовується в описах народних звичаїв, у різних довідниках, інструкціях тощо. Наприклад: *Риба дихає зябрами; Дуби ростуть поволі, неквапливо* (Рил.); *Вночі тріщить, а вдень плющить* (Нар. тв.); *На Святий Вечір батько набирає в чисту миску по ложці всіх свят-вечірніх страв...* (Вороп.);

У нас криги **розбиває** блакитноокий березень (Ст.); *І в епіцентрі логіки і стресу... цінує розум вигуки прогресу, душа скарби прадавні стереже* (Кост.).

Форми теперішнього часу мають значення недокожаного виду. Вони творяться від основи дієслів недокожаного виду за зразком першої особової парадигми. У цих формах виражається значення способу (дійсного), часу, особи і числа. Наприклад: *ходжу, ходиш, ходить, ходимо, ходите, ходять*.

Майбутній час

Майбутній час означає дію, що здійсниться або триватиме після розмови про неї. Наприклад: *Я візьму землі у жменьку. натрушу з квіток краси і на всю округу дзенькну свіжим голосом роси* (Бич.); *Я на гору круту крем'яню буду камінь важкий підіймать і, несучи вагу ту страшную, буду пісню веселу співать* (Л. У.).

Форми майбутнього часу можуть виражати тривалу (необмежену в часі) дію й одноразову або обмежену із вказівкою на завершеність. Відповідно вони утворюються від основ дієслів недокожаного і докожаного виду.

Форми майбутнього часу докожаного виду (прості) творяться за зразком першої особової парадигми тими самими флексіями, що й форми теперішнього часу першої чи другої дієвідміни. Наприклад: *виконаю, виконаєш, виконає, виконаємо, виконаєте, виконають; зроблю, зробиш, зробить, зробимо, зробите, зроблять*.

Від основ дієслів недокожаного виду творяться аналітична, або складена, і синтетична форми майбутнього часу.

Аналітична, або складена, форма майбутнього часу твориться способом додавання до інфінітива (недокожаного виду) допоміжного дієслова **бути** в особових формах, наприклад: *буду співати, будеш співати, буде співати, будемо співати, будете співати, будуть співати*.

Синтетична форма майбутнього часу постала на основі інфінітива дієслова недокожаного виду та архаїчного допоміжного дієслова **-ати-** (*имати, имити*) в особових формах, які перетворилися на закінчення, наприклад: *казатиму, казатимеш, казатиме, казатимемо, казатимете, казатимуть*.

Отже, у формах майбутнього часу значення часу виражається або основою дієслова, або допоміжним дієсловом, або флек-

сією, що походить від допоміжного дієслова. Значення часу органічно пов'язане зі значенням особи і числа, що знаходить вияв в особових флексіях дієслів першої і другої дієвідмін.

Минулий час

Минулий час означає дію, що відбувалася або відбулася до моменту мовлення. Наприклад: *Могутнім спокоєм дихало чорнолісся* (Ст.); *Скільки днів пролетіло над нами!* (Сос.).

Форми минулого часу творяться від основи інфінітива дієслів доконаного і недоконаного виду.

Формальним показником минулого часу є суфікс *-л-* або його видозмінений фонетичний варіант *-в-* (*-ў-*), що приєднується до основи інфінітива. Форми минулого часу в сучасній українській мові виражають за допомогою флексій значення роду (в однині) і числа. Наприклад: *возив, возила, возило, возили*.

У формах чоловічого роду суфікс *-в-* приєднується тільки до основи, що закінчується на голосний звук і нульову флексію, пор.: *водити* — *водив*, *синіти* — *синів*, *збирати* — *збирав*, *але нести* — *ніс*, *везти* — *віз*.

При творенні форм минулого часу ненаголошений суфікс *-ну-* може зникати. Наприклад: *сохнути* — *сохнув* і *сох*, *зів'янути* — *зів'янув* і *зів'яв*. У дієсловах з наголошеним суфіксом *-ну-*, а так само в дієсловах на позначення раптової чи одноразової дії суфікс *-ну-* зберігається: *стягнути* — *стягнув*, *крикнути* — *крикнув*, *гукнути* — *гукнув*.

Давноминулий час

Давноминулий (або передминулий) час означає дію, що відбулася перед іншою минулою дією. Наприклад: *Ніби й задрімав був зразу, але щось приверзлося, що й прокинувся рано* (Гол.).

Форми давноминулого часу творяться переважно від дієслів доконаного виду аналітичним способом: до основного дієслова в минулому часі додається допоміжне дієслово *бути* в родових формах однини й у формі множини. Наприклад: *сказав був, сказала була, сказало було, сказали були*.

Значення давноминулого часу сприймається в реченні на основі зіставлення двох або більше дій, наприклад: *Був позабував товаришів, — тепер пригадав* (Вас.).

Давноминулий час властивий розмовному і художньому стилям мови. У науковому, публіцистичному, діловому стилях форми давноминулого часу не вживаються.

§ 99. Вторинні значення часових форм

Крім основних значень часу, що безпосередньо виражаються часовими формами дієслів, у процесі спілкування може виражатися відносно значення щодо моменту мовлення.

Так, наприклад, у розповіді про минулі події поряд із формами дієслів минулого часу вживаються форми теперішнього часу в значенні минулого: *Вийшов за школу — світа не видно, сліпить очі, рве за поли, з ніг валяє* (Вас.). Форми майбутнього часу також можуть уживатися в значенні минулого або теперішнього часу, надаючи відтінку раптовості, несподіваності, енергійності: *Сиджу — як загуде в грубі, як сипне, війне снігом у вікна — зразу стемніло* (Вас.). *Сивий ус, стару чуприну вітер розвіває; то приляже та послуха, як кобзар співає...* (Т. Ш.).

Відносність часового значення допомагають виразити модальні частки *було, бувало*. Наприклад: *Ти було підеш орати, виореш, засієш і зажнеш, а панські козаки придуть та й заберуть усе* (П. М.); *Сидимо було день при дні у дівочій та робимо* (М. В.).

§ 100. Категорія особи

У сучасній лінгвістиці поняття «особа» насамперед пов'язують з логічною класифікацією субстанціальності (предметності) на осіб/неосіб, що втілює зміст поняттєвої категорії персональності/імперсональності як складового компонента категорії істот/неістот. По-друге, поняття «особа» є стрижневим компонентом семантико-синтаксичної категорії особовості/безособовості, яка в єдності з категорією референції бере участь у структуруванні семантики речення. По-третє, логічне поняття «особа» транспонується до змісту морфологічної категорії особи дієслова, яка реалізується у предикативному зв'язку його з іменником, займенником, субстантивованим словом у позиції суб'єкта, мовця й адресата мовлення.

Дієслівна категорія особи виражає відношення дії до суб'єкта дії з погляду того, хто говорить.

О. О. Потебня, з'ясовуючи відмінність між дієсловом та іменником у первісних словах, вбачав її у здатності свідомості розкласти сприйняте на дві його основні частини: відокремити носія дії від самої дії. Додієслівне і доіменне слово, на думку вченого, означало не дію, взяту абстраговано, і не конкретно виділений предмет, а цілісне сприйняття. Тільки пізніше первісні слова почали відрізнятися способом позначення сприймань: «Дієслово виражає ознаку під час її виникнення від діючої особи», тому особові закінчення утворилися, вважає О. О. Потебня, з вказівних слів, що мали в давнину речовинне значення¹. Іменник же на ранніх етапах позначав ознаку, але не ту, що виникла від діючої особи, а як згадування раніше пізнаного — ознаку, представлену в ньому самому².

У сучасній українській мові категорія особи в іменнику виконує сигніфікативну (позначення особи в класі власних і загальних назв людей) і синтагматичну функції (визначає особові форми дієслова, координовані з іменниками, особовими й особово-вказівними та іншими займенниками у ролі підмета). Водночас дієслово координує свої форми з ними за родом та числом.

Категорія особи іменника реалізує свій зміст у реченні способом конкретно-мовленнєвого перетворення лексичної одиниці (семанти) у синтаксему, яка виражає відношення субстантива до інших слів у реченні. В актах комунікації категорія особи іменника яскраво виявляє свій статус як функціонально-семантична категорія, значення якої реалізуються у відмінкових формах та анафорично у займенниках і варіюються в структурних моделях двоскладних та односкладних речень, ускладнених другорядно-предикативним значенням (відокремленою прикладкою), компонентом з апелятивною функцією (звертанням до адресата).

Найпростішими моделями вираження семантики 3-ї особи, яка не бере участі у мовленні, є речення, в яких позицію суб'єкта займає іменник у називному відмінку, а позицію предиката — особове дієслово, закінчення якого є маркером особи.

Система особових займенників адекватна актові комунікації, вони співвіднесені з моментом мовлення, тоді як займенники 3-ї особи (*він, вона, воно*) можуть позначати суб'єкт поза ак-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. — Т. I-II. — М., 1985. — С. 91.

² Там само. — С. 93—94.

туальним часом, або суб'єкт, який був учасником діалогу в минулому чи буде в майбутньому. Ідентифікація 3-ї особи, на яку вказує займенник, здійснюється на основі денотатної співвіднесеності з особою, названою іменником.

Особові займенники в актах комунікації адекватно виражають зміст опозиції: відправник мовлення, або мовець, — 1-ша особа (*я*); співрозмовник, або адресат мовлення, — 2-га особа (*ти*) й особа, яка не бере участі у мовленні, або об'єкт комунікації, — 3-тя особа (*він, вона*). Діалогічні *я* і *ти* виражають свою семантику у природному параметрі просторової орієнтації в актуальному часі («тут», «за обставин, у яких відбувається мовлення», «у цей час, зараз»), а отже, мовець і адресат ситуативно означені. На відміну від них суб'єкт повідомлення (3-тя особа), виражений займенником *він, вона*, потребує ідентифікації засобом денотатної віднесеності до імені особи, відомої чи невідомої адресатові (або засобом контекстної координації номінативної функції іменника та вказівної займенника).

Особові форми дієслова ідентифікують значення особи водночас зі значеннями роду і числа на основі предметно-поняттєвого компонента змісту іменника і на рівні синтагматичних зв'язків з особовими та особово-вказівними займенниками.

Особовість є однією з істотних ознак предикативності. Дієслово-присудок, вступаючи в предикативні відношення з підметом, вираженим іменником або особовим займенником, координує свою форму способом дублювання вказівки на особу (чи осіб).

В іменниках і займенниках позначення особи або узагальнена вказівка на особу є номінативною ознакою їх, у дієслові особове значення є граматичним показником відношення до особи. Залежно від морфологічного вираження підмета дієслівний присудок виступає у формах усіх трьох осіб однини і множини (при підметі, вираженому займенником) чи тільки 3-ї особи (при іменниковому підметі). Пор.: *я читаю, ти читаєш, ми читаємо, ви читаете, вони читають; студент читає, студенти читають.*

Дієслівні форми поділяються на особові і неособові. До особових належать форми дієслів теперішнього і майбутнього часів дійсного способу та форми наказового способу, в яких граматичне значення особи виражається за допомогою флексій, і минулого часу та умовного способу, в яких особа виражається синтаксично (особовими й особово-вказівними займенниками).

Особові форми утворюють три парадигми дієвідмінювання: 1) теперішнього — майбутнього часів дійсного способу; 2) наказового способу і 3) минулого часу та умовного способу.

Парадигма теперішнього — майбутнього часів будується на основі протиставлень 1-ї, 2-ї і 3-ї особи в однині та множині.

І дієвідміна

	О д н и н а		М н о ж и н а	
1-ша ос.	<i>вед-у</i>	<i>віднес-у</i>	<i>вед-емо</i>	<i>віднес-емо</i>
2-га ос.	<i>вед-еш</i>	<i>віднес-еш</i>	<i>вед-ете</i>	<i>віднес-ете</i>
3-тя ос.	<i>вед-е</i>	<i>віднес-е</i>	<i>вед-уть</i>	<i>віднес-уть</i>

II дієвідміна

	О д н и н а		М н о ж и н а	
1-ша ос.	<i>друж-у</i>	<i>забіж-у</i>	<i>друж-имо</i>	<i>забіж-имо</i>
2-га ос.	<i>друж-иш</i>	<i>забіж-иш</i>	<i>друж-ите</i>	<i>забіж-ите</i>
3-тя ос.	<i>друж-ить</i>	<i>забіж-ить</i>	<i>друж-ать</i>	<i>забіж-ать</i>

Уваги до особових закінчень:

І. У дієсловах з кінцевим приголосним основи *й* (*ј*) флексії виступають у графічних варіантах: *-ю, -єш, -є, -ємо, -єте, -ють* (I дієвідміна); *-ю, -їш, -їть, -їмо, -їте, -ять* (II дієвідміна. Наприклад: *співаю, співаєш, співає, співаємо, співаєте, співають; стою, стоїш, стоїть, стоїмо, стоїте, стоять.*

2. Творення форм дієслів I-ї особової парадигми зумовлює зміни приголосних в основі перед закінченням:

а) у дієсловах V класу чергуються *з — ж, к — ч, с — ш, т — ч, х — ш*. Наприклад: *казати — кажу, кажеш, каже, кажемо, кажете, кажуть; ткати — тчу, тчеш, тче, тчемо, тчете, тчуть; писати — пишу, пишеш, пише, пишемо, пишете, пишуть; гуркотіти — гуркочу, гуркочеш, гуркоче, гуркочемо, гуркочете, гуркочуть; колихати — колишу, колишеш, колише, колишемо, колишете, колишуть;*

б) у дієсловах IX класу з кінцевим губним приголосним основи у 1-й особі однини і 3-й особі множини після цього губного з'являється вставний звук [л]. Наприклад: *ловити — ловлю, ловлять; топити — топлю, топлять; губити — гублю, гублять;*

в) у дієсловах IX класу в 1-й особі однини відбувається чергування приголосних: д — дж, з — ж, с — ш, т — ч, зд — ждж, ст — щ(шч). Наприклад: *водити — воджу, лазити — лажу, носити — ношу, вертіти — верчу, їздити — їжджу, мостити — мощу*;

г) у дієслові *хотіти* (VI клас) кінцевий приголосний основи [т] чергується з [ч]: *хочу, хочеш, хоче, хочемо, хочете, хочуть*;

д) у дієсловах VIII класу приголосний основи [з] змінюється на [ж], а [к] на [ч]. Наприклад: *стерегти — стережу, стережеш, стереже, стережете, стережуть*; *текти — течу, течеш, тече, течемо, течете, течуть*;

е) у дієслові *бігти* (XII клас) кінцевий приголосний основи [з] змінюється на [ж]: *біжу, біжиш, біжить, біжимо, біжите, біжать*.

За зразком 1-ї особової парадигми творяться складна і складена форми майбутнього часу, в складеній формі змінюється лише допоміжне дієслово. Наприклад: *буду їхати, будеш їхати, буде їхати, будемо їхати, будете їхати, будуть їхати* (про утворення форм майбутнього часу див. § 98).

Особова парадигма наказового способу будується також на протиставленні трьох осіб в однині і множині, але спеціальні особові флексії виступають тільки в трьох формах 2-ї особи однини, 1-ї і 2-ї особи множини. Наприклад:

1-ша ос.	—	—	<i>пиш-імо</i>	<i>читай-мо</i>
2-га ос.	<i>пиш-и</i>	<i>читай</i>	<i>пиш-іть</i>	<i>читай-те</i>
			<i>(або пиш-іте)</i>	

Форми 3-ї особи творяться аналітично — за допомогою частки *хай* (*нехай*).

У складеній формі 3-ї особи однини і множини значення особи виражається флексіями, що виступають у формах теперішнього — майбутнього часу. Наприклад:

О д н и н а

3-тя ос. *хай пиш-е* (*напиш-е*) *хай радить* (*порад-ить*)

М н о ж и н а

3-тя ос. *хай пиш-уть* (*напиш-уть*) *хай рад-ять* (*порад-ять*)

Дієслівна парадигма минулого часу дійсного способу та умовного способу не має морфологічного показника особи. Ці форми належать до системи дієвідмінювання поряд із особовими, але в основі парадигми лежить розрізнення за родами і числом. У дієслові-присудку, вираженому формою минулого часу або умовного способу, відношення до особи виражається синтаксично — через зв'язок із займенником або через підстановку займенника замість іменника. Наприклад: *я працював, ти працював, учень (він) працював*.
З р а з о к :

	О д н и н а	М н о ж и н а
чол. рід	<i>ходив, приніс</i>	
жін. рід	<i>ходила, принесла</i>	<i>ходили, принесли</i>
середн. рід	<i>ходило, принесло</i>	

Отже, видозміна дієслова за відношенням до особи і числа або до роду і числа органічно пов'язана з граматичними категоріями часу і способу.

До не особових форм дієслів належать інфінітив, дієприкметник і дієприслівник. Синтаксичні відношення дієслова в цих формах з іншими словами виключають потребу вказівки на особу (інфінітив, дієприслівник) або особовість як предикативна ознака виражається номінативно-синтаксично (пор.: *я стомлений, ти стомлений, він стомлений*).

§ 101. Безособові дієслова

Дієслова, що означають дію поза відношенням її до особи (діяча), називаються б е з о с о б о в и м и, наприклад: *світає, смеркає*. Безособові дієслова утворюють окремі тематичні групи. Вони виражають: а) явища природи: *вечоріє, дніє, розвидняється, дощить, смеркає*; б) фізичний і психічний стан людини: *морозить, нудить, хочеться (не хочеться), не сидиться, не віриться*; в) модальні значення необхідності, буття/небуття: *належить (вам належить оцінити), не було, немає, не стало*; г) значення випадковості, незалежного від особи стану: *щастить (не щастить), таланить*; д) значення міри наявності: *вистачить (вистачило), бракує (бракувало)* та ін.

Безособові дієслова значень особи і числа не виражають, не змінюються ні за особами, ні за числами, ні за родами. Вони

виступають (крім інфінітива) тільки у формі дійсного способу, історично спорідненій з 3-ю особою однини (*світає, бракує, дощить*), та у формі минулого часу (*світало, бракувало, дощило*), спорідненій із формою середнього роду.

Безособові дієслова можуть утворюватися від особових за допомогою постфікса *-ся*: *лежати — не лежиться, ходити — не ходиться, спати — спиться (не спиться), їсти — їсться (не їсться)*.

Безособового значення можуть набувати особові дієслова у формі 3-ї особи однини. Наприклад: *Пахне морем і озоном від притихлої землі* (Рил.).

Синтаксичне вживання особових дієслів без формально вираженого підмета сприяє тому, що дієслово втрачає здатність вказувати на конкретну особу і набуває не тільки безособового значення, а й:

а) означено-особового (у 1-й особі однини чи множини; у 2-й особі — при звертанні): *Люблю по древньому ходити Львову* (Л. Ш.); *Цвіти і сяй, моя державна [мова]* (Олесь);

б) узагальнено-особового (у 2-й особі однини або множини, рідше — у формі 1-ї особи множини): *Ідеш і слухаєш, і чуєш рідну землю, що годує тебе не тільки хлібом, а й думками, піснями і звичаями...* (Довж.); *Посієш вчасно — вродить рясно* (Нар. тв.); *Що маємо — не дбаємо, а втративши, плачемо* (Нар. тв.).

Якщо в реченні є звертання, то дієслово у формі 2-ї особи вказує на означену особу. Наприклад: *О слово! Будь мечем моїм! Ні, сонцем стань!* (Ол.);

в) неозначено-особового (у 3-й особі множини та у формі множини минулого часу). Наприклад: *Скрізь порання: печуть, варять, вимітають, миють...* (Т. Ш.); *Сіяли всю ніч* (Гонч.).

§ 102. Дієприкметник

Дієприкметник — це відмінювана дієслівна форма, що передає дію або стан як динамічну ознаку предмета, виявлену в категоріях виду і стану. Як і інші форми дієслова, дієприкметник має значення виду, часу (теперішнього, минулого), стану (активного, пасивного), може керувати формою залежного іменника й означатися словами, що вира-

жають ступінь вияву ознаки та різні обставини. Наприклад: *написаний чорнилом, посинілий від холоду, давно забутий, злегка затягнений*.

Дієприкметник, подібно до прикметників, узгоджується з пояснюваним іменником у роді, числі й відмінку. Наприклад: *довго не стихаючий вітер; пісня, виконана хором; заросле споришем подвір'я; затужавілі стежки*.

Дієприкметникові форми зберігають значення того виду, який має дієслово в початковій формі. Наприклад: *зітхаючий* — недоконаний вид (початкова форма — *зітхати*), *завезений* — доконаний вид (початкова форма — *завезти*).

Дієприкметники поділяються на активні й пасивні. Активні дієприкметники творяться від неперехідних дієслів і рідше — від перехідних, пасивні — тільки від перехідних.

Активні дієприкметники теперішнього часу творяться від основи теперішнього часу неперехідних дієслів або перехідних, ужитих у неперехідному значенні, за допомогою суфіксів *-уч-* (*-юч-*) або *-ач-* (*-яч-*). Наприклад: *терпнути* — *терпн(уть)* + *уч-ий* — *терпнучий*; *кипіти* — *кипл(ять)* [*кипл'-ат'*] + *-яч-* (*-ач-*)-ий — *киплячий*.

Форми активних дієприкметників можуть утворюватися тільки від тих семантичних груп дієслів, що виражають дію поза об'єктними відношеннями, наприклад: *квітучий сад, благаючі очі, в'януча краса, жевріюче вугілля, палаючий огонь, мертвіючі звуки, пануючий погляд, ріжучий інструмент*, але в сучасній українській мові вживаються як прикметники.

Так, дієприкметник, що пов'язаний із назвою особи, замінюється зворотом «той, що + дієслово в 3-й особі однини теперішнього часу». Наприклад: замість *працюючі на заводі робітники* треба сказати *робітники заводу*; замість *робітників, перевиконуючих план, премійовано* — *робітників, що перевиконують план, премійовано*.

Зовсім не утворюються в українській мові дієприкметники від дієслів з постфіксом *-ся*. Порівняйте рос.: *учащийся, светящийся* — укр.: *той, що навчається; той, що світиться*.

Активні дієприкметники минулого часу творяться від основи інфінітива неперехідних дієслів доконаного виду за допомогою суфікса *-л-*. Наприклад: *змарніти* — *змарні(ти)* + *-л-ий* — *змарнілий*.

При творенні активних дієприкметників минулого часу в основі дієслів VII класу суфікс *-ну-* випадає. Так само випа-

дає в основі приголосний [с] перед суфіксом *-л-*: *відпасти — відпалий, осісти — осілий*.

У сучасній українській мові не створюються активні дієприкметники минулого часу за допомогою суфіксів *-ш-*, *-вш-*. Цей суфікс зберігся лише в кількох давніх дієприкметниках, як-от: *перемігший, здолавший, бувший, минувший* (діал.).

Пасивні дієприкметники мають значення доконаного або недоконаного виду. Вони створюються тільки від перехідних дієслів, виражаючи динамічну ознаку щодо об'єкта при неназваному логічному чи пасивному суб'єктові. Наприклад: *запорошені снігом вулиці; прочитане вголос оповідання; вишита на полотні троянда; шлях, пройдений туристами; вікно, пофарбоване маляром: книга, прочитана учнем*.

Пасивні дієприкметники створюються від основи інфінітива (інакше — основи минулого часу) за допомогою суфіксів *-н-* (*-ен-*, *-єн-*) або *-т-*. Наприклад: *бажати — бажаний, вибрати — вибраний, озброїти — озброєний, підтягнути — підтягнутий і підтягнений, забути — забутий*.

У пасивних дієприкметниках суфікси основи *-и-*, *-і-* (*-ї-*) змінюються на *-е-* (*-є-*). Наприклад: *бачити — бачений, топити — топлений, напоїти — напоєний, заспокоїти — заспокоєний*.

Від дієслівних основ із суфіксом *-ува-* або *-овува-* створюються пасивні дієприкметники недоконаного виду, що можуть виступати зі значенням теперішнього часу. Пор., наприклад: *написати — написаний, надписувати — надписуваний; розвідати — розвіданий, розвідувати — розвідуваний; застосувати — застосований, застосовувати — застосовуваний*.

У суфіксі *-ува-* голосний [у] зберігається, якщо наголос падає на корінь слова, а в ненаголошеному суфіксі на місці [у] виступає [о]. Наприклад: *показувати — показуваний, виношувати — виношуваний, опрацювати — опрацьований, відшкодувати — відшкодований*.

За допомогою суфікса *-т-* створюються форми пасивних дієприкметників від двох структурних класів дієслів — VII і VIII. Зокрема, суфікс *-т-* приєднується до дієслівних односкладових основ, що закінчуються голосними [и], [і], [а (я)], [у] або на *-ер-*: *бити — битий, подіти — подітий, вижати — вижатий, дерти — дертий*. Від більшості дієслів VII і VIII структурних класів пасивні дієприкметники утворюються як суфіксом *-т-*,

так і суфіксом **-н-** (**-ен-**): *посунути* — *посунутий* і *посунений*, *колоти* — *колотий* і *колений*, *пороти* — *поротий* і *порений*, *повернути* — *повернутий* і *повернений*.

§ 103. Перехід дієприкметників у прикметники та іменники

Дієприкметникові форми можуть втрачати ознаки дієслів і переходити в розряд прикметників, що виражають статичні ознаки предмета. Наприклад: *сидяча робота*, *колючий дріт*, *спілий кавун*, *сіяне борошно*, *битий шлях*.

Прикметники дієприкметникового походження не керують формами непрямих відмінків іменника, не можуть означатися словами з обставинним значенням. Пор.: *розіпрілий у печі борщ* і *пріле просо*; *сіяна квадратно-гніздовим способом кукурудза* і *сіяне борошно*; *палена сонцем рослинність* і *палена цегла*.

У прикметниках дієприкметникового походження може змінюватися наголос. Наприклад: *варений*, *печений* (дієпр.) і *варєний*, *печєний* (прикм.).

Прикметники дієприкметникового походження слід відрізняти від прикметників, що утворюються від основ дієслів або віддієслівних іменників прикметниковими суфіксами. Наприклад: *блискучий*, *біжучий*, *плакучий*, *поживний*, *невпинний*, *посівний*, *підписний*, *навісний*, *коханий*, *перекладний*, *докладний*.

Дієприкметникові форми можуть також переходити в розряд іменників. Наприклад: *заручений*, *наречений*, *суджений*, *полонений*, *учений*, *придане*, *трудоючі*.

Позначаючи осіб або предмети, такі слова набули граматичних ознак, властивих іменникам: мають постійний рід, у реченні виступають підметом або додатком. Наприклад: *Пряди, пряди — ниток багато білих зарученій потрібно на весілля, на шлюбні шати й на дари для гостей* (Л. У.).

§ 104. Предикативні форми на **-но**, **-то**

У сучасній українській мові вживаються співвідносні з пасивними дієприкметниками незмінювані форми на **-но**, **-то**, наприклад: *подано*, *виконано*, *розбито*, *перекрито*.

Ці форми творяться від основи інфінітива перехідних дієслів. Від форм пасивних дієприкметників вони відрізняються тим, що не змінюються і в реченні виконують тільки предикативну функцію: виступають головним членом безособового речення. Наприклад: *Кожній людині відкрито в нас дорогу — твори, дерзай* (Бойч.).

Незмінні предикативні форми на *-но, -то* мають значення виду (*писано — написано, роблено — зроблено, бито — збито*) і здатність керувати відмінковою формою залежного іменника: знахідного (або родового) прямого об'єкта, орудного знаряддя або засобу дії та давального суб'єкта, наприклад: *запрошено його, підписано протокол, зшито поли, не викопано ями, не всипано цукру, написано пером, налякано словом, схоплено рукою, тобі наказано* (щось, кимось), *синові велено* (щось, кимось).

Предикативні форми на *-но, -то* можуть означатися словами з обставинним значенням (іменниками, прислівниками), наприклад: *посіяно в полі, зроблено вдало, помічено недавно*.

§ 105. Дієприслівник

Дієприслівник — це незмінювана дієслівна форма, яка, вказуючи на додаткову дію, пояснює в реченні основне дієслово-присудок. Наприклад: *Брати, пригинаючись, входять до хати* (Ст.).

Дієприслівник завжди пов'язується з тим самим іменником, що й основне дієслово, але, виражаючи додаткову дію (або додаткову динамічну ознаку предмета), виступає в реченні обставиною часу, причини, мети або способу дії. Наприклад: *Хлопець, увійшовши, привітався* (к о л и ?); *Захворівши, Маринка пропустила заняття* (ч о м у ?); *Силкуючись не обмовитись, дівчинка закушує губу* (з я ко ю м е то ю ?); *Підстрибуючи на вибоїнах, машина мчить далі* (я к ?).

За синтаксичною роллю в реченні і морфологічною ознакою незмінності дієприслівники зближуються з прислівниками. Дієприслівники, як і прислівники, виступають у реченні обставинами.

Дієприслівники мають значення виду і часу.

Дієприслівники недоконаного виду творяться від основи теперішнього часу за допомогою суфіксів *-учи (-ючи)* від дієслів першої дієвідміни і *-ачи (-ячи)* — від дієслів другої дієвідміни:

вед(уть) — ведучи, мел(ють) — мелючи, стеж(ать) — стежачи, ход(ять) — ходячи.

Дієприслівники теперішнього часу виражають додаткову дію, яка збігається з основною в теперішньому або минулому часі. Пор., наприклад: *Раз у раз Черниш зупинявся перепочити, тримаючись за скелю руками і ногами* (Гонч.); *Гуляє містом одчайдушна хуга, висвистуючи, дико кричучи* (Баж.).

Дієприслівник може також виражати додаткову дію, що збігається з дією майбутнього часу. Наприклад: *Конспектуючи літературу, будемо виділяти основні положення.*

Дієприслівники минулого часу творяться від основи інфінітива дієслів доконаного і недоконаного виду за допомогою суфіксів *-ши* і *-вши* (якщо основа закінчується на голосний), наприклад: *біг(ти) — бігши, вез(ти) — візши, взува(ти) — взувавши, взу(ти) — взувши, відда(ти) — віддавши.*

Дієприслівники минулого часу виражають додаткову дію, що передує основній або збігається з нею, чи наступну дію, що відбувається після основної. Пор.: *Рибка, почувши волю, заверла, піднявши плавники під самий верх води, і зникла в глибині* (Ст.) — *Стоїть на варті над розливом стихії юнак, приклавши бінокль до очей* (Гонч.); *Швидко вийшов, зачинивши за собою двері.*

Дієприслівники можуть пов'язуватися з дієслівними формами наказового способу, вжитими в узагальнено-особовому значенні або стосовно конкретної особи, а також із формою інфінітива. У таких зв'язках виражається одночасність дій або додаткова дія передує основній. Наприклад: *Не спитавши броду, не лізть у воду* (Нар. тв.); — *Хлопці, — шепотить Кіндрат Калистратович, — один стрибай тут і, пригнувшись, до річки. Другий ізстрибує трохи далі* (О. В.); *Виконуючи стрибки вгору, треба стежити за правильним диханням; Заснути б, не роздумуючи.*

Окремі дієприслівники можуть втрачати ознаку дієслова (здатність підпорядковувати собі залежні слова) і набувати значення прислівників.

Найчастіше переходять у прислівники (адвербіалізуються) дієприслівники недоконаного виду теперішнього часу. Наприклад: *Раділи люди встаючи* (Т. Ш.); *...Він не кликав і не стогнав, він умирав стоячи.* (Ян.).

Список рекомендованої літератури

Основна:

- Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови: Морфологія. — К., 1993.
- Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. — М., 1986.
- Вихованець І. Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1988.
- Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Морфологія. — Донецьк, 1996.
- Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. — М., 1985. — Т. 4.
- Русанівський В. М. Структура українського дієслова. — К., 1971.
- Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К., 1969.
- Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. — К., 2002.

Додаткова:

- Баган М. П. Семантико-синтаксичні параметри безособового вживання дієслів // Наук. зап. Вінниць. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер. філологія. — 1999. — № 1. — С. 108—112.
- Бондарко А. В. Теория функциональной грамматики (аспектологии). — Л., 1980.
- Бондарко А. В., Буланін Н. Д. Русский глагол. — М., 1967.
- Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. — К., 1989.
- Городенська К. Г. Семантична структура імператива // Актуальні проблеми граматики: Зб. наук. праць. — Київ; Кіровоград, 1996. — Вип. 1. — С. 63—68.
- Загнітко А. П. Дієслівні категорії в синтагматичній і парадигматичній. — К., 1990.
- Загнітко А. П. Система і структура граматичних категорій дієслова. — К., 1990.
- Загнітко А. П. Взаємодія іменних і дієслівних категорій // Мовознавство. — 1992. — № 2. — С. 19—29.
- Калько М. І. Аспектуальність: Діалектика об'єктивного і суб'єктивного // Лінгвістичні студії. — Черкаси, 1997. — Вип. 2. — С. 87—94.
- Керницький І. М. Система словозміни в українській мові. — К., 1967.
- Коць Л. М. Дієприслівник у сучасній українській літературній мові. — К., 1964.
- Леута О. І. Валентісно-інтенційні характеристики як основа сполучуваності дієслів у складі синтаксичних структур // Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. праць. — К., 1998. — С. 25—31.
- Мазон А. Вид в славянських языках: Принципы и проблемы. — М., 1958.
- Марчило Л. М. До історії аналітичних форм майбутнього часу недоконного виду // Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. праць. — К., 2001. — С. 74—79.
- Мещанинов И. И. Глагол. — М.; Л., 1949.

- Мирченко Н. В. Категория лица в семантико-синтаксической структуре предложения: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — К., 1981.
- Мусяенко В. П. Возвратность в русском и украинском языках // Лінгвістичні студії. — Черкаси, 1997. — Вип. 2. — С. 77—86.
- Мучник И. П. Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке. — М., 1971.
- Плющ М. Я. Граматична природа категорії особи в іменах і дієслові // Актуальні проблеми граматики: Зб. наук. праць. — Кіровоград, 1997. — Вип. 2. — С. 100—104.
- Погиба Л. Г. Реалізація категорії особи в дієслівній парадигмі сучасної української мови // Семантичні і формальні аспекти морфології і синтаксису української мови: Зб. наук. праць. — К., 1988 — С. 105—110.

ПРИСЛІВНИК

§ 106. Значення прислівника, його граматичні ознаки

П р и с л і в н и к — це повнозначна незмінювана частина мови, що виражає ознаку дії, стану чи ознаку іншої ознаки.

У реченні прислівник пов'язується з дієсловом, виконуючи роль обставини дії. Наприклад: *Синіла (де?) навкруги далечінь* (Гонч.); *Дорога все глибше (як?) врізалась в ущелину, зверху* (з в і д к и?), *зі скель, покапувало* (М. Ол.).

Може також пов'язуватися з прикметником або іншим прислівником, слугуючи для вираження ознаки якості в ролі обставини міри, ступеня: *Ось зовсім (на скільки?) близько з води вихопилась гостра скеля* (Баш); *Коли моя білява донька виросте, я буду надто (якою мірою?) старий* (Досв.).

Іноколи прислівник має зв'язок з іменником, виконуючи роль неузгодженого означення: *Карлос вибрав шлях (як и й?) направо, Гвідо вибрав шлях (як и й?) наліво* (Л. У.). Менш типовою для предикативних прислівників є роль присудка в односкладному реченні: *Тихо, пустельно, мов на краю світу* (Гонч.).

§ 107. Розряди прислівників за значенням

За значенням і синтаксичною роллю в реченні прислівники поділяються на три розряди: означальні, обставинні та безособово-предикативні.

Означальні прислівники

Означальні прислівники виражають якісні ознаки дії або стану (*швидко бігти, міцно спати*) та спосіб, міру або ступінь вияву їх (*піклуватися по-батьківськи, занадто вразлива натура, утричі більша вага*).

Означальні прислівники поділяються на три групи: 1) якісно-означальні; 2) способу або образу дії; 3) кількісно-означальні.

1. Якісно-означальні прислівники дають якісну характеристику дії або стану, відповідаючи на питання *як?* Вони творяться від основ якісних прикметників за допомогою суфіксів *-о* або *-е*, наприклад: *гарно, розумно, вдало, гаряче, добре*.

Якісно-означальні прислівники утворюють форми вищого і найвищого ступенів порівняння, наприклад: *легко — легше — найлегше; гірко — гіркіше — найгіркіше*.

Вищий і найвищий ступені якісно-означальних прислівників творяться так само, як і ступені порівняння якісних прикметників. Вищий ступінь утворюється за допомогою суфіксів *-ше* або *-іше* (*довго — довше, тепло — тепліше*), а також суфлітивно (*гарно — краще, погано — гірше*) або аналітичним способом (*вдало — менш вдало, ясно — більш ясно*). Найвищий ступінь твориться за допомогою частки *най-*, що додається до форми вищого ступеня, наприклад: *весело — веселіше, найвеселіше, дорого — дорожче, найдорожче*.

2. Прислівники способу або образу дії вказують на спосіб дії і відповідають на питання *у який спосіб?* (*гуртом, уплав, по-нашому, по-материнському*).

3. Кількісно-означальні прислівники виражають ступінь інтенсивності дії або міру чи ступінь вияву якісної ознаки і відповідають на питання *скільки? наскільки? якою мірою? як багато?* (*двічі, утричі, дуже, занадто*).

Обставинні прислівники

Обставинні прислівники виражають різні обставини, за яких відбувається дія, тобто характеризують дію або процес за часовими, просторовими, причиновими відношеннями, рідше — за метою її виконання.

Обставинні прислівники поділяються на чотири групи:

1) прислівники часу; 2) прислівники місця; 3) прислівники причини; 4) прислівники мети.

1. Прислівники часу характеризують дію за часовими відношеннями і відповідають на питання коли? відколи? як довго? доки? (*тепер, колись, віддавна, щороку, завжди*).

2. Прислівники місця характеризують дію за просторовими відношеннями і відповідають на питання де? куди? звідки? (*угорі, вниз, здалеку, праворуч*).

3. Прислівники причини виражають причину дії і відповідають на питання чому? через що? з якої причини? (*зопалу, згарячу, здуру, знічев'я*).

4. Прислівники мети виражають мету дії і відповідають на питання для чого? нащо? з якою метою? (*умисне, наперекір, напоказ*).

Безособово-предикативні прислівники

Безособово-предикативні прислівники (їх ще називають словами категорії стану) виражають: а) стан природи (*тихо, ясно, тепло, темно, холодно*); б) психічний або фізичний стан людини (*легко, весело, радісно, сумно, душно*); в) зумовленість, необхідність, доцільність дії в оцінці людини (*треба йти, необхідно виконати, потрібно сказати*).

У ролі головного члена безособових речень вони виражають відношення до особи, яка перебуває у певному стані, або вказують на загальний фізичний стан природи. Пор.: *Дівчині весело (холодно, лячно, байдуже); Надворі тепло (холодно, сухо)*.

§ 108. Морфологічний склад прислівників

Особливістю морфологічного складу прислівників є співвіднесеність їх з усіма частинами мови. Ця співвіднесеність вказує на їх походження як класу адвербіальних (прідієслівних) слів.

Адвербіальна функція, яку первісно виконували іменні словоформи, сприяла формуванню в них нової синтаксичної семантики у напрямі створення морфологізованого засобу вираження цієї функції у класі прислівників. Процес адвербіалізації відбувався поступово внаслідок переосмислення іменних слів на основі зміни синтаксичної ролі в реченні: замість означальної при іменнику — на обставинну у зв'язках із дієсловом. Водночас цей процес супроводжувався змінами морфологічних ознак адвербіалізованих словоформ та морфемного складу слів.

Утворені шляхом адвербіалізації прислівники в своїй будові відображають застигли (змертвілі) відмінкові (відмінково-прийменникові) форми іменників, прикметників, числівників, дієслів, колишніх дієприслівників, закінчення яких перетворилися на суфікси, а прийменники — на префікси: *набік, знадвору, донедавна, здалека, вповні, надвоє, двічі, навприсядки, сидячи*.

Адвербіалізація є одним із засобів поповнення класу прислівників і нині.

Список рекомендованої літератури

Основна:

- Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М.* Граматика української мови: Морфологія. — К., 1993.
- Вихованець І. Р.* Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1988.
- Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда.* — К., 1969.
- Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка.* — К., 2002.
- Чапля І. К.* Прислівники в українській мові. — Х., 1960.

Додаткова:

- Болух О.* Зони функціонування прислівника // Актуальні проблеми граматики: Зб. наук. праць. — Київ; Кіровоград, 1996. — Вип. 1. — С. 72—76.
- Виноградов В. В.* Русский язык: Грамматическое учение о слове. — М., 1986.
- Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П.* Граматика української мови. — К., 1982.
- Вихованець І. Р.* Чи є слова категорії стану? // Актуальні проблеми граматики: Зб. наук. праць. — Кіровоград, 1997. — Вип. 2. — С. 127.
- Галкина-Федорук Е. М.* Наречие в современном русском языке. — М., 1939.
- Іваненко З. І.* Система прийменникових конструкцій адвербіального значення. — К., 1981.
- Кучеренко І. К.* Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. — Ч. 2. — К., 1964.
- Лучик А. А.* Семантика прислівникових еквівалентів слова української і російської мов. — К., 2001.
- Прокопчук Л. В.* Порівняльно-уподібнювальні прислівники як засіб вираження компаративних відношень // Проблеми граматики і лексикології української мови. — К., 2001. — С. 105—111.
- Радевич-Винницький Я. К.* Адвербиальные синтаксические комплексы // Филол. науки. — 1982. — № 3. — С. 40—43.

ПРИЙМЕННИК

§ 109. Загальні відомості про прийменник

П р и й м е н н и к и — це клас службових незмінюваних слів, за допомогою яких виражається синтаксичний зв'язок іменника (або його еквівалента), залежного від інших слів у словосполученні і реченні.

У традиційній граматиці прийменники трактуються як клас слів, якому властива службова функція: вираження семантико-синтаксичних відношень на основі підрядного зв'язку керування. Відповідно до функції підпорядкування іншому слову іменника прийменникові надається статус окремого слова у прийменниково-відмінковому комплексі, де граматичне значення відмінка виражене флексією, а прийменник доповнює або модифікує його залежно від лексичного значення поєднаних слів. Наприклад: у строфі вірша Л. Костенко вжито три прийменниково-відмінкові форми іменників (знахідного, орудного і родового):

*Лежить городів гарбузова Мекка.
У тихе небо струментить тепло,
І над стареньким комином лелека
Після дощу просушує крило.*

Форма знахідного відмінка іменника *небо* при дієслові зі значенням переміщення за допомогою прийменника виражає не об'єктне, а обставинне значення — спрямування руху вгору (*у небо*). Прийменниково-відмінкова форма орудного *над комином* виражає відношення просторових координат (розміщення зверху чогось), а родовий з прийменником *після* виражає часові відношення (стану — *після дощу*).

Характеристика прийменників як окремого лексико-граматичного класу слів, що відрізняються від повнозначних частин мови відсутністю в них самостійного лексичного значення або послабленого, яке виражається тільки у зв'язку з іменником, не дістала загального визнання. На відміну від традиційної граматики прийменники трактуються як самостійні слова, або як прислівники високого ступеня узагальнення (І. К. Кучеренко),

або як службові слова, що мають не тільки граматичні, а й лексичні значення (О. С. Ахманова, В. М. Жирмунський, В. М. Ярцева та ін.).

Згідно з іншою концепцією щодо статусу прийменника він розглядається як особлива морфема. Підставою для такої кваліфікації (наміченої у працях О. О. Потєбні, І. О. Бодуена де Куртене, О. М. Пешковського та інших мовознавців і чітко сформульованої Є. Куриловичем) є наявність у прийменників лише семантико-граматичних і власне граматичних значень, з одного боку, і відсутність лексичних значень, з іншого, а також те, що поза субстантивами, які прийменник як аналітична синтаксична морфема переводить у прислівникову позицію, він «не існує окремо від лексичних одиниць повнозначного іменника»¹.

Такий підхід до кваліфікації слова, коли семантико-синтаксичний критерій домінує над лексико-семантичним, заслуговує на увагу саме у межах застосування чотирикомпонентної системи частин мови — іменника, прикметника, дієслова і прислівника. Якщо ж розглядати роль слова у механізмі репрезентації парадигматичних і синтагматичних відношень в актах мовлення, то більш правомірним є виділення прийменників в окремий лексико-граматичний клас слів. Формотворчий репертуар мови уможливорює необмежені функції відмінкових словоформ для вираження семантико-синтаксичних відношень у словосполученні і реченні. Парадигматичні відношення між пов'язуваними словами реалізуються у формах словозміни граматичними афіксами. В іменнику вони виступають у відмінкових формах. Синтагматичні відношення виражаються на основі об'єднання слів і словоформ у лінійній послідовності, яка визначається структурною схемою словосполучення чи речення та складом їх семантичних компонентів. Службове слово — прийменник разом з відмінковою формою іменника (займенника, субстантивованого слова) відображає відношення між предметами, явищами, діями, станом і є не компонентом морфологічної форми відмінка, а складовою комплексного засобу вираження («прийменник + іменник у відповідному непрямому відмінку»), де обидва ком-

¹ *Вихованець І. Р.* Прийменникова система української мови. — К., 1980. — С. 58—59.

поненти взаємодіють у межах підрядного зв'язку з керуючим словом.

Прийменники допомагають виявити значення відповідної форми іменника і синтаксичну роль її у реченні.

За допомогою прийменників виражаються багатоманітні відношення до предмета — просторові, часові, цільові, умови, допустові і причинові, способу дії (*поїхати до міста, сидіти до вечора, боротись для щастя, продовжити роботу всупереч наказу, скривитися від болю, розсипатися з тріском*) та різні об'єктні відношення (*узяти за руку, турбуватися про друга*). Наприклад: *Серед гаю, під горою, старий дуб стоїть* (Кул.); *І через море дивні зорі до мене з півночі плывуть* (Мас.).

Якщо керуючим словом виступає іменник, то за допомогою прийменника виражаються переважно атрибутивні відношення: *дівчина з косою, стежка через гору, вікна на балкон, кімната для малят*, іноді — об'єктні: *інтерес до науки, потяг до знань, дума про тебе*. Наприклад: *Я ненавиджу брехню у всякій одежі...* (Рил.).

Якщо в ролі керуючого слова виступає займенник або прикметник, числівник, дієприкметник, то прийменниково-відмінкова форма разом з керуючим словом є одним членом речення: *дехто з нас, хтось із них, троє з них* (складені підмети); *рожевий від сонця, зроблений у цеху* (поширені означення). Наприклад: *І кожен з нас те знав, що слави нам не буде* (Фр.); *На сто думок замислена Полтава* (Кост.).

§ 110. Вживання прийменників з відмінковими формами іменників (займенників, субстантивованих слів)

У сучасній українській мові відмінкові значення виражаються морфологічно за допомогою флексій. Із співвідносним їм значенням виступають прийменники, які розвивають, доповнюють, уточнюють значення відмінкової форми.

Прийменник може вживатися із формою одного непрямого відмінка (наприклад, *без, біля, від, для, до, з-за (із-за), з-під, проти, серед* вживаються тільки з родовим) або може сполучатися з двома чи трьома відмінками (наприклад, *над, під, перед, поза* — зі знахідним та орудним; *на, о (об), по* —

зі знахідним і місцевим; *з, за* — з родовим, знахідним та орудним відмінками).

Кожний прийменник має визначене коло зв'язку з відповідними відмінками і виражає певні відношення тільки з відповідною формою.

Так, прийменники *біля, близько, коло*, що вживаються лише із формою родового відмінка, виражають: а) місце дії, близькість до чогось (*рости біля тину, поставити близько вогню, стояти коло дороги*); б) приблизність у будь-яких вимірах (*пробути близько години, лишилося близько кілометра шляху*).

Прийменник *від (од)* вживається із формою родового відмінка, виражаючи при дієсловах: а) просторові відношення віддалення (*відійшов від криниці*), а у словосполученнях *від... до...* — протяжність дії (*Їхали від села до села*); б) причину дії (*плакати від щастя*); так само при прикметниках, дієприкметниках (*чорний від кіптяви, скривлений від болю*); в) порівняння (*вищий від брата, солодший від меду* поряд із конструкцією *вищий за брата, солодший за мед*); г) при іменнику — функціональну (чи відносну) ознаку предмета (*ключ від дверей, від стола* та ін.).

Прийменник *до* у сполученні з формою родового відмінка, залежного від дієслова, вказує на: а) предмет, у напрямку до якого спрямовано рух або дію: *піти до школи, поїхати до Львова, покласти до комори*; б) час або межу дії: *читав до ранку, дожив до старості*; в) об'єкт, до якого виявляється зацікавленість, потяг: *вдався до віршування, причепився до незнайомого* (пор. при прикметнику: *ласий до меду, швидкий до роботи, меткий до шиття*) та ін.

Прийменник *за* у сполученні з формою родового відмінка виражає значення часу дії: *вибратися за години* (означає: в сприятливу погоду). Зі знахідним відмінком при дієсловах і віддієслівних іменниках він виражає: а) об'єктні відношення: *дякувати (подяка) за обід, платити (плата) за роботу, боротися за свободу, піклуватися за дітей* (більш уживане — *про дітей*); б) призначення особи або предмета: *бути за пастуха, правити за виделку* (означає: замість виделки); в) тривалість дії: *з'їхатися за день, виїхати за місяць до зими, здобути знання за час навчання*; г) просторові відношення обмеження: *перебувати за кілометр від дороги* та ін.

Прийменник *з* (*із, зі*) вживається з родовим, знахідним і орудним відмінками. Коло відношень, що виражаються цим прийменником, дуже широке:

1) з родовим відмінком він виражає: а) напрямок руху зсередини чогось: *вийти з приміщення, витягти з води*; б) причину дії: *замовкнути з переляку*; в) непрямий об'єкт при перехідному дієслові: *скинути з себе ковдру* чи об'єкт при неперехідному дієслові: *сміятися з ледаря*; г) атрибутивні відношення — ознаку особи або предмета за галузевою належністю до науки, вчення, спеціальності тощо: *фахівець з нейрохірургії, навчання з англійської мови, урок з математики, змагання з легкої атлетики*;

2) зі знахідним відмінком — приблизну кількість предметів (*було осіб з двадцять; минуло років з п'ятнадцять*);

3) з орудним відмінком: а) соціативний зв'язок осіб (*брат із сестрою ідуть*); б) непрямий об'єкт при дієсловах руху, говоріння (*іти з дитиною, подорожувати з другом*); в) характеристику особи або предмета за зовнішньою ознакою (*дівчина з русою косою, шафа із дзеркалом*); г) часові відношення із вказівкою на початок дії (*з настанням морозів, з приходом весни*) та ін.

Прийменник *у* (*в, уві*) вживається із формами родового, знахідного і місцевого відмінків і виражає:

1) з родовим відмінком — відношення до особи¹ (*був у брата, запитав у майстра*);

2) зі знахідним відмінком: а) напрямок руху всередину предмета або взагалі в простір чи пункт призначення (*увійти в клас, налити в склянку, піти в світ (у світи), поїхати в Черкаси*); б) час дії (*посіяв у дощ*); в) міру вияву ознаки (*довжиною в три кілометри, висотою в шість поверхів* тощо);

3) з місцевим відмінком: а) місце дії (*працювати в бібліотеці, оселитися в Переяславі*); б) час дії (*виконати у грудні*); в) зовнішню ознаку людини, предмета (*дівчина у веснянках, помідори у власному соку* тощо).

¹ Значення просторової близькості прийменник *у* сучасній українській мові не виражає (порівняйте рос.: *стоит у окна, ждет у входа* — укр.: *стоїть біля (коло) вікна, чекає біля (коло) входу*).

Прийменник *по* у сучасній українській мові поєднується із формами знахідного та місцевого відмінків (з формою давального відмінка не вживається) і виражає:

1) з і з н а х і д н и м відмінком: а) відношення просторової межі (*зайти у воду по коліна, заміряти по канаву*); б) часової межі (*відпочивати по серпень*);

2) з м і с ц е в и м відмінком: а) місце поширення дії (*іти по дорозі, розкидати по кімнатах*); б) час дії, що відбувається після якоїсь межі (*довідатись по святах* (після свят), *вихати по весні*), а також протяжність дії (*не спить по ночах* (ночами) тощо).

Прийменник *через* вживається лише зі знахідним відмінком і виражає відношення об'єктні (*перестрибнув через рівчак*), просторові або просторово-атрибутивні (*летіти через Карпати, дорога через ліс*), причинові (*не з'явився через хворобу*).

Окремі прийменники виражають обмежене коло відношень, як наприклад: *при, про, крізь, між, ради*.

Прийменники *під, над, перед, о (об)* та деякі інші, особливо похідні від прислівників та іменників, також виражають невелике коло синтаксичних відношень.

§ III. Групи прийменників за походженням і морфологічною будовою

За походженням прийменники поділяються на первинні, або непохідні, і вторинні, або похідні. До п е р в и н н и х належать ті прийменники, які вже втратили генетичний зв'язок із самостійними словами, а ті, що в сучасній мові співвідносяться з повнозначними словами, розглядаються як в т о р и н н і.

П е р в и н н і прийменники характеризуються високим ступенем значенневого узагальнення, полісемією семантичних відношень, в яких вони беруть участь у єдності з відмінковою формою іменника (займенника). Первинні прийменники відрізняються від вторинних і за будовою: здебільшого вони однокладові (одноморфемні) або виступають у двоскладових фонетичних варіантах (*од, від, віді; з, із, зі, зо, ізо; під, піді* тощо).

Ядро первинних прийменників становлять п р о с т і прийменники: *без, біля, в (у), від, для, до, з, за, к* (застарілий),

крізь, крім, між, на, над, о (об), перед, під, по, при, про, через та ін.

До первинних належать також складні прийменники, які утворилися поєднанням двох або трьох простих: *здля, заради, з-за, з-межи, з-над, з-під, з-поза, з-поміж, з-понад, з-попід, з-посеред, понад, попід, посеред, поміж, щодо*.

Первинні прийменники семантично багатопланові. Вони можуть уживатися для вираження різнопланових синтаксичних відношень: просторових, часових, причини, мети, способу дії або її зумовленості, обмеження, означальних тощо. Наприклад: *Ой майнули білі коні, тільки в'ються гриви, Тільки курява лягає на зелені ниви* (Сим.); *Натрудившись у квітні, Перецвівши у маю, Йдуть дерева передлітні в повінь лагідну свою* (Рил.); *Дубовий сволок прогнувся, потемнів від часу, але ще міцно тримає всю кривлю на своєму кряжистому хребті* (Гонч.); *За сльозами, за гіркими і світу не бачить* (Т. Ш.); *Хлопець майже щодня буває у лісі: то гіллячко збирає, то шишки, то глицю гребе на топливо, про зиму...* (Г. Тют.); *По совісті живу — не по анкеті На грізній суперечливій планеті, Де поряд ходять слава і хула* (Низ.); *Гине безславно Самсон в самотині, Серцем же рветься свій люд визволять* (Л. У.); *Зло нічого не дає, крім зла, вмій прощати, як прощає мати* (Лук.).

До вторинних належать прийменники прислівникового та іменникового походження. Прийменники прислівникового походження становлять слова-омоніми: *близько, вглиб, вповдовж, впоперек, всередині, вслід, довкола, збоку, зверху, зсередини, кругом, мимо, навздогін, навколо, навкруг, навпроти, навстріч, назустріч, напередодні, наперекір, наприкінці, недалеко, неподалік, обіч, оддалік, опісля, осторонь, поблизу, поверх, позаду, поодаль, попереду, посередині, проти* тощо.

Меншу групу становлять прийменники, похідні від іменників: *кінець, коштом, край, круг, протягом, шляхом*.

Вторинні прийменники цих груп зберігають «внутрішню форму» самостійних слів, які їх мотивують, але функціонують не самостійно, а в єдності з одним непрямым відмінком іменника, найчастіше — з родовим.

Порівняймо приклади:

<p>1. <i>Навколо тихо бринів золотий півсон перед-осіннього степу</i> (Ст.).</p> <p>2. <i>Назустріч дув пружкий, не сильний, але до-сить морозний вітер</i> (Бик.).</p> <p>3. <i>Кінець дня минув у напруженій роботі</i> (Тр.).</p>	<p>1. <i>Навколо залишених танків запанувала тиша</i> (Панч).</p> <p>2. <i>Назустріч узбережжю море котить литво бу-рунів</i> (Гонч.).</p> <p>3. <i>Давид ще довго сидів кінець стола і щось швид-ко, натхненно писав</i> (Гол.).</p>
--	---

Прийменник *всередині* (прислівникового походження), що вживається з родовим відмінком, слід відрізнити від однозвучного простого прийменника *в* (*у*), який виражає пр о с т о р о в і відношення між однаково віддаленими від країв чого-небудь особами або предметами або ч а с о в і, коли йдеться про однакове віддалення від початку й кінця дня, тижня, місяця, року, століття (Див.: СУМ, Т. 9. — С. 134). Наприклад: *За обідом Йосипа посадили у середині, між старою й старим* (П. М.), але: *Підрядна частина може стояти всередині го-ловного речення* (у його межах); *Всередині парламенту не-має одностайності щодо земельної реформи* (серед парла-ментарів).

До вторинних належать також прийменники с к л а д е н і (аналітичної будови), похідні від прийменниково-відмінкових форм іменників (*в інтересах, в силу, за винятком, за допо-могою, за рахунок, з боку, з нагоди, на випадок, на знак, на підставі, на противагу, під час, у дусі, у міру, у напрямку, у ході, у відповідь на, з огляду на* тощо), або від прислівнико-вих форм з простим прийменником (*близько від, далеко від, залежно від, стосовно до, слідом за, одночасно з* та ін.). Наприклад: *Це були гамазеї, де переховувався недоторкан-ний запас зерна на випадок неврожаю чи якогось стихій-ного лиха* (О. Д.); *До цього часу Ольга була в Народному домі лише з нагоди таких парадних okazji, як новорічний бал...* (Вільде); *На підставі наведених доказів суд прийняв ухвалу — відмовити позивачеві* (Із газ.).

Список рекомендованої літератури

Основна:

- Вихованець І. Р.* Прийменникова система української мови. — К., 1980.
- Кучеренко І. К.* Лексичне значення прийменника // *Мовознавство*. — 1973. — № 3. — С. 12—23.
- Мельничук О. С.* Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові // *Слов'янське мовознавство*. — 1961. — Вип. 3. — С. 124—194.
- Сучасна українська літературна мова: Морфологія* / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К. 1969.
- Сучасна українська літературна мова* / За ред. А. П. Грищенка. — К., 2002.

Додаткова:

- Бондаренко В. С.* Предлоги в современном русском языке. — М., 1961.
- Вихованець І. Р.* Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1998.
- Войцехівська В. Г.* Прийменникове керування префіксальних дієслів: Префіксально-прийменникова кореляція // *Мовознавство*. — 1968. — № 6. — С. 23—27.
- Жовтобрюх М. А.* Українська літературна мова. — К., 1984.
- Іваненко З. І.* Прийменникові конструкції часу в сучасній українській мові: Посіб. для студ.-філологів. — Чернівці, 1967.
- Іваненко З. І.* Прийменникові конструкції часу в сучасній українській мові: Посіб. для студ.-філологів. — Чернівці, 1969.
- Іваненко З. І.* Прийменникові конструкції із значенням причини в українській мові: Навч. посіб. — Чернівці, 1971.
- Іваненко З. І.* Прийменникові конструкції мети в сучасній українській мові: Навч. посіб. — Чернівці, 1972.
- Іваненко З. І.* Прийменникові конструкції із значенням місця в українській мові: Навч. посіб. — Чернівці, 1974.
- Іваненко З. І.* Прийменникові конструкції напрямку руху в українській мові: Навч. посіб. — Чернівці, 1975.
- Іваненко З. І.* Семантична структура прийменникових конструкцій // *Мовознавство*. — 1978. — № 3. — С. 13—22.
- Іваненко З. І.* Прийменникові конструкції з допустовим значенням // *Укр. мова і літ. в шк.* — 1979. — № 4. — С. 24—28.
- Йова А. И.* Предложные конструкции в современном украинском языке: Автореф. дис: ... канд. филол наук. — К., 1963.
- Колодяжний А. С.* Прийменник: Матеріали для лекцій з курсу сучасної української літературної мови. — Х., 1960.
- Кононенко В. І.* Прийменниково-субстантивний комплекс в аспекті синтаксису // *Мовознавство*. — 1978. — № 3. — С. 3—12.
- Пашковський А. М.* Функції прийменників у сучасній українській літературній мові // *Мовознавство*. — 1937. — № 12. — С. 37—65.

- Потіха Л. Прийменникові фінально-цільові конструкції // Актуальні проблеми граматики: Зб. наук. праць. — Київ; Кіровоград., 1996. — Вип. 1. — С. 95—99.
- Тимченко Є. К. Локатив в українській мові: З української складні. — К., 1926.
- Топоров В. Н. Локатив в славянських языках. — М., 1961.
- Черкасова Е. Т. Переход полнозначных слов в предлоги // Проблемы истории и диалектологии славянских языков: Сб. к 70-летию чл.-кор. АН СССР В. И. Борновского. — М., 1971. — С. 199—305.

СПОЛУЧНИК

§ 112. Загальне поняття про сполучник

С п о л у ч н и к и — це службові слова, які слугують для зв'язку однорідних членів речення та частин складного речення. Наприклад: *Міські проспекти і майдани багатолюдні і шумні* (Уп.); *Ні риби то були, ні раки* (Котл.). Сполучники *і, ні...ні* поєднують однорідні члени речення: *Біля вогню було тепло, і ми навіть могли по черзі спати, згорнувшись бубликом на постелі* (Зб.); *Змолоду треба набратися знань, щоб не пуста була твоя власна криниця* (Цюпа). Сполучник *і* поєднує частини складносурядного, а *щоб* — частини складнопідрядного речення.

§ 113. Сполучники сурядності і підрядності

Сполучники виражають семантико-синтаксичні відношення між граматично рівноправними одиницями (однорідними членами, частинами складносурядних речень чи супідрядними однорідними в багатокomпонентному складнопідрядному реченні) та між нерівноправними, одна з яких підпорядкована іншій (у складнопідрядному реченні).

За участю у вираженні семантико-синтаксичних відношень між поєднуваними одиницями синтаксичних конструкцій сполучники поділяються на сурядні і підрядні (або сурядності і підрядності).

С у р я д н і сполучники поєднують однорідні члени речення і частини складносурядного речення як рівноправні, грама-

тично незалежні одне від одного. За характером відношень між членами речень і частинами складного речення вони поділяються на єднальні, зіставно-протиставні, розділові, градаційні і приєднувальні.

1. Єднальні: *і (ї), та* (в значенні *і*), *ні...ні, ані... ані, а*. Наприклад: *Бліді на небі гасли зорі, І вітер плутовався в мережах верховіть, І не гойдалися берези білоторі* (Рил.); *Ні птиці в повітрі, ні коника в траві; Яке було добро, продали, а гроші розкотились...* (М. В.).

2. Зіставно-протиставні: *а, але, та* (в значенні *але*), *а втім, зате, проте, однак* та ін. Наприклад: *Прийде друга весна і гостю Божу Зустріне знову гімн дзвінкий; Вестиме ж соловейко пісню гожу, Та вже не ти, — другий!..* (О. Пч.); *Федько вчився непогано, зате Дмитрикові доводилося допомагати* (О. Д.).

3. Розділові: *то (то..., то...), не то...не то..., чи (чи..., чи...), або (або..., або...), хоч..., хоч...*. Наприклад: *То шумів зелений лист, то в вінку мінився золотом рясст зелений, то золотим дощем лились пісні* (Л. У.); *Хлопці рвали кедрові горішки або, виїхавши на тундрове плато, збирали червоні брусниці* (Багм.).

4. Градаційні: *не тільки... а й, (але й), не лише... а й (але й), не стільки... скільки, не те що (щоб)... але, не так... як*. Наприклад: *Поруч з образами Шевченка й Лесі Українки образ Франка символізує перед світом не тільки індивідуальні риси й можливості велетня культури, але й нетлінне єство, красу... й життєздатність українського народу* (Павл.); *Не те що такий лиман... а, здається, море перемайнула б вона* (Гонч.).

5. Приєднувальні: *а й, та й, ще й, а ще й, та ще й, і навіть, також і*. Наприклад: *А пані не дає нічого та ще й гнівається* (М. В.); *Плакали від радості і зворушення бувалі воїни..., та й Дмитро якимось незручно рубом великої долоні провів по очах* (Ст.); *Обморозитися було дуже просто, особливо обличчя, та й руки* (Бик.).

Примітка. Між супірядними однорідними реченнями (компонентами складнопірядного) здебільшого використовуються єднальні сполучники і рідше зіставно-протиставні та розділові. Наприклад: *Вночі Андрій довго не міг заснути, бо в хаті було видно од великих зірок на небі і густо пахло холодною м'ятою* (Гр. Тют.); *Таки пам'ятав, як*

струмували майже під ногами хвилі веселі, чисті, а він дивився на них (Біч.); Чомусь пригадалось, як батько веде мене до школи або мати зустрічає біля воріт.

Підрядні сполучники поєднують частини складнопідрядних речень. Вони виражають з'ясувальні, обставинні та інші відношення залежності підрядної частини від головної чи від іншої підрядної при послідовному підпорядкуванні предикативних частин:

1. **З'ясувальні**: **що, як, ніби, щоб** та ін. Наприклад: *Мені здається, ніби вдалині Сивіють не тумани придолинні, А тіні тих, що впали на війні І вже навек належать Україні* (Луц.); *Лиш одного я хочу, мамо, Щоб ти щасливою була* (Сос.).

2. **Обставинні**:

часу: **щойно, ледве, тільки, як, як тільки, після того як, відтоді як** та ін. Наприклад: *Його не бачили лежачим ниць, Хіба тоді, як пив з потоку воду* (Павл.);

мети: **щоб, для того щоб, аби**. Наприклад: *Щодалі доводилося все частіше звертати з колії, щоб дати дорогу автомашинам* (Панч);

умови: **якби, коли б, аби, якщо, як, як тільки**. Наприклад: *Яка б з мене була діячка, коли б я не вчилася в Лесі* (Сміл.); *Якщо моє не в лад, то я з своїм назад* (Нар. тв.);

допустовості: **хоч, дарма що, незважаючи на те що, хоч.., але...**. Наприклад: *Хоч життя і найдорожче для людини, Та все'дно людина в битві і в труді Віддає його за долю Батьківщини...* (Заб.);

способу дії: **як**. Наприклад: *Як працюєш, так і маєш* (Нар. тв.);

порівняння: **як, мов, немов, наче, неначе, ніби, нібито, начебто** та ін. Наприклад: *Громада зібралась у волость і загула, як бджоли у вулику* (Н.-Лев.); *Темнота вужчала, ніби самі гори змикались над головою* (Гонч.);

причини: **бо, тому що, через те що, завдяки тому що, зاتم що, оскільки**. Наприклад: *Виходь у світи, бо дорога відкрита* (Шп.);

міри, ступеня: **аж, що аж, що й**. Наприклад: *Закипіло, заревло навкруги, аж річка охнула й нестямно на всі боки захиталася* (П. М.);

наслідку: **так що**. Наприклад: *І слово в Білоуса знаходиться разуче, дошкульне, пекуче, так що об'єктам поетової уваги не можна сказати, щоб було спокійно та байдуже* (О. В.).

У ролі сполучників можуть виступати самостійні слова — відносні займенники та прислівники займенникового походження.

Відносні займенники **хто, що, який, чий, котрий, скільки** можуть стояти в називному відмінку і виконувати роль підмета в підрядній частині, водночас приєднуючи її до головної: *Ніколи не здобуде перемоги той, хто передчасно вважає себе переможцем* (Дм.).

У непрямих відмінках відносні займенники, що приєднують підрядну частину до головної, виконують роль додатка або означення чи присудка: *Живе поезія у мові, Якої мати вчила нас...* (Рил.); *Який сам, таку взяв* (Нар. тв.).

Сполучними словами можуть виступати прислівники, похідні від займенників: **де, куди, звідки, коли, відколи, доки, як, чому**. У підрядному реченні вони виконують роль обставини: *Коли дзвонять черешні В медовому цвіту, Узори нетутешні Із цвіту я плету* (Рил.). *Де тонко, там і рветься* (Нар. тв.).

§ 114. Групи сполучників за будовою

За морфологічним складом сполучники в українській мові поділяються на прості, складні і складені.

Прості сполучники морфологічно не членуються на окремі частини, їх в українській мові небагато: **і (ї), а, ні, та, то, чи, бо, що**. Ці сполучники давно втратили семантичні зв'язки зі словами, від яких вони утворилися, а тому їх ще називають непохідними.

Складні сполучники морфологічно поділяються на дві і більше частин: **але, зате, проте, ніж, або, якщо, якби, щоб, ніби, нібито, неначебно** та ін.

Складені сполучники є сполученням двох і більше слів, що виконують службову функцію зв'язку однорідних членів речення та частин складного речення. Найчастіше складені сполучники в першій частині містять форми непрямих відмінків вказівного займенника *той* з прийменником або іншого повнозначного слова, а в другій — сполучники **що, щоб** чи при-

слівник як: *через те що, для того щоб, з тим щоб, незважаючи на те що, подібно до того як, в міру того як, перед тим як, дарма що; як.., так; так що; не тільки.., а й (але й).*

Складні і складені сполучники називають похідними, тому що вони мотивуються тими простими сполучниками і повнозначними словами (займенниками, прислівниками), від яких утворилися.

За способом уживання сполучники поділяються на одиничні, повторювані і парні.

Одиничний сполучник виступає в реченні засобом вираження замкненості однорідного ряду або складної структури. Наприклад: *Ціле літо дід Данило живе на пасіці в лісах, а увесь рік пахне вощиною, медом і травами* (Ст.).

Повторювані сполучники вживаються при кожному однорідному члені речення або перед кожною частиною складного речення з паралельною підрядністю. Наприклад: *Де ж Катрусю [ніч] пригорнула: Чи в лісі, чи в хаті?* (Т. Ш.). Повторюваними є розділові сполучники.

Парні сполучники складаються з двох частин, кожна з яких розподіляється між однорідними членами речення чи частинами складного, виражаючи парний взаємозв'язок. До них належать: *не тільки.., а й; не тільки.., але й; як.., так; хоч.., але; якщо.., то; чим.., тим.* Наприклад: *Чим далі заглиблювалися вони в гори, тим тихішим ставав відгомін бою* (Соб.).

Список рекомендованої літератури

Основна:

Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови: Морфологія. — К., 1993.

Булаховський Л. А. Сполучники і сполучні групи (речення) // Вибр. праці: В 5 т. — К., 1977. — Т. 2. — С. 498—543.

Медведев Ф. П. Система сполучників української мови: Короткий нарис. — Х., 1962.

Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К., 1969.

Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За ред. А. П. Грищенка. — К., 2002.

Додаткова:

Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. — К., 1982.

- Гамалій А. Т. Загальне поняття про сполучник // Укр. мова і літ. в шк. — 1970. — № 3.
- Герман К. Ф. Критерії розрізнення омонімічних сполучників і сполучних слів // Укр. мова і літ. в шк. — 1970. — № 5.
- Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Морфологія. — Донецьк, 1996.
- Ляпон М. В. О значенні запятой при расчленении составного союза // Современная русская пунктуация. — М., 1991. — С. 47—60.
- Мельчук И. А. Курс общей морфологии. — М., 1998. — Т. 2.
- Ясакова Н. Ю. Граматична семантика аналітичних сполучників підрядності у структурі складного речення: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2001.
- Ясакова Н. Ю. Сполучні вирази як засіб зв'язку частин складнопідрядних речень // Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. праць. — К., 2001. — С. 119—124.

ЧАСТКА

§ 115. Загальне поняття про частки

Ч а с т к а — це службова частина мови, яка надає слову чи реченню додаткового відтінку або слугує засобом творення форм слів та похідних слів.

За роллю у слові і реченні частки поділяються на: 1) формотворчі, 2) словотворчі і 3) фразові (заперечні та модальні).

§ 116. Формотворчі і словотворчі частки

Формотворчі частки використовуються для творення форм дієслова: **би** (**б**) — умовного способу; **хай**, **нехай**, **бодай** — наказового способу: *жити* — *жив би*, *жила б*, *жило б*, *жили б* (у цих краях); *хай* (*нехай*) *живе*, *хай* (*нехай*) *живуть* (у цих краях). Наприклад: *Тим часом дідова каша википіла, присмажилась і, мабуть, зовсім згоріла б, коли б не каменоломи...* (Баш); *Хай моя й хай твоя Пісенька зіллються, Хай лунають у гаях, До світанку в'ються* (Л. У.).

Частка **б** може стояти після дієслова, перед ним або відділятися від нього кількома словами, може об'єднуватися з деякими сполучниками підрядності (*аби*, *щоб*, *якби*, *ніби*, *мовбито*). Наприклад: *Чи ще Марко не приїхав? Ох, якби я знала, Що діждуся, що побачу...* (Т. Ш.).

Словотворчі частки слугують для творення слів, а тому з часом перетворюються на суфікси або префікси. Так, заперечна частка **ні** послужила для творення заперечних займенників (*ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки*) і прислівників, похідних від займенників (*ніде, ніколи, ніяк, нізвідки*); частка **не** функціонує як префікс, за допомогою якого творяться прикметники і похідні від них прислівники (*високий — невисокий — невисоко, давній — недавній — недавно*); частка **ся** перетворилася на дієслівний постфікс (*лити — литися, вітати — вітатися*); так само частки **аби, де, чи, що, як, будь, небудь, казна, хтозна** та деякі інші, що слугують для творення займенників і прислівників, зближуються із суфіксами та префіксами (*абихто, абиколи, деякий, деінде, чимало, щодня, якнайскоріше, будь-що, будь-коли, скільки-небудь, як-небудь, казна-що, хтозна-де*).

§ 117. Модальні (фразові) частки

Модальні частки надають окремому слову в реченні або цілому реченню додаткових відтінків.

Вони слугують засобом творення різних типів речення: стверджувальних, заперечних, питальних, спонукальних, окличних або виражають невпевненість, можливість, сумнів, недостовірність.

Групи модальних часток:

1) стверджувальні: **так, авжеж, аякже, еге ж**. Наприклад: *Авжеж, такий у нас ведеться звичай* (Л. У.);

2) заперечні: **не, ні**. Наприклад: *Не знаючи броду, не лізть у воду* (Нар. тв.);

3) питальні: **чи, хіба, невже**. Наприклад: *Невже це ранок? — Прислухається Юрій до шелесту пташиних крил і недовірливо поглядає на небо* (Ст.);

4) спонукальні, бажальні: **ну, а ну, хоч би**. Наприклад: *Хоч би вже буря, вир, абощо, — Цієї тиші не знести!* (Є. М.);

5) вказівні: **це, оце, ось, ото**. Наприклад: *Ось і Настя, й Докійна втирають сльози* (Цюпа);

6) окличні: **що за, як**. Наприклад: *Ой, гарно як! — щипаю кілька промерзлих кетягів калини* (Ст.);

7) обмежувально-видільні: **тільки, лише, лиш, саме, якраз, навіть, хоч би**. Наприклад: *Хоч би ма-*

ленькую хатину Він мріяв мати над Дніпром, Щоб у вечірнюю годину Животворить своїм пером (Рил.);

8) власне модальні: **мов, ледве чи, мовби, ніби, нібито, навряд чи** та ін. Наприклад: *Воронцов ніби становив найголовнішу, невід'ємну частину складного організму полку* (Гонч.); — *Оце ж я нібито маю в Італію їхать* (Л. У.);

Окремі частки слугують для підсилення ознак і дій. Це так звані підсилювальні частки: **а, аж, адже, же (ж), -таки, -бо, -но, -то**. Наприклад: *Ніч була темна, аж чорна* (Коц.); — *Скажи-бо, Степане! Може, справді нездужаєш?* (Т. Ш.).

Виділяються також кількісні частки: **майже, трохи не, ледве не** та інші, що вказують на часткову невідповідність чомусь, приблизну кількість: *Гнуться мало не до землі струнки білі берези* (Фр.); *Злива тривала майже годину* (Тр.).

Частки слід відрізняти від однозвучних з ними інших службових і самостійних слів. Пор.:

Частка

Омонімічне з часткою слово

*Як тебе на голос не впізнати?
Серце, і життя моє, і кров,
Найсвятіше слово наше — мати,
Рідна земле, правда і любов!*
(Мал.) — оклична частка **як**;
*Чи совам зборкати орла?
Чи правду кривді подолати?*
(Рил.) — питальна частка **чи**;
*Чого це хмурнішає літо,
в гаю замовка соловей,
І капують сльози на квіти
з повитих журбою очей?..*
(Сос.) — підсилювальна частка **це**.

*Як парость виноградної
лози, плекайте мову*
(Рил.) — сполучник **як**;
*І тоді ми обоє помічаємо,
що надворі вечір чи ніч*
(Ян.) — сполучник **чи**;
*Відступати звідси не-
можливо. Це було б ціл-
ковитою загибеллю для
всіх нас* (Гонч.) — вказів-
ний займенник **це**.

Заперечні частки не і ні

Заперечні частки **не** і **ні** слугують для вираження заперечення. За допомогою їх творяться заперечні речення. Наприклад: *Соломія не одривала очей од берега* (Коц.). Замість частки **не** може стояти частка **ні**, яка заступає і присудок: *Співатиме півень чи ні, а день буде* (Нар. тв.). Частка **ні**, вжита в заперечному

реченні (з наявною в ньому часткою *не*), підсилює заперечення: *Ні, сили на землі нема, і сили на землі не буде, Щоб потягти нас до ярма, Щоб потоптати наші груди* (Тич.).

Частка *ні* може також виражати заперечення самостійно, заступаючи речення в діалозі: — *Чи всі вже тут?* — *Ні*. Може також вживатися в односкладному реченні без присудка: *Тиша нічна. Ні звуку*.

Частка *не*, якщо вона стоїть не перед присудком, а перед іншим членом речення, виражає неповне заперечення: *Гори мої високії, Не так і високі, Як хороші, хорошії* (Т. Ш.).

У риторично-питальних реченнях виражається ствердження, а не заперечення: *Як же тебе не проклинать, Лукавая доле?* (Т. Ш.).

§ 118. Правопис часток

Словотворчі частки *аби-*, *де-*, *-ся*, *-сь*, *як-*, *що-* пишуться з іншими словами разом: *абищо*, *абиде*, *абихто*; *дехто*, *дещо*, *деколи*, *декуди*; *хвилююся*, *боюся*; *хтось*, *щось*, *якийсь*, *чийсь*; *якнайкраще*, *щонайшвидше*.

Частки *будь-*, *небудь*, *казни-*, *хтозна-* пишуться через дефіс: *будь-чий*, *коли-небудь*, *казна-куди*, *хтозна-де*.

Через дефіс з іншими словами пишуться також частки *-бо*, *-но*, *-то*, *-от*, *-таки*: *сидить-бо*, *іди-но*, *десь-то*, *так-от*, *все-таки* (але: *все ж таки*, *вона ж таки*).

Формотворчі частки *би* (*б*) та підсилювальні *же* (*ж*) пишуться окремо від інших слів. Наприклад: *зробив би*, *зробила б*, *приніс же*, *запиши ж*, *що ж до* (заяви).

Словотворчі частки *би* (*б*), *же* (*ж*), що входять до складу часток, сполучників, пишуться з ними разом. Наприклад: *якби*, *мовби*, *немовби*, *начеб*, *ніби*, *щоб*; *адже*, *отже*, *також*, *теж*, *ніж*, *аніж*.

Разом пишуться частки *атож*, *авжеж* (але: *адже ж*, *отже ж*).

Список рекомендованої літератури

Основна:

Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови: Морфологія. — К., 1993.

Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. — М., 1986.

Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К., 1969.

Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. — К., 2002.

Додаткова:

Киселев И. А. Частицы в современных восточнославянских языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1976.

Крижанівська Н. О. Части в українській мові // Укр. мова і літ. в шк. — 1962. — № 6.

Николаева Т. М. Функции частиц в высказывании. — М., 1985.

Симонова К. С. Категоріальні ознаки та синтаксичні функції часток // Укр. мова і літ. в шк. — 1983. — № 7.

Шведова Н. Ю. Построения, формирующиеся путем соединения знаменательного слова с частицей // Шведова Н. Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. — М., 1969. — С. 97—248.

Ясакова Н. Ю. Взаємодія граматичної семантики підрядних сполучників і обмежувально-видільних часток *уже*, *ще* // Система і структура східнослов'янських мов: Зб. наук. праць. — К., 2001. — С. 32—38.

ВИГУК

§ 119. Загальне поняття про вигук

В и г у к — частина мови, яка слугує для безпосереднього вираження емоцій, почуттів і волі людини.

Вигуки посідають проміжне місце між самостійними і службовими словами. Це незмінювані слова, які не виступають членами речення. Проте на місці самостійного слова вигук набуває конкретного значення і виконує синтаксичну роль того слова, яке замінює. Наприклад: *Протягли своє «ку-ку-рі-ку» горлаті півні* (П. М.) — в ролі додатка; *А качка ках-ках* — у ролі присудка. Вигуки можуть заступати ціле слово-речення: [Наташа:] — *Ох!.. Ох!.. Боже мій!* (К.-Кар.).

§ 120. Розряди вигуків. Звуконаслідувальні слова

Розрізняють три розряди вигуків:

1. Вигуки, що виражають емоції: страх, невдоволення, іронію, подив тощо: *о, ой, ох, ай, ех, тьху, овва* та ін. Наприклад: *Ох, і щука ж була! Ех, і щука...* (Ст.); *Ух ти! Як зуби*

вишкірив (Ст.); *Ой, рятуйте, задавить супоня* (К.-Кар.); [Р у с а л к а]: *Овва! А батько мій їх всіх потопить* (Л. У.).

2. Вигуки, що виражають волевиявлення, спонування до дії: *агей, гей, гов, агов, на, нате, стоп, марш, тпру, цабе*. Наприклад: *Та цитьте, чортові сороки!* — *Юпітер грізно закричав* (Котл.); *Агов! Чи чуєш? Щось тріщить у лісі!* (Фр.); — *Марш мені зараз малину рвати!* (Коц.). — *Ану, стоп! Віталій нахилився, торкнув його за плече* (Гонч.).

3. Вигуки, що виражають етикет — вітання, подяку, побажання, вибачення тощо: *добрий день (добрідень), доброго ранку, на добраніч, прощайте, дай Боже, Боже поможи, на здоров'я, спасибі, хай йому грець*. Наприклад: *Добрий вечір, люди добрі* (Коц.); [С т а р ш и н а] — *А нехай їй біс, тій Парасці* (К.-Кар.).

До вигуків належать і звуконаслідувальні слова: *гав-гав, кахи-кахи, ку-ку-рі-ку, тьох-тьох, кап-кап*. Наприклад: — *Кахи! Кожум'яка жакнувся, а дванадцять кож тільки трісь, трісь!* (Нар. тв.); *Що рибка смик — то серце тьох! Серденько щось Рибалочці віщує* (Г.-Арт.); *А з ступу, з даліни, як відгук: — Му-у!* (Гол.).

У реченні після вигуків першої групи ставиться кома, а при підвищеній інтонації — знак оклику; всередині речення вигук виділяється комами з обох боків: *Ту смертну дорогу багрову йому не забути, о, ні!* (Сос.).

Вигукового значення можуть набувати самостійні слова:
— *Ой лихо! Пожежа!*; — *Здоров, друже!*

§ 121. Інтер'ективация

Клас вигуків може поповнюватися шляхом переходу слів і словоформ з інших частин мови. Визначальним у процесі інтер'ективации є зрушення в семантиці повнозначних слів унаслідок виконання ними вторинних функцій, коли їх основна, н о м і н а т и в н а функція послаблюється через переважання емоційної та експресивної функцій. Семантика емоційних вигуків — це безпосередній вияв почуттів, емоцій, реакцій на події та їх оцінок. Таких значень набули іменники *біда, горе, лихо, лиха година, нещастя, жах* та ін. У ситуації мовлення вони функціонують як еквіваленти речень — вигукові слова-речення, а з часом переходять до вигуків.

Вигуковість виражається інтонаційно та введенням підсилювальних часток, первинних вигуків.

Уже за своєю семантикою такі іменники містять сему оцінки, яка стає домінантною в похідному вигукові, доповнюючись різними відтінками емоційного плану й експресивності як відображення внутрішнього стану людини. Наприклад: *О, горе! Впала вже на мене кара, і вже її ніхто не зійме з мене* (Л. У.). *Лиха година! Такого піджака загубити, — сказав Семен* (Довж.).

Інтер'ективациї підлягають також форми кличного відмінка іменників: *Боже, Господи, леле, лелечко, мамо, матінко, нене, ненечко, батечку, Мати Божа, Царю Небесний* та ін. Ці іменники номінують Бога, найрідніших людей — матір і батька, до яких звертаються в горі і радості. Функціонуючи як вокативні речення, вони виражають переляк, здивування, радість, розпач та інші емоційні відтінки. Наприклад: — *Ненько моя! Боже мій!.. Микола стає вогнем, піднімається й летить угору!* (Н.-Лев.). *Ой, леле-леле, чого тільки не чували ми тут, нове, справді народне життя будуючи* (О. В.). — *Гапку сьогодні били, учора Параску... Ой, матінко, коли б там не огледілись іще за мене!* (М. В.).

Група вигуків зі значенням волевиявлення поповнилася також дієслівними формами привітання, прощання, побажання, вибачення: *здоров, добридень, доброго ранку, добри вечір, прощайте, бувайте здорові, даруйте* та ін., а також зі значенням спонукування на зразок: *рятуйте (гвалт, рятуйте), стривай (стривайте), будьмо*. Наприклад: — *Добри вечір, сусідонько! — вклонилася смиренно баба* (Кач.). — *Отже, за те, щоб добре поярмаркувалось... Будьмо!* (Гонч.). — *О, рятуйте, що з тобою! — застогнав хтось знайомим мені голосом* (Гр. Тют.).

Із значенням застереження, погрози, осуду виступають інтер'ективи, утворені на основі переосмислення дієслів *дивитися, бачити* у формі наказового способу: *диви, бач, ба*. Наприклад: — *Дивись, Івасю, не одходь, братику; я зараз вернусь* (М. В.). — *Бач, одразу ж полегшало. А то ж із самої ночі — ну, горить усередині, і край* (Гол.).

Вигукового значення набули цілі словосполучення, фразеологізми: *Не дай Боже! Не доведи Господи! Слава тобі Господи! Слава Йсусу! Крий Мати Божа! До чорта (до*

біса) йди! Свят-свят, згинь, маро! Рятуйте хто в Бога вірує! Матері твоїй трясця (біс)! Наприклад: Та ну тебе к нечистій матері! — скрикнув Лушня, як увірвав його по плечу Чінка (П. М.). [Олімпіада Іванівна] О, що ж, не дай Господи! (Л. У.).

Список рекомендованої літератури

Основна:

- Мацько Л. І.* Інтер'єктиви в українській мові: Навч. посіб. — К., 1981.
Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К., 1969.
Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. — К., 2000.

Додаткова:

- Гедманович А. И.* Междометия русского языка. — К., 1966.
Горелов И. Н. Невербальные компоненты коммуникации. — М., 1980.
Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення (Просте речення, еквіваленти речення). — К., 1973.
Журавлев А. П. Фонетическое значение. — Л., 1974.
Левицкий В. В. Семантика в фонетике. — Черновцы, 1973.
Мацько Л. І. Семантизація артикуляційних ономатонів // Семантичні і формальні аспекти морфології і синтаксису української мови. — К., 1988. — С. 4—8.
Реформатский А. А. Глагольные формы типа хлоп // Изв. АН СССР. Отд. лит. и яз. — М., 1963. — Вып. 2, т. 24.
Сучасна українська мова / За ред. О. Д. Пономарева. — К., 1997.
Швец Р.И. Глагольно-междометные формы в восточнославянских языках. — Киев; Одесса, 1976.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Авт. — П. Автомонов
Багм. — І. Багмут
Баж. — М. Бажан
Баш — Я. Баш
Бик. — В. Биков
Бич. — В. Бичко
Біч. — Н. Бічуя
Бойч. — О. Бойченко
Б. Ол. — Б. Олійник

Вас. — С. Васильченко
Вільде — І. Вільде
В. К. — В. Коротич
Вор. — П. Воронько
Вороп. — О. Воропай
Вр. — В. Врублевська

Г.-Арт. — П. Гулак-Артемов-
ський
Гл. — Л. Глібов
Гол. — А. Головко
Гонч. — О. Гончар
Горд. — К. Гордієнко
Гр. — П. Грабовський
Г. Тют. — Г. Тютюнник
Гр. Тют. — Григір Тютюнник
Гур. — П. Гуріненко
Гуц. — Є. Гуцало

Дм. — Л. Дмитерко
Дн. Ч. — Дніпрова Чайка
Довж. — О. Довженко
Досв. — О. Досвітній

Є. М. — Є. Маланюк

Заб. — В. Забаштанський
Загр. — П. Загребельний
Зар. — М. Зарудний
Зб. — Ю. Збанацький
Зер. — М. Зеров

Із газ. — Із газети
Із журн. — Із журналу
І. К. — І. Кочерга

К.-Кар. — І. Карпенко-Карий
Кач. — Я. Качура
Каш. — А. Кашенко
Коп. — О. Копиленко
Корн. — О. Корнійчук
Кост. — Л. Костенко
Котл. — І. Котляревський
Коц. — М. Коцюбинський
Кул. — П. Куліш

Липа — Ю. Липа
Логв. — В. Логвиненко
Лук. — М. Луків
Л. У. — Леся Українка
Луц. — Д. Луценко
Л. Ш. — Л. Шевело

Мал. — А. Малишко
Мас. — Т. Масенко
М. В. — Марко Вовчок
Мик. — І. Микитенко

М. Ол. — М. Олійник
Мур. — І. Муратов
Мушк. — Ю. Мушкетик

Нагн. — М. Нагнибіда
Нар. тв. — Народна творчість
Нех. — І. Нехода
Низ. — І. Низовий
Н.-Лев. — І. Нечуй-Левицький
Ном. — М. Номис

О. В. — Остап Вишня
Ол. — О. Олесь
О. Д. — О. Донченко
О. Пч. — Олена Пчілка

Павл. — Д. Павличко
Панч. — П. Панч
Перв. — Л. Первомайський
Підмог. — В. Підмогильний
П. М. — Панас Мирний

Рил. — М. Рильський
Руд. — С. Руданський

Сим. — В. Симоненко
Скл. — С. Скляренко
См. — Ю. Смолич
Сміл. — Л. Смілянський
Соб. — В. Собко
С. Ол. — С. Олійник
Сос. — В. Сосюра
Ст. — М. Стельмах
Стеф. — В. Стефаник
Стус — В. Стус

Тич. — П. Тичина
Тр. — М. Трублаїні
Т. Ш. — Т. Шевченко

Угл. — П. Угляренко
Уп. — М. Упеник
Ус. — П. Усенко

Фр. — І. Франко
Хот. — Г. Хоткевич
Цюпа — І. Цюпа
Шп. — Я. Шпорта
Ян. — Ю. Яновський

ЗМІСТ

Передмова	3
-----------------	---

ВСТУП

§ 1. Предмет граматики. Розділи граматики	4
---	---

МОРФЕМІКА

§ 2. Предмет і завдання морфеміки	7
§ 3. Поняття морфеми	7
§ 4. Типи морфем	8
§ 5. Корінь слова. Слова спільного кореня	9
§ 6. Афікси. Типи афіксальних морфем	10
§ 7. Словотворчі (деривативні) і граматичні афікси	11
§ 8. Основа слова. Типи основ	16
§ 9. Зміни в морфемній будові слова	17
<i>Список рекомендованої літератури</i>	<i>19</i>

СЛОВТВІР

§ 10. Предмет і завдання словотвору	20
§ 11. Словотвірна структура слова в українській мові	21
§ 12. Поняття твірної основи	22
§ 13. Словотвірне значення слова	24
§ 14. Словотворчі засоби	24
§ 15. Словотвірний тип. Продуктивність словотвірного типу	27

Способи словотвору

§ 16. Морфологічні способи словотвору. Афіксація	28
§ 17. Осново- і словоскладання. Абревіація	31
§ 18. Морфологічно-синтаксичний словотвір	32
§ 19. Лексико-синтаксичний словотвір	33
§ 20. Лексико-семантичний словотвір	33

Творення іменників

§ 21. Структура іменникових основ	34
§ 22. Суфіксальний словотвір іменників	34
§ 23. Словотвірні типи назв осіб та інших істот	35
§ 24. Словотвірні типи назв конкретних предметів, речовинності та абстрактних понять	38
§ 25. Словотвірні типи збірних та одиничних іменників	40
§ 26. Суфіксальні типи іменників зі значенням суб'єктивної оцінки істот	40
§ 27. Суфіксальні типи іменників зі значенням суб'єктивної оцінки неістот	43
§ 28. Префіксальний словотвір іменників	44
§ 29. Префіксально-суфіксальний спосіб творення іменників	45
§ 30. Іменники безафіксного творення (нульова суфіксація)	46
§ 31. Словесний наголос в афіксальних утвореннях іменників	48
§ 32. Творення складних іменників	50
§ 33. Творення складноскорочених іменників (аббревіація)	53

Творення прикметників

§ 34. Способи творення прикметників	56
§ 35. Суфіксальний спосіб	56
§ 36. Префіксальний спосіб	60
§ 37. Префіксально-суфіксальний спосіб	61
§ 38. Творення складних прикметників	62
§ 39. Перехід дієприкметників у прикметники (ад'єктивізація)	62

Творення дієслів

§ 40. Способи творення дієслів	63
--------------------------------------	----

Творення прислівників

§ 41. Способи творення прислівників	66
<i>Список рекомендованої літератури</i>	67

МОРФОЛОГІЯ

§ 42. Предмет морфології. Основні поняття морфології	69
§ 43. Граматичне значення. Граматична форма	70
§ 44. Граматична категорія	71
§ 45. Основні способи і засоби вираження граматичних значень слова в українській мові	73
§ 46. Частини мови і принципи виділення їх	74
<i>Список рекомендованої літератури</i>	78

ЧАСТИНИ МОВИ

Іменник

§ 47. Загальна характеристика іменника	80
§ 48. Власні і загальні, конкретні й абстрактні назви. Семантико-граматичні категорії іменника	81
§ 49. Категорія збірності й одиничності	83
§ 50. Категорія речовинних іменників	84
§ 51. Категорія істот і неістот	85

Грамматичні категорії іменника

§ 52. Категорія роду	88
§ 53. Категорія числа	91
§ 54. Категорія відмінка	98
§ 55. Значення відмінків	100
§ 56. Структура називного і знахідного відмінків. Основні функції їх	102
§ 57. Родовий відмінок	107
§ 58. Давальний відмінок	109
§ 59. Орудний відмінок	116
§ 60. Місцевий відмінок	148
§ 61. Кличний відмінок	151

Відмінювання іменників

§ 62. Поділ іменників на відміни	155
§ 63. Форми іменників першої відміни	157
§ 64. Форми іменників другої відміни	160
§ 65. Форми іменників третьої відміни	166
§ 66. Форми іменників четвертої відміни	167
§ 67. Відмінювання іменників множинної форми	169
§ 68. Незмінювані іменники	169
<i>Список рекомендованої літератури</i>	169

Прикметник

§ 69. Значення прикметника, його граматичні ознаки	171
§ 70. Розряди прикметників за значенням	172
§ 71. Ступені порівняння якісних прикметників	178

Відмінювання прикметників

§ 72. Повні й короткі прикметники	182
§ 73. Тверда і м'яка групи прикметників	182
§ 74. Уваги до відмінкових форм прикметників	185
<i>Список рекомендованої літератури</i>	186

Числівник

§ 75. Значення числівника, його граматичні ознаки	187
§ 76. Кількісні числівники	188

§ 77. Порядкові числівники	193
§ 78. Групи числівників за будовою	194

Відмінювання числівників

§ 79. Відмінкові парадигми кількісних і порядкових числівників	195
--	-----

<i>Список рекомендованої літератури</i>	198
---	-----

Займенник

§ 80. Загальна характеристика займенника як частини мови	199
--	-----

§ 81. Розряди займенників за значенням	200
--	-----

§ 82. Граматичні ознаки займенників	205
---	-----

§ 83. Узагальнено-предметні (іменникові) займенники	207
---	-----

§ 84. Узагальнено-якісні (прикметникові) займенники	209
---	-----

§ 85. Узагальнено-кількісні (числівникові) займенники	210
---	-----

Відмінювання займенників

§ 86. Відмінювання іменникових, прикметникових і числівникових займенників	211
--	-----

§ 87. Перехід займенників в інші частини мови	215
---	-----

§ 88. Перехід до класу займенників слів з інших частин мови (прономіналізація)	215
--	-----

<i>Список рекомендованої літератури</i>	216
---	-----

Дієслово

§ 89. Значення і граматичні ознаки дієслова	217
---	-----

§ 90. Дві основи дієслова	219
---------------------------------	-----

§ 91. Структурні класи дієслів	219
--------------------------------------	-----

Граматичні категорії дієслова

§ 92. Категорія виду	221
----------------------------	-----

§ 93. Творення корелятивної видової пари	223
--	-----

§ 94. Поняття про способи (роди) дієслівної дії	225
---	-----

§ 95. Категорія перехідності/неперехідності	228
---	-----

§ 96. Категорія стану дієслова	229
--------------------------------------	-----

§ 97. Категорія способу, її зв'язок з категорією модальності речення	235
--	-----

§ 98. Категорія часу	237
----------------------------	-----

§ 99. Вторинні значення часових форм	241
--	-----

§ 100. Категорія особи	241
------------------------------	-----

§ 101. Безособові дієслова	246
----------------------------------	-----

§ 102. Дієприкметник	247
----------------------------	-----

§ 103. Перехід дієприкметників у прикметники та іменники	250
--	-----

§ 104. Предикативні форми на <i>-но</i> , <i>-то</i>	250
--	-----

§ 105. Дієприслівник	251
----------------------------	-----

<i>Список рекомендованої літератури</i>	253
---	-----

Прислівник

§ 106. Значення прислівника, його граматичні ознаки	254
§ 107. Розряди прислівників за значенням	254
§ 108. Морфологічний склад прислівників	256
<i>Список рекомендованої літератури</i>	257

Прийменник

§ 109. Загальні відомості про прийменник	258
§ 110. Вживання прийменників з відмінковими формами іменників (займенників, субстантивованих слів)	260
§ 111. Групи прийменників за походженням і морфологічною будовою	263
<i>Список рекомендованої літератури</i>	266

Сполучник

§ 112. Загальне поняття про сполучник	267
§ 113. Сполучники сурядності і підрядності	267
§ 114. Групи сполучників за будовою	270
<i>Список рекомендованої літератури</i>	271

Частка

§ 115. Загальне поняття про частки	272
§ 116. Формотворчі і словотворчі частки	272
§ 117. Модальні (фразові) частки	273
§ 118. Правопис часток	275
<i>Список рекомендованої літератури</i>	275

Вигук

§ 119. Загальне поняття про вигук	276
§ 120. Розряди вигуків. Звуконаслідувальні слова	276
§ 121. Інтер'ективація	277
<i>Список рекомендованої літератури</i>	279
<i>Список умовних скорочень</i>	280

Навчальне видання

Плющ Марія Яківна

ГРАМАТИКА
УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ

У двох частинах

ЧАСТИНА

І

МОРФЕМІКА
СЛОВОТВІР
МОРФОЛОГІЯ

Видано за рахунок державних коштів.

Продаж заборонено

Оправа і титул художника *В. С. Соловйова*
Художній редактор *Г. С. Муратова*
Технічний редактор *А. І. Омоховська*
Коректори: *Н. Г. Потаніна, Р. Б. Попович*
Комп'ютерна верстка *С. В. Дьогтевої*

Підп. до друку 23.02.2005. Формат 84 × 108^{1/32}. Папір офс. № 1.
Гарнітура Antiqua. Офс. друк. Ум. друк. арк. 15,12.
Обл.-вид. арк. 17,00. Тираж 7000 пр.
Вид. № 10503. Зам. № 5-61

Видавництво «Вища школа»,
вул. Гоголівська, 7г, м. Київ, 01054

Свідоцтво про внесення до Держ. реєстру
від 04.12.2000 серія ДК № 268

Надруковано з плівок, виготовлених у видавництві «Вища школа»,
у ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»,
вул. Л. Курбаса, 4, м. Біла Церква, 09117